

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola, Irodalomtudományi Doktori Program
A Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. P. Müller Péter

Bozsoki Petra

A HONLEÁNYSÁG MINT NŐI EMANCIPÁCIÓ

Kánya Emília alakja és munkássága

Doktori értekezés

Témavezető:

Dr. Kucserka Zsófia

Pécs, 2020

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	4
Témaválasztás, kérdésfelvetés, célkitűzés	5
Elméleti előfeltevések, módszertan	12
<i>Nőtudományok</i>	15
<i>Nőtörténet</i>	19
Források, tézis.....	24
MIÉRT LEGYEN LÁTHATÓBB KÁNYA EMÍLIA?	28
ELSŐ FEJEZET: TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK.....	29
Életpályája kivételessége és kontextusa	30
Érvényesülése feltételei	38
Munkássága társadalomtörténeti specifikuma	44
<i>A honleányság mint követendő minta</i>	48
<i>A honleányság mint védelem</i>	55
<i>A honleányság mint alakítandó szerep</i>	72
MÁSODIK FEJEZET: SAJTÓTÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK.....	82
A <i>Családi Kör</i> indulásának körülményei	84
Piaci és szerkesztői fogások.....	86
A siker kulcsa?.....	94
<i>A női szépírók és szerkesztők hangsúlya</i>	95
<i>A honleányság mint piaci tényező</i>	101
A <i>Családi Kör</i> megszűnése	102
KÁNYA EMÍLIA (ÖN)REPREZENTÁCIÓJA	108
HARMADIK FEJEZET: NŐI PASSIÓTÖRTÉNET A 19. SZÁZADBAN.....	111
Saját anyja ábrázolása.....	112
A saját anyai szerep megformálása.....	115
A feleségszerep reprezentálása.....	118
A szerepábrázolások funkciója.....	120
NEGYEDIK FEJEZET: EGY NŐI KARRIER ELBESZÉLÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI.....	129
A lapindítás nehézségei.....	131
A szakmaválasztás elbeszélése.....	134

ÖTÖDIK FEJEZET: DISZKURZÍV KÖZEG	141
A <i>Családi Kör</i> női szerepkánonja.....	141
<i>Önfenntartás és családanyai kötelességek</i>	143
<i>A szerető és „szeretetre méltó” nő követelménye</i>	144
<i>Viszony az „emancipált nőtípushoz”</i>	147
Kánya Emília írásainak politikai beszédmódja.....	159
HATODIK FEJEZET: KÁNYA EMÍLIA A KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN	168
„A magyar feminizmus uttörője”?	168
<i>Az életében megjelent cikkek</i>	168
<i>Nekrológok</i>	170
<i>20. századi rövidebb publicisztikai írások</i>	173
<i>20–21. századi tudományos írások</i>	174
Nőtörténetinarratíva-képzés.....	176
ÖSSZEGZÉS	182
Részmegállapítások	183
Az értekezés fő következtetése, kitekintés	184
IRODALOMJEGYZÉK	187
Forrásszövegek	187
Szakirodalom	191
MELLÉKLET	209

BEVEZETÉS

„Hibája az a históriának, hogy csak fényes cselekedeteket, híres téteményeket tartott fenn a maradéknak: és a titkos, együgyű, szemérmes tökéletességet az idő fátyolával befedezte. [...] Nemcsak a világot ijesztő istenvesszei, Attilák, Sándorok, vagy a világ gyönyörűségei, Titusok és Trajanok érdemlik meg, hogy legyen cselekedeteknek és dicséreteknek hirdetője. [...] Az asszonyi nemben is miért kellene csak Kleopátrák és Aspasiák emlékezetét fenntartani?”

Kármán József: *Fanni hagyományai* (1794)

„[A történelem csak] a pápák meg a királyok civódása, háborúk meg járványok minden áldott oldalon; a férfiak mind semmirekellők, nő meg jóformán alig akad – igazán unalmas [...]”

Jane Austen: *A Klastrom titka* (1817)

„Anglia történelme férfiak leszármazási ágából áll, nők nélkül.”

Virginia Woolf: *Women and Fiction* (1929)

„Ami hiányzik, gondoltam – és vajon miért nem gondoskodik róla a Newnham vagy a Girton egy tehetséges hallgatója? –, az egy nagy halom információ: hogy mikor ment férjhez; átlagosan hány gyereket szült; milyen házban élt; volt-e saját szobája; magának kellett-e főznie; tarthatott-e cselédet? [...] Bátorságomat meghaladó ambíció volna, gondoltam, míg szemem olyan könyvek után kutatott a polcokon, melyek nem voltak ott, hogy híres egyetemek diákjainak én javasoljam, írják át a történelmet, pedig bevallom, általában különösnek találom, valótlannak, féloldalasnak; de hát miért ne toldhatnánk meg egy melléklettel ezt a történelmet? – valami feltűnésmentes cím alatt persze, hogy a nők is illedelmesen helyet foglalhassanak benne. Mert az ember megpillantja őket a nagyok életében, amint gyorsan visszasukannak a háttérbe, hogy, gondolom, elrejtse nek néha egy-egy kacintást, nevetést, netán könnycseppet.”

Virginia Woolf: *Saját szoba* (1929)

Témaválasztás, kérdésfelvetés, célkitűzés

A nemek és az emlékezés, illetve a nemek és a történelem viszonyának kérdése több évszázada foglalkoztatja a bölcséleti mezőt, aminek ékes bizonyítékát nyújtják a jelen értekezés bevezető fejezetének (különböző korszakokból és diszkurzív mezőkből választott) mottói. Az idézett szövegekben olvasható elégedetlenség nem sokáig maradt pusztán felháborodás. Meglehet, a *Fanni hagyományai* előszavának beszélője, Catherine Morland (Jane Austen hősnője) vagy Virginia Woolf esszéinek narrátorai ma már nem nyilatkoznának oly becsmérően a történet- és irodalomtörténet-írást illetően. A sokak által megfogalmazott kritikára, mely szerint ideje lenne nem csak a királyok, pápák és Kleopátrák történetét ismernünk, egész tudományágak épültek. Így értekezett például Carlo Ginzburg 1976-os, egy 16. századi molnárról szóló, azóta felbecsülhetetlen módszertani hatást kiváltó könyvében:

„A múltban vádolhatták a történészeket azzal, hogy kizárólag a királyok cselekedeteit akarják megismerni. Ma már korántsem így áll a helyzet: egyre inkább arra irányul a figyelmük, amiről elődeik hallgattak, amit félretoltak, vagy amiről egyszerűen nem vettek tudomást. »Ki építette a hétkapus Thébát?«, kérdezte már Brecht »munkás olvasója« is. A források semmit sem árulnak el a névtelenségben maradt kőművesekről, de a kérdés nem veszített súlyából.”¹

A mikrohistorista, kultúrantropológiai vagy művelődéstörténeti kutatásoknak köszönhetően rengeteg újat tudunk meg múltunk és jelenünk kőműveseiről; a nőtörténeti szempontú kutatások számtalan kőművesfeleség, a feminista irodalomtudományos munkák pedig jó néhány női alkotó jelentőségéről győzték meg a társadalom és a kultúra múltja iránt érdeklődő olvasókat.

Számos példa ismeretes, amely azt mutatja, hogy a női alakokra, szerzőkre irányuló figyelem évszázadok óta jelen van Európa-szerte a történelmi vagy az irodalomtörténeti múlt vizsgálatának gyakorlatában.² A szervezett diszciplínaként az 1970-es évektől működő

¹ GINZBURG 2011: 19.

² Az évszázadok során a családi emlékiratoktól a történetmesélésen és a tudományos értekezésen át a regényírásig számos olyan különböző műfajú kezdeményezés született (nőktől), amelyek kifejezetten a nők múltjának megértését, tovább örökítését célozták. Ezekről lásd: POMATA 1993; ZEMON DAVIS 1980; SMITH 1998. A „nők történetére” fókuszáló, még nem szervezett diszciplínaként működő kutatások fázisairól

nőtudományok (women's studies) egy részének fő célkitűzése, hogy a tágan értett történeti kutatásokban a nemek társadalmi konstrukciójának és viszonyának szempontjából írja és gondolja újra a művelődés-, a társadalom- vagy az irodalomtörténetet; azzal a nem titkolt szándékkal, hogy e tudás segítheti a jelen társadalmunk, valamint kultúránk komplexebb megértését.³ A feminista szempontú történet-, illetve irodalom-, kultúr- vagy művelődéstörténetírás ennél is tovább megy: a leírás és megértés mellett a *változtatás szándéka* vezérli. Elköteleződése szerint a nemek tanulmányozása a *hatalom* kérdésének újragondolását segíti,⁴ emellett úgy tartja, hogy nemcsak megértenünk szükséges, de meg is kell változtatnunk jelenünk nemi viszonyainak egyenlőtlenségét.⁵

Ennek egyik lehetséges eszközét a feminista elemzések a múlt felé fordulásban, és annak újraalkotásában látják,⁶ méghozzá azért, hogy az „újraírt múlt” ne az ún. (sokáig nemtelennek hitt) „emberiség”, sokkal inkább férfiak és nők együttesének története legyen.⁷ Az elköteleződés részben azzal az elgondolással áll összefüggésben, hogy a történetírás – noha sokáig látszólag nem tartozott a politika területéhez – immár „nem átlátszó”, ne legyen függetleníthető a tágan értett politikai vetületektől;⁸ részben pedig azon historiográfiai belátással, amely szerint a történeti elbeszélés feladata, hogy az időből értelmet alkosson; így az cselekvésorientáló, identitásképző szereppel bír.⁹

átfogóan: ZEMON DAVIS 2001: 95–98; PETŐ–WAALDIJK 2006: 17–18; PETŐ–WAALDIJK 2002; KÉRI 2018: 34–37.

Csak néhány példa: a legkorábbi talán legismertebb munka Christine de Pizan (1365 körül–1429 körül) francia író és költő *La Cité des Dames*, 1405-ben befejezett munkája, amelyben a történelem és a kultúrtörténet híres nőalakjaiból alkotta meg allegorikusan a „nők társadalmának városát”. (PIZAN 1986.) További ismert példa a viktoriánus női irodalom- és történetírók saját korszakuk brit női regényíróit összegyűjtő, *Women Novelists of Queen Victoria's Reign* című könyve: OLIPHANT 1897. És talán kevésbé ismert, de szempontunkból fontos (mert a nők és a nemzet kapcsolatának kérdését érintő) példa Hannah Lawrance (1795–1875) brit történész és újságíró *The History of Woman in England, and her Influence on Society and Literature, from the Earliest Period* című 1843-as munkája: LAWRENCE 2011. Magyar kontextusban a 19. században a női szerzőket tartalmazó antológiák említhetők fontos kezdeményezésnek: FÁYLNÉ-HENTALLER 1889; HARMATH 1890. De úttörő jelentőségű Kosáryné Réz Lola impozáns női történelmi tetralógiája is (1943–1947), amely 1585 és 1944 között beszél el a magyar történelmet kifejezetten nők nézőpontján keresztül, poétikailag utalva a történelmi elbeszélések hiányosságára: KOSÁRYNÉ 2010.

³ „Úgy hiszem, hogy a történetírásban a múlt reprezentációja segítségünkre lehet a társadalmi nem (gender) jelenbeli megalkotásában.” WALLACH SCOTT 2018a: 2, saját ford. Ill. a nőtörténet-írás különböző irányzatairól és történetéről: WALLACH SCOTT 2018b.

⁴ ZEMON DAVIS 2001: 106.

⁵ A feminista és nem feminista nőtörténetírás megkülönböztetéséről: WALLACH SCOTT 2018a; WALLACH SCOTT 2018: 14–50.

⁶ Vö. FRIEDMAN 1995: 29; MALEČKOVÁ 1996: 96. A feminista elköteleződésű nőtudományi munkák múlt felé fordulásának történetéről, illetve a „női” és a „feminista” szempont megkülönböztetéséről a történetírásban: OFFEN 2000: 6–10.

⁷ A nemtelennek hitt emberiség történetére, a két nem szimmetrikusnak tűnő, de valójában aszimmetrikus jellegére először Simone de Beauvoir hívta fel a figyelmet úttörő jelentőségű könyvében. (BEAUVOIR 1969: 10–13.) A kifejezetten a professzionális történetírás nemsemlegesnek álcázott voltának éles kritikáját fogalmazza meg: SMITH 1998: 70–212; BOCK 1990: 25–26.

⁸ Vö. BANNERJI 1998: 290.

⁹ E historiográfiai téziszről lásd: RÜSEN 2006: 991.

E célkitűzés jegyében a feminista irodalomtudományos megközelítések egyik eszköze a kánonok, illetve a különböző irodalomtörténeti narratívák újraértelmezése lett;¹⁰ a feminista történeti és kultúratudományos munkák pedig korábban marginalizált női csoportokat, alakokat igyekeztek fókuszba emelni, a múlt szimbólumainak, korszakainak, tereinek vagy kulturális alterületeinek nemi kódjait kezdték kutatni, valamint a nemi szerepek változatosságának, azok társadalmi rendet fenntartó jellegének elemzéséhez¹¹ láttak hozzá.¹² A határozott politikai elköteleződés és a változtatás szándéka mellett közös e megközelítésekben, hogy módszerük – kimondva-kimondatlanul – alapvetően a *láthatóvá tételre* épül.

A láthatóvá tétel az 1970–80-as évek központi fogalma volt mind a nőtörténetírás területén a „kompenzációs” vagy „szeparatista iskola”, mind az irodalomtudományban a „günokritikai” megközelítések részéről. A történeti kutatásokban ez azt jelentette, hogy az elemzők az ún. herstory megírására törekedtek, illetve arra, hogy kimutassák a nők tevőleges részvételét a történelemben; így igyekeztek bizonyítani az addigi láthatatlansággal a női alárendeltséget, s előremozdítani az emancipáció ügyét.¹³ Az irodalomtudományban a feminista irodalomkritika részéről e gesztus a „női hang” artikulálása volt: a kánonból kiírt női szerzők „elveszett” műveit igyekeztek (újra)felfedezni; törekedtek a „női irodalom elhallgatott történetének” megírására,¹⁴ illetve a „nők által írottak különbözőségének” felmutatására.¹⁵ E megközelítéseket később számos bíráló érte: a nőket homogén, állandó tulajdonságokkal rendelkező, ahistorikus kategóriaként kezelik; a történelemre mint felfedezni való, nem pedig mint az értelmezés által létrehozandó tárgyra tekintenek, ezáltal „objektív igazságba” vetett hit jellemzi őket; nem számolnak kellőképpen az osztály és az etnikum kategóriáival, vagy ha igen, akkor a nőket elkülönítő címkéket esszencializálják; a nőket a férfiaktól különválasztva vizsgálják, keveset mutatnak meg a nemi szerepekről,

¹⁰ Összefoglalóit és elemzését magyarul lásd: HORVÁTH 2007: 67–124; SÉLLEI 2007: 57–110; KÁDÁR 1994.

¹¹ Például: LERNER 1998; LERNER 1993; YUVAL-DAVIS 2005; ORTNER 1974; FELSKI 1995 (ill. lásd a *Kalligram* folyóirat 2002/9-es, *A modernség neme* című tematikus számát); HELLY-REVERBY 1992; HUYSSSEN 1986; ZEMON DAVIS 1995; ZEMON DAVIS 2001: 105–106.

¹² Meg kell jegyezni, hogy az *elkezésre* utaló megfogalmazás rendkívül sarkos: mint Horváth Györgyi rámutat, hajlamosak vagyunk kizárólag a feminista kultúratudományok teljesítményének betudni a nemi különbözőségekre épülő megközelítéseket, figyelmen kívül hagyva azok kiemelt tárgyainak történeti beágyazottságát. (HORVÁTH 2002: 5–6.) A diskurzus történetisége azonban nem esik egybe tárgya történetiségével; a nemi különbség és az esztétikum kapcsolatára irányuló vizsgálódások például már jóval korábban is jelen voltak, csak a feminista diskurzus sokkal erőteljesebben, argumentáltabban, illetve új perspektívából vitte színre a szempontot. Uo. 6.

¹³ Legprominensebb példáit lásd az alábbi gyűjteményes kötetben: BRIDENTHAL–KOONZ 1976; ill. ROWBOTHAM 1974. A nőtörténet-írás korszakairól és dilemmáiról összefoglalóan: WALLACH SCOTT 2001b; WALLACH SCOTT 2018: 15–50; MORGAN 2006a; magyarul: PETŐ 2006.

¹⁴ Ismertetőjét magyarul lásd: SÉLLEI 2007: 57–73.

¹⁵ SHOWALTER 1994: 422. Legismertebb meghatározó képviselői: SHOWALTER 1977; GILBERT–GUBAR 1979.

illetve a nemek szerepéről a társadalmi életben; ugyanúgy a már bevett történetírói módszereket alkalmazzák; *lényegében* nem ösztönöznek sem a kánonok, sem a hatalom, a társadalmi szerkezet, a kulturális szimbólumok vagy a történeti-irodalomtörténeti korszakolások és módszerek újragondolására; problémátlanok tekintik szerző és szöveg viszonyát; nagyelbeszélést hoznak létre; az irodalmi szövegeket pozitivistán, túlságosan az életrajzhoz kötve értelmezik; az írókat a szövegjelentéseket kontrollálni képes szubjektumnak tekintik; a művészetet az élet tükreként kezelik; kimondva vagy kimondatlanul tételeznek valamiféle autentikus női tapasztalatot; a „nőiség” történeti korokon átívelő folytonosságát hirdetik; kevésbé engedik meg a női szerzők műveivel szemben támasztott kritikát; mechanikusan ismételtetik a(z író)nőket elnyomó patriarchális intézményrendszer kritikáját.¹⁶

A bűnlajstrom terjedelmes. Egyetértek azonban azokkal a gondolkodókkal, akik szerint nem tisztességes és nem is termékeny teljes egészében elmarasztalni és negligálni a hetvenes-nyolcvanas évek munkáit, még akkor sem, ha későbbi elméleti pozíciókból kifogások sora vonultatható fel módszereikkel vagy célkitűzésükkel szemben.¹⁷ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mekkora eredmény, hogy mind a feminista történettudomány, mind a feminista irodalomkritika a pozitivista, nagy narratívák megalkotására törekvő, totalizáló gesztusoktól sem mentes szakaszból olyan fázisba lépett, amely sokkal árnyaltabb, érzékenyebb a kulturális-történelmi különbségekre, és kapcsolatot tud létesíteni más tudományos diskurzusok egyéb tendenciáival is.¹⁸ Ha azonban a herstory-ra irányuló kutatásoknak köszönhetően nem indul meg régóta kiadatlan szövegek publikálása; ha nem kezdik el (újra)értelmezni (ismeretlen vagy már kanonikus) női írók életművét; ha nem veszi kezdetét a női életrajzok, életrajzok, a test, a nők életét, társadalmi mozgását lehetővé tevő jogok, (fizetett és fizetetlen) munkák, intézményrendszerek kutatása, akkor megfosztunk számos jelenlegi tudásformától és méltányolandó fejleménytől. Egyrészt nem lenne a mostanihoz hasonló mértékű tudásunk, elméleti reflexiónk és módszertanunk olyan területek tekintetében, amelyek alapvetően mindkét nemet egyformán érintik (reprodukciós jogok,

¹⁶ Legismertebb kritikája a történet-, illetve társadalmi nemek tudományában: WALLACH SCOTT 2001b; WALLACH SCOTT 2018b; ZEMON DAVIS 2001; RILEY 2001; az irodalomtudományban: MOI 2002: 49–86; FURMAN 1985; CROSBY 1991: 144–158; BELSEY–MOORE 1993a; BEER 1993. Filozófiai jellegű kritikájához lásd: ELAM 1994: 27–42. A gynokritikai megközelítések, illetve azok kritikáinak elemzését magyarul lásd: HORVÁTH 2007: 67–124; SÉLLEI 2007: 57–73, 84–89. A „női irodalmi hagyomány” megalkotási törekvésének kritikájáról: RÁKAI 2014.

¹⁷ Ezen álláspontot lásd például: SÉLLEI 2007: 68–71; PETŐ 2006: 528; HORVÁTH 2007: 51–52; a körülmények nyitottság szükségességéről egyes korábbi diszciplináris megközelítésekkel kapcsolatban (irodalomtudományos fókusszal): RÁKAI 2018.

¹⁸ Vö. SÉLLEI 2007: 70.

család, munka, szexualitás, irodalmi kánonok, a szerzőség problémája stb.). Másrészt nem indult volna el az a tudományos munka, amely pont ezen „újdonságoknak”, valamint önmagában a „felfedezés” programjának tett fel elméleti-kritikai kérdéseket.¹⁹ Harmadrészt a szakma intézményrendszerét érintő társadalmi tényezők tekintetében is nehezebb lett volna nélkülük a változás: az akkoriban alakuló women’s studies tanszékeknek köszönhetően ugyanis női kutatók sokasága jelenhetett meg a nemileg (is) szűkre szabott tudományos mezőben.²⁰

Mindezek mellett meglátásom szerint a *láthatóvá tétel* fogalmát sem érdemes kidobni az ablakon. A hetvenes-nyolcvanas évek elméleti elgondolásait követő (részben amellet létező), a posztstrukturalista szövegelméletre épülő feminista irányok – felületesen összefoglalva – ugyanúgy arra törekedtek, hogy megszüntessék az addig természetesnek hitt társadalmi és kulturális rend átlátszó voltát. Csakhogy mindezt nem vagy nem kizárólag múltbeli női figurák, szerzők, csoportok „felkutatásával” kívánták (kívánják) megtenni, hanem a módszertan, illetve az elmélet szüntelen árnyalásával olyan új történelmet és irodalomtörténetet igyekeztek (igyekeznek) írni, amelyben örökös téma és probléma a nemek közötti hatalmi viszonyok, a nemi szerepek, szimbólumok, identitások vagy a történeti, valamint kanonizációs folyamatok összetettsége; ehhez pedig mindenképpen szükséges új alanyok konstruálása is. Vagyis bizonyos értelemben ugyanúgy a láthatóvá tételre törekednek, csak nem valamiféle objektívnek tekintett valóság újrendezésével, hanem *a diskurzus másként láttatásával*. Másként fogalmazva, nincs szükség a „nőiség”, „női szerzőség”, „női írás” semmiféle átfogó elméletére a történelem vagy az irodalmi kánonok feminista szempontú újraértelmezéséhez, elfeledett vagy kevésbé ismert szerzők (újra)felfedezéséhez; vagyis ahhoz, hogy belássuk, a(z irodalom)történeti emlékezetet átjárják a hatalmi viszonyok, amelyek tartós és egyirányú fennállása bizonyos szövegcsoportok degradálásához, hosszabb távon pedig azok felejtéséhez vezethet.²¹

A láthatóvá tétel programja melletti elköteleződést, de annak eltérő használatát szembevetően illusztrálja a következő megfogalmazások különbsége a nőtudományok diszciplínájának területéről:

¹⁹ Uo., 70–71.

²⁰ PETŐ 2006: 526; ill. a nőtudományok és a kutatók nemének kapcsolatáról intézményi szinten lásd: PETŐ 2003.

²¹ HORVÁTH 2004: 355.

„Amikor a feministák inkább a nőket tanulmányozzák a történelemben, mint a férfiakat, határozottan a *feminista nőtörténet* fogalmát kell alkalmaznunk [...]. A feminista történetírások közös vonása, hogy mindannyian *a nőket akarják láthatóvá tenni* ott, ahol azok rejtve maradtak a múltra tekintés hímnemű jellege miatt.”²²

„Ha a társadalmi nemet komplex, társadalmi viszonyként értjük, abból az következik, hogy a nőket kutatni a történelemben nem egyszerűen csak valamilyen korábban figyelmen kívül hagyott *dolog* keresését jelenti. A nőtörténet ehelyett inkább egyének és csoportok korábban mellőzött *kapcsolatának kérdéséről* szól.”²³

Míg az első idézet June Purvis és Amanda Weatherill azon 1997-es vitacikkéből származik, amelyben a feminista nőtörténet-írás mellett érvelve kárhoztatják a gender history-t, addig a második idézet Gisela Bock 1987-es, a women's és a gender studies szoros kapcsolatát hangsúlyozó tanulmányából való. A markáns különbség ellenére mindannyian a láthatóvá tétel problémájáról beszélnek, de míg egyikük a „nők”, másikuk a nemi viszonyok felmutatásában látja a gyakorlat lényegét.

Milyen módon érdemes e kételyek és belátások után egyetlen alakkal foglalkozni a nőtörténetből? Hogyan lehetséges hozzájárulni a társadalom-, irodalom- és nőtörténeti mező újraírásához egyetlen figura elemzésével, még hozzá oly módon, hogy a munka ne kövesse el az imént felsorolt hibákat? Sőt, mit kezdünk azokkal az alakokkal, akiknek ráadásul nem egyértelműen marginalizált a helyzete? Akiket bizonyos szempontból valóban láthatóvá kell tenni, más szempontból azonban épp hogy nem szorulnak rá e munkára?

A következő értekezés tárgya pontosan ilyen kihívásokat rejt. A dolgozat témája Kánya Emília (1828–1905) író, a Monarchia első női lapszerkesztője alakjának, illetve munkásságának interpretációja nőtudományos keretben. Emellett tágabb horizontú módszertan-elméleti tétje a women's studies eszköztárának finomítása: a fenti kérdések figyelembe vételével a láthatóvá tétel terminusának újraértelmezése. A közvetett célkitűzés arra az elméleti álláspontra épül, amely elfogadja a posztstrukturalista szövegelméletekre

²² PURVIS–WEATHERHILL 2006: 124–125, saját ford., a második kiemelés tőlem, B. P. Itt jegyzem meg, hogy a dolgozat egészében az idézetekben a kiemelések minden esetben tőlem származnak (B. P.); ellenkező esetben lábjegyzetben jelzem majd „kiemelés az eredetiben” megjegyzéssel.

²³ BOCK 2006: 110, saját ford. A women's studies sokféleségét kiválóan reprezentálják továbbá Sue Morgan és Joan Wallach Scott gyűjteményes kötetei: MORGAN 2006; WALLACH SCOTT 2008.

támaszkodó feminista kultúratudományos elméletek belátásait, de megengedőbb az 1980-as évek feminista irányzataival, és kész azok eredményeinek, fogalmainak használatára – kritikai távolságtartással. A dolgozat fő elméleti célkitűzését megalapozó előfeltevés tehát az, hogy herstory-írás nélkül is elképzelhető a láthatóvá tétel programja, mégpedig – megelőlegezett tézisem szerint – akképpen, hogy ha a láthatóvá tétel gesztusa tágabb (ez esetben a nemek konstrukciójának diszkurzív alakzatait érintő) *eszmétörténeti összefüggésekre* világít rá. Az értekezést ezért mindvégig feminista elköteleződésű, politikai eszmétörténeti érdeklődésű nőtudományos kérdések szervezik: Hogyan változtak a középosztálybeli női szerepek kultúránkban? Miként bővült az értelmiségi női szereprepertoár a 19. század második felében Magyarországon? Milyen szereplehetőségeket vagy korlátokat jelenthetett a nemi aspektus a korszak Magyarországon az értelmiségi-irodalmi mezőben? Milyen (középosztálybeli) női szerepek voltak elgondolhatók a korabeli diskurzusokban, s mik lehettek az elgondolhatóság határai e szerepek formálásában, szabadabbá és egyenlőbbé tételében?

A tudományos diskurzus szabályai megkövetelik témaválasztásom indoklását: fő kérdésem megválaszolásához miért éppen Kánya Emília alakjával foglalkozom? A disszertáció előrebocsátott tétje úgy is megfogalmazható, hogy célja a témaválasztás okáról meggyőzni az olvasót: a dolgozat mindvégig amellett érvel, hogy ha valakit a középosztálybeli magyar női szereprepertoár bővülése és változása érdekel, akkor e – nem linerális érelemben vett – „történetben” megkerülhetetlen lesz Kánya Emília neve. Általánosságban „a” szereprepertoár bővülésének elemzésére nyilvánvalóan egyetlen értekezés sem vállalkozhat önmagában. A válaszhoz szükségünk van a tipikus, emellett az atipikus életpályák együttesen konstruált ismeretére. Munkámmal e kérdésre adott feleletek sokaságához szeretnék hozzájárulni egy kellőképpen összetett, atipikus életpályáját befutó értelmiségi nő alakjának és munkásságának értelmezésével.

A kitűzött programhoz azért tartom módszertanilag is relevánsnak Kánya Emília alakját, mert félig láthatatlan, félig azonban nagyonis látható figuráról van szó: egyfelől nem része a kulturális emlékezetnek, másfelől azonban ismert és elismert alakról beszélhetünk. Noha „a Monarchia első női lapszerkesztője” titulussal emlegetik, emellett számos regény és beszély szerzője, nem mondhatni, hogy a speciálisan a (19. századi) magyar nő(irodalom)történet iránt érdeklődő körön kívül ismert lenne. Nem része például az irodalom- vagy a történelem-tankönyveknek, nem neveztek el róla utcát vagy intézményt, mint több (női) kortársáról, és nem vált ifjúsági regény főhősévé sem. Pedig ha valakit a nemi szerepek alakulása, különbözősége, illetve az arról szóló diskurzus érdekel, legyen szó

múltról vagy jelenről, annak Kánya Emília neve megkerülhetetlen. Ha azonban közelebről szemügyre vesszük akár a 19. század második felének, akár a 20. század első felének magyar értelmiségi közbeszédét, szó sincs láthatatlanságról. Amint az értekezés utolsó fejezete részletezni fogja: Kánya saját korában és közvetlen utóéletében maradéktalan, már-már túlmitizált tiszteletnek örvendett.

E probléma módszertani kihívásokat támaszt, ezért a fenti fő felvetések mellett a következő metodológiai kérdések vezetnek a dolgozatot: Hogyan beszélhető el hitelesen egy „női első”-ség? Hogyan formálható meg egy atipikus életpályájú, nem a kanonikus nemi szereposztás szerint élő figura alakja úgy, hogy munkánk mindeközben ne az elérhetetlenül egyedi női kiválóságok, a Kleopátrák történetét írja tovább? Az egyetlen központi alakra épülő munkákban – legyen szó tudományos vagy szépirodalmi szövegről – a tárgyválasztás óhatatlanul is felnagyítja és kiszakítja az adott személyt társadalmi közegéből. Ha valóban érdemes kiemelni, megőrizni a választott figurát a kulturális emlékezetben, milyen minta konstruálható alakjából hamisan csengő, túlzott egyediséget hirdető hősképzés nélkül?

Elméleti előfeltevések, módszertan

Egy *Kánya Emília alakja és munkássága* alcímet viselő értekezés ugyanolyan adekvátan pozícionálhatná magát az irodalom- és társadalomtudomány metszéspontjára, mint ahogyan a nőtudományok diszciplínájának területére. A kérdés összetettsége nem pusztán az egyéni választásokkal áll összefüggésben, hanem a nemi vonatkozás mint elemzési szempont bonyolult pozíciójával a tudományos mezőben.

A nemekkel kapcsolatos elemzések a humántudományokban egyszerre tekinthetők aldiszciplínáknak vagy pedig – együttesük – önálló diszciplínának. Aldiszciplínákként kezelve – legyen szó az irodalom-, a társadalom- vagy a történettudomány alá tartozásról²⁴ – a nőtörténeti, feminista, avagy gender-szempontról dolgozó kutatók úgy szoktak érvelni munkájuk relevanciája mellett, hogy a fő cél: a nőkkel és/vagy a nemekkel való foglalkozás váljon magától értetődő nézőpontjává, szerves részévé az adott diszciplínának.²⁵ Az irodalomtudományban az új típusú nézőpont melletti érvelést több szempont is előkészítette. Egyrészt a megváltozó szövegfogalom: kérdéssé vált, hogy csupán a professzionális, nyomtatott, könyvben publikált vagy nagyobb presztízsű lapokban megjelent szövegeket

²⁴ A nők és a társadalmi nemek történetét például a magyar tudományos diskurzusban többnyire a társadalomtörténet részdizciplínájának tekintik. Lásd: BÓDY-Ö. KOVÁCS 2006: 333–344.

²⁵ A történettudományban lásd például: FRENCH-POSKA 2007.

tekintsük-e „az irodalom” részének.²⁶ Másrészt a szerző és szöveg viszonyának komplexszé válása: probléma lett, hogy mennyiben befolyásolja a szerző kiléte a műalkotás befogadását, poétikai jegyeit vagy pedig megszületésének körülményeit.²⁷ Harmadrészt jelentős tényezőnek számított az „autonóm esztétikába” vetett hit megkérdőjelezése és az irodalom politizáltságának belátása.²⁸ A történettudományban főként a lineáris történet szemlélet kritikája, valamint a „kulturális fordulatnak” köszönhetően megváltozott kultúra-fogalom említhető, amiből az a célkitűzés következett, hogy a történész ne csak a többségi társadalom felé forduljon.²⁹ A feminista szemlélet, illetve a gender studies irodalom- és történettudományos diskurzusokkal való találkozásának köszönhetően előbbieket részt vettek mind e dilemmák felszínre hozatalában, mind azok (részleges) megválaszolásában.

A nőtudományok diszciplínája emellett önállóan is működik: intézményesülése saját történettel bír, és önmaga, tárgya, illetve metodológiája is folyamatos reflexió tárgya.³⁰ Elsősorban a „nők”, „nőiség”, „nőiesség”, „femininitás” mint társadalmi konstrukció mibenlétét vizsgálja; célja, hogy a „nő” is beléphessen szubjektumként a diskurzusba, valamint hogy újraértelmezze azt a sok évszázados kulturális berögződést, amely nők sokaságára – gyakran tudtukon kívül – oly békítőan hatott.³¹ A diszciplináris és aldiszciplináris megkülönböztetés a legkevésbé sem értékjelölő: ahogyan a társadalmi nemek kutatásának elméleti és módszertani finomodása elengedhetetlen önnön szempontjainak alkalmazásához az egyes tudományágakban, úgy az is elmondható, hogy nem sok értelme lenne önmagában a tudománynak, ha zárványként maradva nem érvényesülne magától értetődő szempontként az egyes tudományterületeken.

Munkámat elsősorban a *nőtudományok* diszciplínájához sorolom, ami szándékom szerint kizárólag leíró jellegű: a doktori értekezés elsődleges célkitűzésének és diszkurzív mezőjének jelölője; nem elzárkózva emellett attól, hogy a dolgozat – reményeim szerint – az egyéb tudományterületekhez kötődően is releváns információkkal szolgálhat. A diszciplináris választás, noha tudatos volt, jól tudom, több nehézséget is rejt. Nehezítő körülmény, hogy Magyarországon nincs intézményi bázisa a women’s studiesnek mint önálló tudományterületnek; ezért azok a munkák, amelyek e szemléletben íródnak, szinte

²⁶ E szempontok jó összefoglalói magyar nyelven: TÓTH 2017: 13–49; TÖRÖK 2011: 17–23; GYIMESI 2019: 8–16.

²⁷ A problémáról átfogó összefoglaló magyarul: MEKIS 2015: 9–27.

²⁸ Erről lásd: HORVÁTH 2014: 23–36.

²⁹ Erről bővebben: DOBSZAY–FÓNAGY–SZÍVÓS 2006: 389–415; IGGERS 2005.

³⁰ Intézményesülésének történetéről: PETŐ 2006. A women’s studiesről mint diszciplináról lásd Bonnie G. Smith informatív összefoglalóját: SMITH 2013. A nő történeti kutatások történetéről szintén átfogóan magyar és nemzetközi kontextusban: KÉRI 2018: 34–62.

³¹ SÉLLEI 2007: 33–34.

kizárólag más tudományterületek diskurzusához csatlakozva tudnak fellépni.³² Nehézség emellett, hogy a women's studies számos különböző diszciplína fogalmaiból, elméleti iskolájából és metodológiájából merít. Ha valaki nőtudományokkal foglalkozik, muszáj valamilyen szinten mindegyikhez értenie. Ahhoz például, hogy Kánya Emília pályájáról releváns megállapításokat tegyünk, egyszerre (minimum) történészként, irodalomtörténészként, sajtótörténészként, eszmetörténészként és társadalomtudósként kell(ene) működni. A disszertációírás közben állandó szorongással töltött el ez az elvárásrendszer. A szorongást azért tartom érdemesnek megemlíteni egy tudományos munka – elvileg a személyességet kerülni hivatott – bevezetőjében, mert voltaképpen nem személyes kérdéstről van szó. Azt igazolja, hogy a nőtörténet nemcsak összefügg a különböző társadalmi, kulturális, politikai, történeti kérdésekkel, hanem arról van szó, hogy ezek valójában nem külön kérdések.³³ Találón jegyzi meg Bonnie Smith történész, hogy a women's studies korábbi multidiszciplináris arculata interdiszciplináris lett: több szakterületet érintő jellegből komplex, önmagában is tudományközi diszciplínává vált;³⁴ bármely nemi vonatkozással kapcsolatos kutatás ugyanis kizárólag rengeteg (minél több) szempont bevonásával végezhető relevánsan.³⁵ Nőtudományi témában tudományos értekezést írni, ha úgy vesszük, szorongató, ha úgy vesszük, a sokszínűségből adódóan kimeríthetetlen és izgalmas feladat.

A dolgozat tudományági besorolása az eddigieken túl további szempontokból is kifejtést igényel. Magyarázatra szorul, hogy pontosan milyen értelemben beszélek nőtudományról, azon belül vizsgálódásom miatt a múltra irányul, emellett milyen elméleti és módszertani keretet jelent munkámban a történeti elemzés.

³² Az intézményesülés helyzetéről magyar kontextusban lásd: PETŐ 2003. Az európai intézményesülés nehézségeiről az amerikai kontextushoz képest: OFFEN 2000: 4–6.

³³ KUCSERKA 2014: 372.

³⁴ SMITH 2013: 22–23.

³⁵ „Amennyiben a női kulturális és történeti szerepkonstrukciók változata(i)ként fogjuk fel, lényegi mag nélkül, akkor a női beszédmódokra irányuló kérdés evidensen össze kell, hogy kapcsolódjon egyéb, az adott kulturális és társadalmi közegben meghatározó jelenségekkel.” KUCSERKA 2014: 372.

A feminista és gender-szemponntal foglalkozó humán tudományos diszciplínák könyvtárnyi terjedelemben gondolkodnak évtizedek óta arról, hogy mit jelentenek a nő, női, feminin, nem (sex és gender), feminizmus fogalmak. Ennek megfelelően számos vita övezi a women's és gender studies területét is a tekintetben, hogy egyáltalán a nők vagy pedig a társadalmi nemek tudományáról és történetéről beszélhetünk-e. E polémiák ismertetésébe nemcsak azért nem bocsátkozom, mert elemzésük monográfiaterjedelmet érdemel, hanem azért sem, mert nem kapcsolódnak szorosan a dolgozat tárgyához. A következőkben ezért csupán azon elméleti dilemmákra térek ki röviden, amelyek közvetlen módszertani következménnyel bírnak a disszertációra nézve. A nőtudományos keretet illetően a doktori értekezés három fő, a feminista történetírásból, irodalomkritikából és filozófiából származó elméleti előfeltevésre épül, egy-egy módszertani vetülettel.

Az *első előfeltevés* szerint a nemiségről szóló nyelvnek szükségszerűen konstruktivistának kell lennie.³⁶ Ebből adódóan a társadalmi nem fogalma mint a történeti jellegű kutatások fontos eszköze a *szerep* fogalom alkalmazását kínálja fel az elemzéshez. A szociálpszichológiából kölcsönzött terminus alkalmas arra, hogy a biografikus igényű értelmezés elkerülhesse a pszichologizálás, a tárgyalt alak vélekedéseit, szándékait kereső vagy az ún. „igazi” figurát feltételező olvasat csapdáját;³⁷ segíti a történeti tudatosságot, az anakronizmus kivédését; de a nő történet-írásban korszaktól függetlenül is kiváló mankó, hiszen a dinamikus jellegből adódóan alkalmas az esszencializmus kivédésére. Segíti, hogy a szöveg (kimondatlanul is) olyan elköteleződést tükrözzön, amely szerint a kutató a(z irodalom)történet-írásban társadalmi nemi értelemben beszél nőkről és férfiakról; a társadalmi nem, a női, illetve a férfi kategóriák pedig egyszerre elemzése tárgyai és eszközfogalmak is.³⁸

Az értekezésben *szerepen* az önformálás alakzatait, valamint a hatalmi, kulturális és társadalmi követelmények önformáláson hagyott lenyomatait;³⁹ *szereprepertoár* alatt pedig a szerepek együttes készletét értem. Tehát például e fogalmi rendszer szerint a 19. században

³⁶ A tétel első és legalapvetőbb megfogalmazása: BEAUVOIR 1971.

³⁷ Lásd erről: MARGÓCSY 2011: 80–93; SZEGEDY-MASZÁK 1995.

³⁸ A „társadalmi nem”-ről mint leíró és mint magyarázó jellegű fogalomról a történetírásban: WALLACH SCOTT 2001a; illetve Pető Andrea tömör megfogalmazásában: „A társadalmi nem metafogalom: reflexív, önmaga is vizsgálat tárgya, de elengedhetetlen annak vizsgálatához, hogy mit gondolunk, hogyan történt a változás, és hogyan jöttek létre a társadalmi nemmel felruházott identitások.” PETŐ 2001.

³⁹ Így értelmezi a szerep fogalmát Szolláth Dávid Galgóczi Erzsébet szerepkonfliktusairól írt tanulmányában Lackó Miklós és Margócsy István költői és írói szerepekről írt munkáira támaszkodva. SZOLLÁTH 2011: 164.

a megszokott női szerepek együttesének (a 19. századi női szereprepertoárnak) egyik eleme az anyaszerep volt, amelynek azonban különböző változatai léteztek: a század első felében az egyik felsőbb társadalmi státuszú magyar anyai szerepváltozatnak fontos eleme volt a szoptatás, ezzel egy időben azonban olyan arisztokrata anyai szerepváltozat is létezett, amelyet inkább a szoptatós dajka alkalmazása jellemezett.⁴⁰ Fontosnak tartom továbbá, hogy a szerep nem a „természetesség” vagy az „őszinteség” ellentéte,⁴¹ hanem minden téren jelentkező, kikerülhetetlen és teljes egészében diszkurzív konstrukció. (Az „elvált nő” élethelyzete például akkor válik szereppé, amikor arra a diszkurzív térben valamilyen módon (ön)reflexió épül. A későbbiekben látni fogjuk ennek példáját.) A szerep központi jellegéről a dolgozat struktúrája, súlypontjai is árulkodnak majd.

Az értekezés *második elméleti előfeltevése* szerint egy (bölcsészeti)tudományos elemzés szükségszerűen prekonceptiókkal és elköteleződésekkel teli: mind úgy érteve, hogy nincs „tisztá”, „objektív” tudomány, amely mentes lenne a retorikusságtól,⁴² mind pedig úgy, hogy minden tárgyválasztásunkat, kérdésünket, módszerünket, állításunkat a társadalom hatalmi struktúráival összeköttetésben álló rejtett értékstruktúra határozza meg.⁴³ A feminista kritikai megközelítések élen járnak abban a munkában, amely rámutatott: a bölcsészeti és tudományos diskurzusok (kanonizáció, történetírás stb.) önmagára vonatkozó „ideológiamentességének” vélelme hamis. Munkám mindezek tudatában expliciten is feminista elköteleződésű: önmagára a nők és férfiak közti egyenlőtlenség megszüntetésére irányuló törekvések részeként tekint, mégpedig azáltal, hogy – csatlakozva azon gondolkodókhöz, akik szerint a *perspektíva* az, ami politikaivá tud olvasni egy-egy jelenséget vagy szöveget⁴⁴ – vizsgálódása tárgyát hangsúlyosan politikai kérdésként látatja.

Ez azt jelenti, hogy amikor Kánya Emília szerepeire, ezen keresztül pedig egy 19. századi magyar értelmiségi nő szereprepertoárjának változására, lehetőségeire és korlátaira vagyok kíváncsi, a tárgykört egyrészt hatalmi viszonyok által meghatározott kérdésnek látom, másrészt közösségi ügynek: a Kánya-jelenségen keresztül mélyebb, általánosabb társadalmi, hatalmi és eszmetörténeti tendenciákat látok tükröződni. A dolgozat politikai

⁴⁰ A szoptatás és az anyai szerepek kérdéséről a 19. századi magyar kontextusban lásd: KÉRI 2015.

⁴¹ Ahogy Margócsy István fogalmaz a költői szerepekről: „[a] költeményekben *csupa* szerepet találunk: a költő, azáltal, hogy *írásával* kilép a magánszféra privát köreiből, akarja-nem akarja, »természetesen« szerepben találja magát; oly nyilvános szerepek egyikében vagy többjében, melyeket az őt megelőző és körülvevő szövegek, megszólalások, akár beilleszkedésre, akár követésre, akár átalakításra, akár megtagadásra buzdítván, felkínálnak neki.” MARGÓCSY 2011: 87, kiemelés az eredetiben.

⁴² Lásd erről John Bender és David E. Wellbery nagyszabású történeti elemzését: BENDER–WELLBERY 2000.

⁴³ Lásd erről például Terry Eagleton írásait az anglicisztika angliai történetének vagy pusztán „az irodalomról” szóló elméletek *alapvetően* „ideologikus” jellegéről: EAGLETON 2000: 9–52.

⁴⁴ Vö. MOI 1995: 238; TAKÁTS 2014d: 11–12.

elköteleződése emellett azt is jelenti, hogy a történeti típusú kutatásokat nem csupán leírást végző és megértést szolgáló tevékenységnek tekintem, hanem olyan eszköznek is, amely politikai képzeletünket, jelen esetben a női szerepekről való elgondolásaink határait tágíthatja.

Számos feminista munka figyelmen kívül hagyja az anakronizmus problémáját: sokszor reflektálatlanul állítanak programjuk szolgálatába eseteket, tetteket, fogalmakat. De még több nő(irodalom)történeti munka szerzője alkalmazza a kontextualista elemző módszert, miközben – kimondva-kimondatlanul – ódzkodik attól, hogy – legalább tágabb horizonton – a nemek közötti egyenlőtlenségek megszüntetésére irányuló program keretébe illeszkedjen. Az ilyen típusú tudományos szövegek azt sugallják, mintha a „nőkről” és nőírókról szóló beszédet lehetséges lenne az irodalmi és társadalmi diskurzusrendszer minden szintjén jelenlévő, mégis rejtett nemi kódoktól függetlenül művelni. Más szóval, e munkákban a feminista szerzőségtől való távolságtartás igénye, a „feminista szerzőségtől való szorongás”⁴⁵ látható. Az elhatárolódásnak több oka is ismeretes: az irodalmi, illetve tudományos mező politikától való függetleníthetőségének hamis mítosza; a „feminizmus” fogalom heterogén, belső ellentmondásoktól sem mentes jelentése; a fogalommal és tárgyával kapcsolatos tájékozatlanság; a feminista irodalomtudomány többszólamúsága, ami a kilencvenes években egyetlen hullámban érkezett Magyarországra; annak tudatos vagy tudattalan elhallgatása, hogy maga a nemiség mint elemzési szempont is a feminista elméletek és mozgalmak eredménye stb.⁴⁶

Toril Moi irodalomteoretikus feminista irodalomkritikai megközelítésekre vonatkozó szavait a nőtudományos vizsgálódásokra nézve is iránymutatónak tartom:

„A »feminista kritika« eszerint a politikai megnyilatkozás egyik formája: olyan kritikai és elméleti gyakorlat, mely harcot folytat a férfiuralom és a szexizmus ellen, tehát nem egyszerűen a nemek kérdésének vizsgálata az irodalomban, legalábbis akkor nem, ha ez csupán egy újabb érdekes kritikai megközelítést jelent, olyasmit, mint a tengermotívum vagy a háború metaforájának vizsgálata a középkori költészetben. [...] [A] feminista kritikus minden olyan módszert vagy elméletet felhasználhat, amelyet össze tud egyeztetni politikájával. [...] Az

⁴⁵ Horváth Györgyi frappáns kifejezése több magyar irodalomtudományos munkára, megváltoztatott formában átültetve Sandra Gilbert és Susan Gubar elhíresült *Anxiety of Authorship* terminusát. HORVÁTH 2004: 347.

⁴⁶ A magyar kontextusra vonatkozóan erről lásd: SÉLLEI 2007: 21–35, 140–161; KÁDÁR 2003; HORVÁTH 2004: 346–347; a cultural studies magyar kontextusbeli meghonosodásának nehézségeiről: HORVÁTH 2014: 77–116.

a tény tehát, hogy számos feminista kritikus írónőket választ vizsgálódása tárgyául, fontos politikai választást jelent, de nem jelenti a feminista kritika meghatározását. *Nem a tárgy, hanem a politikai látószög az, ami a feminista kritika (relatív) egységét adja.*⁴⁷

Reményeim szerint a disszertációból nyilvánvalóvá válik majd: tárgyat nem rezervátumszerű, pusztán feltárással méltó témának tartom, a fókuszba emelt figura női mivoltát pedig nem csupán *egy* lehetséges (motivikus) elemzési szempontként kezelem. Az előfeltevés konkrét módszertani következménye, hogy az értekezés a vizsgált figura pályájának nem kimerítő ismertetésére vagy értelmezésére és nem is pusztán rekonstrukciójára, „feldolgozására” vállalkozik. Az elemzés szándékaim szerint *problémacentrikus*, mégpedig a női szereplehetőségekre, -korlátokra, illetve -változásokra összpontosítva. A dolgozat tehát Kánya Emília alakjának és munkásságának azon pontjait tárgyalja, amelyek kifejezetten e kérdésekhez kapcsolódnak.

A *harmadik elméleti előfeltevés* szerint a gender mint a nemek szerinti megkülönböztetés társadalmi (vagyis konstruált) jellege, az emberek között fennálló viszonyrendszer nemi aspektusa minden egyéb társadalmi meghatározottsággal alapvető összeköttetésben áll. Gisela Bock történész – már korábban is idézett szavai – szerint, ha a társadalmi nemet *viszonyrendszernek* tekintjük, akkor a nőtörténet nem egyszerűen a történelem és a kultúra valamilyen addig figyelmen kívül hagyott *elemének* kutatását jelenti, hanem az emberek és társadalmi csoportok *közötti*, addig tendenciózusan leszűkített, egyetlen szemszögből értelmezett *kapcsolat* megragadását.⁴⁸ A társadalomtudományos elméletek nagy kérdését, miszerint a nemi vagy pedig az osztálykülönbség-e a meghatározóbb, Bock abszurd, sőt improduktív kérdésnek tartja, s válaszában szigorúan a kettő együttesét hangsúlyozza; az osztályokon belüli nemi különbségeket legalább akkorának tartja, mint a nemek csoportján belüli osztálykülönbségeket, ezért a különböző társadalmi meghatározottságok szétválaszthatatlanságára, illetve kontextusfüggőségére figyelmeztet.⁴⁹ Úgy véli, ebből adódóan a nőtörténészek ugyanúgy foglalkoznak, és kívánatos is, hogy foglalkozzanak a nemi különbségeken túl az egyéb szociális kategóriákkal.⁵⁰

⁴⁷ MOI 1995: 233–234, 237–238.

⁴⁸ BOCK 2006: 110.

⁴⁹ Uo., 114–115.

⁵⁰ Uo., 115.

A feminista elköteleződésből következően a dolgozat tárgyválasztásában elsődleges szempont volt Kánya Emília női mivolta. Ennek ellenére nemét fontosnak tartom nem kizárólagos és mindent felülíró, hanem a többivel szoros összefüggésben álló kategóriaként kezelni. Nemcsak a gender-elméleti, de a társadalomtörténeti kutatások is arra világítanak rá, hogy a 19. századi Magyarországon bármely alak társadalmi helyzetét minimum három alapvető kategória (társadalmi státusz, felekezeti hovatartozás, nem) határozta meg.⁵¹ Ennek megfelelően a dolgozatban Kánya szerepeinek értelmezésében mindvégig hangsúlyos lesz honorácior értelmiségi születésű, középosztálybeli státusza, valamint evangélikus felekezethez tartozása.

Szintén előrebocsátandó az az összes fejezetet érintő problémakör, hogy sem Kánya, sem a „nőkérdésekről” értekező kortársai nem differenciálták nézeteiket a társadalmi státuszra vagy az életkorra vonatkozóan. Szempontjaikból azonban jól látszik, hogy azok az elvek, amelyeket általánosan „nőkérdésként” emlegettek, kizárólag a felsőbb társadalmi státuszú, azon belül is inkább a középosztálybeli, fiatal és középkorú magyar nők helyzetét érintették.⁵² A dolgozatban e megkülönböztetést úgy fogom jelölni, hogy zárójelbe teszem azokat a kritériumokat, amelyeket a szerzők ugyan (akár reflexió hiányában) nem említettek, de a jövő horizontjából, társadalomtörténeti tudással látható, hogy akként érdemes értelmezni.

Nőtörténet

A következőkben azt részletezem, milyen oka, illetve milyen lehetséges módszertani kihívásai és megoldásai vannak a dolgozatra nézve annak, hogy a nőtudományon belül a történeti jellegű vizsgálódás eszközét választottam, s milyen értelemben beszélek történetiségről. Bármely bölcsészettudományi diszciplínáról is legyen szó, azon belül a történeti típusú elemzés során egy-egy munka mögött történelemfilozófiai belátások húzódnak: az egyes elemzések tárgya, érvkészlete, szótára – többé-kevésbé tudatosan – mind arról árulkodik, hogy szerzőjük mit gondol az „időről”, a „jelenről” és „múltról”, és milyen viszonyt tételez közöttük. Hosszú idők óta például olyan kérdésekkel kell áttételesen

⁵¹ Tóth Zoltán társadalomtörténész meglátása szerint például az 1848-as nemesi jogkiterjesztéssel nem ért véget a rendi berendezkedés: a polgári társadalom osztályszerkezete a rendiséget, ezzel együtt a felekezeti rendszert, nem pedig maradványaiban örökölte. Míg tehát jogi szinten igen, a társadalmi megítélés szintjén nem érvényesült a rendi berendezkedés megszűnése; alapvető tézise szerint ugyanis a társadalmi gondolkodás sokkal lassabban változik, mint a társadalmi helyzet vagy a jogrendszer. Vö. TÓTH 1991; TÓTH 1996.

⁵² A korszakban kivételt jelentett Beniczky Irma *A nők hivatása* című tanácsadókönyve, amely több helyen is differenciáltabban fogalmazta meg leírását és imperatívuszait. BENICZKY 1870.

elszámolniuk, mint hogy az időtapasztalat, az idő jelenbeli képe vajon folytatólagos vagy pedig törésekkel teli-e, hogy a múltat a jelen felől vagy pedig kizárólag önmagában és önmagából akarjuk-e megérteni, hogy a múltat a mindenkori jelenünkből sajátként vagy pedig idegenként alkotjuk-e meg, vagy hogy jelenünk múlthoz fűződő viszonyát a hasonlóság vagy a különbözőség szempontjából érdemes-e vizsgálnunk.

Az egyes diszciplínákban e dilemmák markáns különbségekhez vezettek. A történetírói iskolák esetében például szembetűnő, hogy a történeti demográfia vagy a mentalitástörténet a társadalmat hosszabb időszakokon keresztül meghatározó tényezők iránt érdeklődik, a mikrotörténeti, illetve történeti antropológiai kutatások ezzel szemben a minél kisebb léptékű elemzésekben hisznek. Példa az irodalomtudomány területéről is hozható: a múlthoz fűződő viszony az irodalomtörténeti munkában is két nagyon különböző szövegtípust eredményezett. Takáts József eszme- és irodalomtörténész megkülönböztetését követve: a *kanonikus vizsgálódások* azt kérdezik, hogy a szövegek milyen szerepet töltek, töltenek be az irodalmi kánon alakulásában. E módszer a „történeti” kifejezést diakrón értelemben érti; normatív írások teremtette értelmező keretben foglalkozik a szövegekkel. Emellett magától értetődően hozzátartozik az alkalmazás, a jelenre vonatkoztatás folyamata, valamint a „modernné olvasás” aktusa, amely eljárás a modernség kánonját követi, és olyan formai megoldásokat, illetve tartalmakat vél felfedezni régebbi textusokban, amelyeket alkotóik, egyidejű befogadóik még nem ismerhettek. A *történeti vizsgálódás* ezzel szemben arra kíváncsi, hogy milyen térben és időben lokális konvenciók határozták meg egykor az alkotást, valamint az irodalmi szövegek használatát; milyen értelmet tulajdonítottak, tulajdoníthattak különböző írásoknak vagy a velük kapcsolatos cselekvéseknek egy-egy szinkrón kontextusban. A szövegeket nem normatív módon kezeli, célja a pusztá megértés; a múltat pedig nem a jelen múltjának tekinti, hanem „a múlt egy darabjának önmagában befejezett értelmeit” próbálja kideríteni.⁵³

Filozófiai és társadalomtudományos (sokszor eldönthetetlen) dilemmákkal kellett (és kell) megküzdenie a feminista elméleteknek is, ami nem kis feszültséget idéz elő diszciplínán belül s kívül. Számos vitát eredményező kérdés, hogy a „nők” vajon világosan megkülönböztethető, homogén vagy pedig összetett csoport-e; hogy állandó, tehát már a történelem előtt létező vagy pedig rögzíthetetlen, vagyis a történelem során szüntelenül változó társadalmi kategória-e; és hogy a hasonlóság vagy a különbség-e a meghatározóbb a nők csoportján belül.

⁵³ TAKÁTS 2007: 11–19.

Az „egység/azonosság kontra különbözőség” néven elhíresült probléma hasonló kérdéssel szembesítette a feminista nőtörténészeket, mint általában a történeti analízissel foglalkozó gondolkodókat. A feminizmusok, valamint a historiográfia kérdése összekapcsolódott: a feminista nőtörténészeket a múlthoz fűződő viszony tekintetében kezdték érdekelni a „nők” csoportjával kapcsolatos elméleti dilemmák. A paradoxon évtizedek óta adott: egyfelől amikor a feminista törekvések legitimálásához válik eszközzé a múlt – például a nemi egyenlőtlenségek láthatóvá tételével vagy azon jelenkori állítások cáfolatával, amelyek szerint a nők fizikai felépítésüknél, lelki alkatuknál fogva gyengébbek, passzívabbak, megfélelőbben törődnek a gyerekekkel, kevésbé termelékeny munkaerők, kevésbé racionálisak, nem képesek alkotómunkára stb. – akkor a koherens politikai mozgalomba és szellemi irányzatba tömörítés miatt automatikusan csökkennek az egyéb társadalmi meghatározottságokból (osztály, rassz, etnikum, vallás stb.) adódó különbségek.⁵⁴ Ebből következően amennyiben a feminista történetírás a feminizmus politikai céljait szolgálja, a női nem lényeginek tekintett, minél egységesebb, ahistorikus megteremtéséhez járul hozzá;⁵⁵ a múltat mindehhez sajátként és folytatólagosként ábrázolja.⁵⁶ A történetiséget ez esetben diakrón értelemben használja, ennyiben pedig normatív természetű, hiszen a nemek közötti egyenlőtlenségek térben és időben univerzális tényének (de nem univerzális mikéntjének!) megszüntetésére irányuló „kánon” szerint rendezzi az anyagot. Másfelől azonban, amikor a feminista nőtörténet-írás a nőket a történelem alanyaként teremti meg, időlegesen cselekvéseik kontextusába helyezi őket, és e kontextus értelmében magyarázza cselekvéseik lehetőségét, akkor az előbbivel ellentétben a nők csoportjának sokféleségét, a nők egymástól való különbözőségét bizonyítja.⁵⁷ Ez esetben a múltat megszakítottként, távoliként, idegenként ábrázolja, az aktuális jelentől való elválasztottság felmutatására, az örökérvényűség cáfolatára használja.⁵⁸ A történetiséget így a szinkrón kontextus elemzéseként érti, ennyiben pedig a megértésre törekvő, és kevésbé a kanonikus/normatív megközelítéshez áll közelebb.

Egyetértek azon gondolkodókkal, akik azt hangsúlyozzák, hogy e feszültség termékeny, hasznos, és egyike azoknak, amelyekkel nehéz, de érdemes együtt élni. Denise Riley a „nők” kategóriában rejlő paradoxonnal kapcsolatban fejti ki ezt az álláspontot:

⁵⁴ WALLACH SCOTT 2001b: 14.

⁵⁵ Uo., 14–15.

⁵⁶ Horváth Györgyi megállapítása a feminista irodalomtudományi narratívákra vonatkozóan. A múlt folytatólagosként kezelésének példájáról elemzését lásd itt: HORVÁTH 2007: 31–35, 67–124.

⁵⁷ WALLACH SCOTT 2001b: 15.

⁵⁸ A diszkontinuitás, illetve a történeti esetlegesség megnyilvánulásának elemzését a feminista irodalomtudományban lásd: HORVÁTH 2007: 31–35, 159–185.

„a »nők« változatlan közösség, amelyben a nőnemű személyek nagyon különbözőképpen helyezkedhetnek el, úgyhogy a »nők« alanyának látszólagos folytonosságára nem támaszkodhatunk; a »nők« mind szinkronikusan, mind diakronikusan szabálytalan közösség, az egyedi, a »nőnek« lenni viszont szintén bizonytalan, és nem nyújt ontológiai megalapozást. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kategória e bizonytalansága a feminizmus *sine qua nonja*, amely különben elvesztené tárgyát, meg lenne fosztva a küzdelemtől és – röviden – nem maradna benne sok élet.”⁵⁹

Joan Wallach Scott történész is arra figyelmeztet, hogy egy feminista nőtörténeti munkában a feminista elméleti keret tágabb horizontot, elkötelezettséget, éleslátást nyújt, a történelem, a társadalom és az irodalomtörténet addigi kritikus felülvizsgálatára ösztönöz; a helyi kontextusokra koncentráló történeti megközelítés azonban segíti az árnyalást, a helyesbítést, illetve az esszencializmustól való távolságtartást.⁶⁰ E kettősség egyidejű együttállása magának a nemiségnek (gendernek) az értelmezését is meghatározza. Így válik a nem mint a történeti elemzésben hasznos kategória⁶¹ a rögzítettség és transzhistorikusság helyett történetileg változó, egy adott kulturális-társadalmi közösség által létrehozott „tudássá”, amely értelemmel ruházza fel a testi különbségeket, és amely hatalmi viszonyokat, intézményeket, struktúrákat, mindennapi gyakorlatokat alapoz meg.⁶²

A doktori értekezésre nézve e belátás sajátos paradoxont eredményez. A dolgozat tágabb horizontú kérdésfelvetése mögött, amely a középosztálybeli női szereprepertoár *bővülésére* irányul Kánya Emílián keresztül, – akarva-akaratlanul – az az előzetes belátás rejlik, hogy a múlt és jelen közötti kapcsolat szoros, a nemi szerepek változása pedig kontinuum, egymásra épülő. Utóbbi azonban nem zárja ki az értekezés másik fontos célkitűzését, amely a történeti elemzés módszerét a különbözőség, a történeti esetlegesség felmutatására szándékozik használni. (Még ha ez egyetlen dolgozattal közvetlenül nem is lehetséges, de tágabb horizontról szemlélve, közvetetten talán igen.) Csak a történeti

⁵⁹ RILEY 2001: 28, kiemelés az eredetiben.

⁶⁰ WALLACH SCOTT 2001b: 16; ill. vö. „Ezzel olyan lehetőséget tárnak fel [t. i. a feminista történészek], amelyek segítségével nem csupán újraértelmezhetjük a nők történetét, de a feminizmust is új megvilágításban szemlélhetjük. Nem világosan meghatározható entitásként, hanem olyan helyszínként, ahol a különbségek összeütözköznek és összeolvadnak, ahol a közös érdekek megfogalmazódnak és megkérdőjeleződnek, ahol az identitások átmenetileg megszilárdulnak – ahol a politika és a történelem zajlik.” Uo., 25.

⁶¹ WALLACH SCOTT 2001a.

⁶² WALLACH SCOTT 2018a: 2.

távlatból adódó radikális idegenség mutathat rá a minket körülvevő világ természetességének illúziójára.⁶³ A disszertáció ezért módszertanilag a helyi, eseti vizsgálódásra, s azon eljárásra épül, amely az elemzéshez ideiglenesen minél inkább „elvágni” igyekszik a vizsgált kontextust annak jövőjétől;⁶⁴ amely eljárás tehát kitüntetett figyelmet szentel annak, hogy mi lehetett és nem lehetett elgondolható az adott kontextusban a „cselekvők” számára.⁶⁵

A fenti megfogalmazásban az *ideiglenesen* szó kulcsfontosságú. Az értekezés történetiséggel kapcsolatos fő elméleti és metodológiai meggyőződése ugyanis a következő: legalább akkora probléma nem elvégezni az elvágás mozzanatát, elvértve a történetietlenség vagy az esszencializmus hibáját, mint végérvényesen tenni azt; implikálva, hogy a vizsgált múlt darabja olyannyira radikálisan idegen, hogy elemeinek semmi köze a jelenhez, és semmilyen formában nem használhatók fel általánosabb következtetésekhez.

Szinkrón és diakrón szemlélet szintéziséből számos kettősség következik az értekezésben. Noha a dolgozat alapvetően a női szerepek *változásának történetét*, a nemek közötti hatalmi viszonyok *alakulását* firtató munkák egyik darabjaként definiálja magát, ebből még korántsem adódik, hogy figyelmen kívül kellene hagyni azt, hogy az adott kontextusban e kérdések más hangsúlyokkal és nyelven tevődtek fel, mint jelenünkben, ami azt is eredményezheti, hogy maguk a kérdések is megváltozhatnak. Például helyénvalónak, sőt szorgalmazandónak tartom, ha egy Kánya Emiliáról szóló munka fő kérdését a feminista nőtudományok diszciplínájának területéhez soroljuk, Kánya Emiliát pedig bizonyos nőtörténeti „kánon” részévé tesszük. E tágabb horizont azonban elköteleződésem szerint nem jelenti azt, hogy ne kellene elvégezni a „feminizmus” vagy a „női emancipáció” szavak pontos, adott közegben használatos elemzését, és ne kellene fenntartásokkal kezelni például a „Kánya Emília mint feminista” fordulatot. E módszer ugyanis lehetővé teszi, hogy a kanonikus érdeklődéssel egyidejűleg feltegyük azt a kérdést is, hogy pontosan milyen kánon részévé is akarjuk őt tenni: nem tagadással, de szüntelen kritikai felülvizsgálattal kezelve tehát azt az elgondolást, amely múltunk és jelenünk nemi szerepei, eszméi és mozgalmi között kapcsolatot és hasonlóságot tételez. Utóbbi alapvetésből adódik az a megoldás is, hogy a Kánya mellé állított kontrollpéldákat igyekszem az őt megelőző vagy követő szűkebb időintervallumból hozni; de az a módszer is, hogy alakjának megrajzolásakor a különféle

⁶³ Vö. RILEY 2001: 32.

⁶⁴ Takáts József kifejezése: TAKÁTS 2007: 12.

⁶⁵ E történetírói módszertanról bővebben: SKINNER 1997.

társadalmi meghatározottságok együttes vizsgálata mellett törekszem a társadalom-, sajtó- és eszmetörténeti kontextus minél körültekintőbb figyelembevételére.

A dolgozat példái tovább sorolhatók. Reményeim szerint az értekezésnek sikerül illusztrálnia az eddigiekben kifejtett kettősségekben rejlő lehetőségeket. Meglátásom szerint e feszültség együttesével valósulhat csak meg, amire Scott figyelmeztetett: a múltra nem csupán elemzendő „tárgyként” érdemes tekintenünk, hanem olyan kategóriaként is, amely kifejezetten segíti a nemekről alkotott tudásunknak mind a megértését, mind a *létrehozását*.⁶⁶ De így jöhet létre múlt, jelen és jövő tudatosabb, felelősségteljesebb használata is, amit Horváth Györgyi a következőképpen fogalmazott meg találóan:

„Ennek a múltnak ugyanis mi vagyunk az örökösei, mi »juttathatjuk szóhoz« a múltat a jelenben, és mi örökítjük tovább. Azt a jelent tehát, melynek alakításába egyre több marginalizált vagy Másikként stigmatizált csoport vonódik be, *mozgósítanunk kell azon múlt érdekében*, mely még nem ismert egy a jelenbelihez hasonló kiterjedésű interszjektív megalapozást. Ez [...] hermeneutikai feladatot jelent: önnön helyünk újra-megtalálását egy új módon megértett kulturális örökség kontextusában.”⁶⁷

Források, tézis

Az elemzésekhez elsősorban Kánya Emília publicisztikai írásait, emlékiratát, szépirodalmi írásait, valamint a Kánya-hagyaték dokumentumait, önéletírásának kéziratos változatát használtam. Emellett nagyobb figyelmet fordítottam folyóiratában, a *Családi Körben* (1860–1880) megjelent egyéb szerzőségű cikkeknek, a *Családi Kört* megelőző vagy azzal egy időben működő női olvasókat célzó lapok felépítésének, tanácsadó írásainak, illetve a korszak egyéb illem- és tanácsadószövegeinek, amelyek a (közép- és felső-középosztálybeli) női szerepmintákról, magatartásformákról értekeztek. Kiemelt értelmezői fókuszot kaptak a Kányáról szóló huszadik századi folyóiratcikkek, és nagy segítségemre voltak a Kánya Emília női kortársairól vagy kvázi-kortársairól szóló tudományos munkák, amelyek szintén kéziratos, illetve publikált naplók, levelezések, szépirodalmi és publicisztikai írások elemzésével jutottak női életutakkal, szerepekkel kapcsolatos megállapításokra. Kánya Emília hagyatéka az Evangélikus Országos Levéltárban található. Ha valakit feltétlenül a

⁶⁶ WALLACH SCOTT 2018a: 2–3.

⁶⁷ HORVÁTH 2007: 22, kiemelés az eredetiben.

kéziratos források kutatásának vágya hajt, Kánya tanulmányozása során biztosan csalódna. A hagyaték ugyanis egyetlen cipősdoboznyi terjedelmű: főként róla készült fotókat tartalmaz, némely szépirodalmi írás kéziratos változatát, néhány *Családi Körrel* kapcsolatos dokumentumot, levelet, valamint emlékirata kéziratát (amelynek negyedik fejeztét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi). Ezek közül a szempontrendszer függvényében relevánsnak bizonyuló forrásokat építettem be az elemzésekbe. Minthogy az egyes fejezeteket hozzávetőlegesen a felhasznált források is strukturálják, részletesebb ismertetésükre a dolgozat egyes részeinél fogok kitérni.

Ha a forráscsoportokat súlyozzuk, akkor az elsődleges forrást az önéletrajz, valamint a publicisztikai írások képezik, és csak másodsorban jelentik – az értekezés terjedelméhez képest szinte érintőlegesen – a szépirodalmi írások. A módszer két, a kutatást meghatározó elméleti elköteleződést is tükröz. Az *első meggyőződés* szerint az irodalom- és társadalomtörténet peremvidékén elhelyezkedő, az irodalom társadalmi használatát firtató kutatásokhoz kapcsolódva az irodalom fogalmát tágabb kulturális diskurzusba ágyazva érdemes vizsgálni. E tendencia fő jellemzője, hogy nem az értékelő típusú irodalomtörténet-írás hagyományaihoz kapcsolódik, nem szűken értett esztétikai érdekeltségű, és nem kanonikus érvelésű.⁶⁸ Mindemellett a disszertáció irodalmiszöveg-használata a feminista irodalomkritika azon változatainak tanulságára is épül, amely – az irodalom fogalmát szintén nem autonómnak tekintve – a művekben a nemek közötti hatalmi struktúrák megformálásának elemzését tekinti elsődleges szempontjának.⁶⁹

A dolgozatra nézve ez azt jelenti, hogy Kánya Emília szépírási közül válogatva nem a szűken értett esztétikai-kanonikus, hanem – hasonlóan publicisztikai írásai, illetve emlékirata vizsgálatához – nemi fókuszú társadalomtörténeti szempontok vezetnek: Milyen női szereprepertoár-kidolgozással találkozunk műveiben? Éppen ezért Kánya szépirodalmi munkásságából csupán a fenti kérdéshez szorosan kötődő műveket érintem. A módszertani választás nemcsak elméleti meggyőződést, de állítást is rejt: az értekezés műfaji, diszciplináris súlypontjai azt a következtetést hordozzák, hogy Kánya Emíliát *ebben* az értelemben, ezekkel a hangsúlyokkal érdemes láthatóvá tenni. Ha fő felvetésünk a nőtudományok felől érkező kérdés, akkor meglátásom szerint Kánya Emíliát elsősorban

⁶⁸ Erről alapvető összefoglaló: SZILÁGYI 2007. Alkalmazásukat a magyar diskurzusban lásd például: GYIMESI 2019; SZILÁGYI 2001; SZILÁGYI 2014; VADERNA 2013; VÖLGYESI 2007.

⁶⁹ Összefoglalóan magyarul: MOI 1995, különösen: 233–236. E szemlélet alkalmazásának jó interpretációs példái a magyar irodalomtudományos diskurzusban: HORVÁTH 1999; HORVÁTH 2009; RÁKAI 2016; SÉLLEI 2015; VASVÁRI 2010.

kulturális értelemben vett közéleti, érdekes társadalomtörténeti alakként, illetve szerkesztőként, közíróként, és csupán másodsorban érdemes szépíróként számontartani.

A *második* forráshasználathoz kapcsolódó *meggyőződés* azon a belátáson alapszik, amely szerint a sajtónak kulcsszerepe volt a 19. századi írói pályák alakulásában. Ahogyan Margaret Beetham fogalmaz: „[a]z időszaki sajtó olyan tenger volt, amelyben a viktoriánus szerzők, férfiak és nők egyaránt, nagy és kis halakként éltek és dolgoztak. Az irodalmi élet efféle működésmódja nyilvánvaló volt a kortársak számára.”⁷⁰ E belátás olyan kutatásokhoz vezetett, amelyek során érthetőbbé vált egyes női szépírók sikerének oka (például a szerializációból adódó lehetőségek);⁷¹ de számos olyan női alak is láthatóvá vált, akik álnéven, illetve különböző (nem feltétlenül szép-, hanem közírói) műfajokban alkottak, s – a műfajok hierarchiájából is adódóan – kötetpublikálás híján kiestek a kulturális emlékezetből.⁷² A sajtó közvetítő szerepére koncentráló magyar irodalomtudományos elemzések bizonyították, hogy e tétel ugyanígy igaz a 19. századi magyarországi viszonyokra is;⁷³ az irodalomtörténeti vizsgálódások pedig hézagos képet mutatnak, ha kizárólag a kötetben megjelent, és már a saját korában is fontosnak minősített szövegekre koncentrálnak.⁷⁴

Kánya Emília szakmai pályájának alakulásában nyilvánvalóan szűkebb értelemben is szerepet játszott a sajtó közege. Amikor azonban a dolgozatban publicisztikai írásai kitüntetett figyelmet kapnak, a gesztus azt is mutatja, hogy az elemzett alak társadalom- és eszmetörténeti értelemben vett jelentősége publicisztikai munkásságának köszönhetően mutatkozik meg. Másként fogalmazva, Kánya publicisztikai, vagyis kivétel nélkül a sajtóban publikált írásainak ismeretével válhat igazán érthetővé, hogy miért érdemes őt láthatóvá tenni.

A források tekintetében az elemzések tágabb kulturális kontextusba ágyazásához nagy segítségemre voltak továbbá a főként viktoriánus női írókról szóló gender-szemponitú irodalom-, társadalom- és sajtótörténeti fókuszú angolszász szakmunkák is. Mindezeket azonban általában csak említés szintjén, legtöbbször lábjegyzetben jelölöm. A bölcsészettudományok területén a komparatív tudományos módszertan fontos, új típusú tudásanyagot nyújtó értelmezéseket szokott eredményezni. Ennek ellenére azért döntöttem a nemzetközi kontextus csupán jelzésértékű megjelenítése mellett, mert Kánya Emília

⁷⁰ BEETHAM 2015: 221, saját ford.

⁷¹ Brit kontextusban végzett erről mikroelemzéseket: PALMER 2011.

⁷² Erről részletesen: BEETHAM 2015; PETERSON 2009: 2–3.

⁷³ Lásd pl. TÖRÖK 2011; TÖRÖK 2015.

⁷⁴ CSÁSZTVAY 2003: 405.

kapcsán túlságosan véletlenszerűnek, esetlegesnek látnám a terjedelmesebb összevetéseket. Tudomásom szerint, leszámítva egy bécsi konferenciaszereplést, illetve 1851-ben az *Euphrosine* című német nyelvű humorisztikus hetilap társszerkesztését fél évig, sem kapcsolathálójából, sem felületesen kikövetkeztethető olvasmányából, sem topográfiai mozgásából következően nem beszélhetünk olyan mintáról, amely valóban adekvát, részletesebb összehasonlításra nyújtana lehetőséget. Ebből adódóan a brit (valamint néhol francia és német) kontexusra hozott példák háttérként, értelmezési keretként kívánnak funkcionálni, azért, hogy az egyes jelenségeket tágabb horizontról is láthassuk. Mindeközben megjelenítésük azért említés szintű csupán, mert nem tartom termékeny módszernek, ha az adott, értelmezett magyar jelenség alárendelt módon példázza a nemzetközit.

A dolgozat első fő, *Miért legyen láthatóbb Kánya Emília?* című szakasza társadalom-, irodalom-, és sajtótörténeti fókuszú; arra a kérdésre épül, hogy melyek azok a specifikumok, amelyek érdemessé teszik arra, hogy a nemek viszonyát középpontba állító kulturális emlékezetben fontos legyen a neve. A második, *Kánya Emília (ön)reprezentációja* című szakasz az autobiográfia-kutatások, a politikai eszmetörténet, illetve a történetelmélet eszköztárát használja; az elemzett figura textuális önarcképét, politikai nyelvét, majd a kulturális emlékezetben róla formált képet elemzi.

Az értekezés mindvégig amellet érvel, hogy Kánya Emília szerepformáló tevékenysége jelentősnek tekinthető a nőtörténetben, ami a társadalom-, az irodalom-, és a sajtótörténet tudományterülete felől szemlélve is látható. *Alakja és munkássága arra mutat rá, hogy a 19. század második felének Magyarországon a honleányság társadalmi szerepén keresztül valósult meg a (modern értelemben vett) női emancipáció.* Alakja emellett kiváló példa arra, hogyan válhat valaki meghatározóvá azáltal, hogy tágítja a korszak szűkre szabott cselekvési terét, mégpedig a számára adott lehetőségek maximális kihasználásával, kizárólag a közvetlen közelében rendelkezésére álló diskurzus elemeinek tudatos variálásával. Az elemzés mindeközben igyekszik olyan interpretációs mintát adni, amely segítséget nyújthat abban a kérdésben, hogy milyen módszerrel érdemes a láthatóvá tételre törekedni a nőtudományokban.

MIÉRT LEGYEN LÁTHATÓBB KÁNYA EMÍLIA?

ELSŐ FEJEZET

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

Ki is az a Kánya Emília? A doktori értekezés főszereplője egy nem nemesi származású értelmiségi, azaz honorácior, evangélikus pest-budai családból származó középosztálybeli magyar nő, akinek életpályája a 19. század közepi és végi társadalomtörténeti kontextus ismeretében több rendkívülinek mondható fordulatot rejt: ő lett a Monarchia első női lapszerkesztője,⁷⁵ válást kezdeményezett, ezt követően munkája mellett egyedül (pontosabban a saját szülői házában) nevelte négy, majd második férjével az új házasságban született további négy gyermekét.⁷⁶ A dolgozat jelen fejezete a *Miért legyen láthatóbb Kánya Emília?* felvetést a következő irányított kérdések segítségével kívánja megválaszolni: Mi a jelentősége e két szerep (honorácior értelmiségi születéssel az irodalmi pályán dolgozó és ott pénzt is kereső, valamint a férjétől elváló, gyermeket nevelő független anya) együttes megvalósításának a 19. század második felének Magyarországon? Milyen tényezők tették lehetővé Kánya érvényesülését?

A fejezet első felében azt vizsgálom, hogy a korabeli társadalmi kontextus ismeretében miért tekinthető Kánya életpályája kivételesnek. A második részben azokat a szempontokat elemzem, amelyek vélhetően szükséges, de nem elégséges feltételei voltak eredményes működésének. Ezt követően arra keresem a választ, vajon mi lehetett alakjának „specifikuma”, amely segített, hogy saját korában láthatóvá váljon; amely hozzájárult, hogy élet- és szakmai pályája nemcsak elfogadott, de elismert is legyen; és amely számunkra (a mai, nőtudományos keretben értelmező számára) is magyarázó erővel bírhat a tekintetben, hogy milyen társadalomtudományos szempontok miatt érdemes Kánya Emiliát láthatóvá tenni.

Tézisem szerint a társadalmi státusz, a felekezeti hovatartozás, illetve a származásból adódóan választott és választható szakma fajtája olyan szempontok, amelyek mindenképpen szükséges feltételei voltak a kiemelkedő szerepnek. Az említett tényezők azonban Kányán kívül több más női alakra is érvényesek voltak a korban; kérdés tehát, hogy melyek azok a jegyek, amelyek megkülönböztették társaitól. Ezért a harmadik alfejezetben pályájának

⁷⁵ Az értekezés egészében a korabeli „író” és „nőíró” szóhasználatától eltérően a „női (lap) szerkesztő”, „női író”, „női költő”, „női szerző” kifejezéseket fogom használni analóg módon a „férfi író”, „férfi szerző” stb. kifejezésekkel. Ezek a szerepek ebben az időszakban voltak formálódóban; az írói, költői stb. pályák professzionalizációja még kezdeti szakaszban volt, ezért mai fogalmaink visszaolvasását történetitlennek látnám. A kérdéstről lásd: VADERNA 2016; átfogó szemléltetését nemzetközi kontextusban: EZELL 1993.

⁷⁶ Életpályáját lineárisan ismertette: FÁBRI 1998: 282–286; TÖRÖK 2011a.

speciális jellegét kívánom megragadni: amellet fogok érvelni, hogy alakja azért figyelemre méltó, mert munkásságának, társadalmi gyakorlatainak köszönhetően új középosztálybeli női szerep formálódott, méghozzá oly módon, hogy a honleányi szerep sajátos változata jött létre. Alakja és szakmai pályája ezáltal nemcsak a felsőbb társadalmi státuszú nők, hanem a nemek társadalmi konstrukciójának történetét tekintve is újszerűnek tekinthető.

Életpályája kivételessége és kontextusa

Válás

Kánya Emília 1857-ben válóperert indított, majd felbontotta Gottfried Feldingerrel (későbbi nevén Földényi Friggyessel; 1819–1900), egy vagyonos temesvári birtokos-kereskedő fiával⁷⁷ kötött házasságát.⁷⁸ A válásokról szóló társadalomtörténeti elemzések alapján tudjuk, hogy 1857-ben, még bőven a polgári házasság bevezetése előtt korántsem számított magától értetődőnek a válóper indítása.⁷⁹ A statisztikai adatok azt mutatják, hogy az 1894-es házassági törvény bevezetése előtt jóval kevesebb válásról beszélhetünk, mint utána: a Budapesti Királyi Törvényszék az 1870-es évek végén 50, az 1890-es évek elején 100, 1907-ben pedig már 700 budapesti házastársi viszonyt szüntetett meg évente.⁸⁰ Mindemellet figyelemre méltó, és talán meglepő adat, hogy az 1894 előtti években a középosztálybeli nők sűrűbben indítottak válóper Magyarországon, mint a férfiak.⁸¹

⁷⁷ Gottfried Feldinger életpályájáról lásd: BIRÓ 2013.

⁷⁸ A válóper Pesten zajlott, tudomásom szerint azonban a periratok nem maradtak fenn. Nyoma maradt viszont a válásnak az Evangélikus Országos Levéltárban; egyrészt az 1858-as Deák téri anyakönyvi mellékletek között, másrészt Székács József és utódai lelkészi jegyzőkönyvében, ahol a következő sorok olvashatók: „a férj 1856.nov.18-i panaszára, hogy a nő őt elhagyta, s gyerekeivel együtt apjához vonult, mire az evang. lelkész magához hivatja a nőt; az ekkor megígéri, hogy visszamegy, s mindketten tetteiket megbánva megfogadják, hogy egymás iránti kötelességeiket teljesíteni fogják - de 1857.jan.12-én a nő ismét megjelenve közli, hogy a béke megint megbomlott s ő válni akar - a jan.15-i békéltetésen »a kilátás nem egészen enyészett el«, így újabb idézés 22-re (zavarok a békéltetési időpontok megállapítása körül); az asszony ügyvédje olyan feltételt szab, hogy »a férj azalatt ne jét és gyermekeit hagyja [a nő] atyja lakásán és semmi törvényes lépéseket ne tegyen« - jan.29-re a férj meg sem jelenik, hanem nejétől elcsalt gyermekeivel együtt Temesvárra utazik.” (Székács József lelkészi jegyzőkönyve: Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház, 129.) Az információért Nagy Sándor személyes közlésének tartozom köszönettel.

⁷⁹ GYÁNI 1995: 12–27; korábbi, főként protestáns példákra koncentráva: MÁTAY 2000: 245; MÁTAY 2006. III: „[...] a házassági kötelék bírói felbontása Pest-Budán az 1860-as évek második feléig csaknem ismeretlen volt.” NAGY 2018: 34.

⁸⁰ Nagy Sándor a budapesti válópereket statisztikai módszerekkel feldolgozó könyvében közel hetvenezer 1850 és 1910 közötti házassági bontóper vizsgált. NAGY 2018: 34–38.

⁸¹ Uo., 316.

Gottfried Feldinger és Kánya Emília házassága – evangélikusok lévén – vétkeességi alapon felbontható volt,⁸² de a protestánsok is csupán indokolt esetben engedélyezték a válást: a procedúrával járó körülményesség és szégyen esetükben is jelentős visszatartó erőt jelentett.⁸³ Juliane Brandt a 19. századi magyar református és evangélikus imakönyvek nőalakjait vizsgálva hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyik széles körben elterjedt protestáns imádságoskönyvben, Szikszay György munkájában például egyértelműen a házasság felbonthatatlanságának szelíd parancsa jelent meg.⁸⁴ A társadalmi előítéletek oly mélyen gyökereztek, hogy a szülők válása még a gyermekek érvényesülési lehetőségeit is rontotta (leginkább a leányokét).⁸⁵ A társadalomtörténeti elemzések alapján nagy általánosságban nézve nem volt ez másként a korszakban Európa-szerte sem;⁸⁶ a válásról alkotott közgondolkodás legékeesebb példája pedig az a tény, hogy abban az időszakban járunk, amikor Kánya válásához képest csak több mint húsz év múlva jelenik meg Henrik Ibsen *Nórája*.⁸⁷ A társadalmi és kulturális kontextus ismeretében tehát Kánya Emília házasságának felbontása, pláne annak kezdeményezése nem példanélküli, de nem is mindennapi lépés.

Önfenntartás az irodalmi pályán

Kánya Emília kivételes abban, hogy irodalmi pályán dolgozott és ott pénzt is keresett, de még inkább kiemelkedő azon tényezőt tekintve, hogy kizárólag szerkesztői munkájára támaszkodva vált ön- és családfenntartóvá. Mindezt honorácior értelmiségi családból származó nőként érte el: apja Kánya Pál⁸⁸ (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka, valamint a pesti német gyülekezet jegyzője volt.

⁸² A protestáns és izraelita egyházak – a katolikkal szemben – már a polgári házasság bevezetése előtt is átengedték a döntést válási ügyekben a polgári bíróságoknak. GYÁNI 1995: 20.

⁸³ A házassággal, illetve válással kapcsolatos katolikus és protestáns felfogás közötti különbségről általánosságban: RODERICK 2004: 17–50.

⁸⁴ BRANDT 2006: 105.

⁸⁵ A témáról tudományos igényű, átfogó ismeretterjesztőt ad: SZÉCSI–GÉRA 2015: 89–95.

⁸⁶ Vö. pl. STONE 1992; RODERICK 2004; HORSTMAN 1985. Bár meg kell jegyezni, a viktoriánus Angliában például rendkívül magasra becsülhető a különélő, de válópert nem indító házaspárok száma. Erről bővebben: ANDERSON 1999. Franciaországban pedig a forradalom alatt az 1792-es válási törvény életbe lépése után szinte robbanásszerűen megnőtt a válások száma. Lásd: RODERICK 2004: 74–94.

⁸⁷ A válás rendkívüli jellegét támasztják alá annak irodalmi reprezentációinak elemzése is 19. századi angol és francia regényekben: HUMPHERYS 2007; LECKIE 2007; WHITE 2007.

⁸⁸ Kánya Emília és Kánya Pál minden kéziratot vagy nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknevet használta. Ezért – ellentétben a Szinnyei József óta elterjedt „Kanya” névalakkal (Vö. SZINNYEI 1909: 559.) – a dolgozatban következetesen a „Kánya” névalakot használom.

Kánya Emília esetében önmagában nem az az elem említésre méltó, hogy nőként kenyérkeresővé vált. Mint a társadalomtörténeti kutatásokból ismeretes, a munka választható jellege csak bizonyos társadalmi státusz fölött volt adott; egy alsóbb osztályú nő számára inkább az nem merülhetett fel lehetőségként, hogy ne dolgozzon.⁸⁹ Ezt bizonyítja az első olyan magyar népszámlálás is, amely már külön is beszélt a női fizetett munkáról. A cenzusból kiderül, hogy 1880-ban a legtöbb bérért dolgozó nőt (636 ezer) földművesként tartották számon, ezt követte a napszámosok tömege (500 ezer fő), valamint a házcselédség (366 ezer fő). A többi foglalkozási ágban elenyészőnek mutatkozott a nők száma.⁹⁰ De ha megnézzük a századforduló egyes értelmiségi szakmáinak: női íróinak,⁹¹ újságíróinak⁹² vagy képzőművészeinek⁹³ társadalmi hátterét, akkor ezekben az esetekben is azt látjuk, hogy e foglalkozásokat, fedezvén a teljes öfenntartást vagy sem, kizárólag a polgári rétegből származók töltötték be; s még a századfordulón is nagy újdonságnak számított, hogy nők is dolgozni kezdtek e pályákon.

Az osztályszempontú megkülönböztetés a fizetett női munkáról szóló korabeli és későbbi diskurzusban is egyértelmű határvonalakkal jelent meg. A 20. század első évtizedeiben működő *Nőmunkás* című, alcíme szerint „A munkálkodó nők érdekeit képviselő szociál-demokrata lap” (1905–1938) számtalan cikkében fogalmazták meg, hogy az eltérő társadalmi osztályok nőtagjainak nemhogy hasonlítanának az érdekeik, de még ellentétesek is; ennek pedig legfőbb terepe a munkához fűződő viszonyban nyilvánult meg. *A nők mozgalma és az osztályharc* című 1905-ös névtelen írásban például a következő áll:

„A munkásosztály nőinek helyzete, érdekei, küzdelmei elüt a polgári középosztályok nőiétől. Nem óhajtozhatnak a szabad pályaválasztás, a magasabb női nevelés után. A férfiak már szabadon választhatnak pályát, szabadon mehetnek az egyetemre. S a szabad foglalkozások, a felső tanintézetek mégis csukva vannak előttük. Az ő egyedül lehetséges foglalkozásuk a bérmunka pedig nyitva van számukra. Ezért nem kell harcot folytatniok. [...] Az az »elnyomás« minden osztályban mást jelent. A nagytőkés, nagybirtosok neijénél jelent kizártságot a politikai életből, de annak ellenszabályzásául a

⁸⁹ Lásd például a magyar társadalomra vonatkozó kutatásokban a cselédség (GYÁNI 1983), a bábáság (DEÁKY 1996; KRÁSZ 2003) vagy a női napszámosok (DEÁKY 2013) történetét.

⁹⁰ CSOMA 2006: 185.

⁹¹ Vö. BORGOS–SZILÁGYI 2011: 8.

⁹² Lásd: SIPOS 2013: 353–354.

⁹³ Lásd: SZÍVÓS 2013: 333–341.

férfiénál is kényelmesebb családi és társadalmi életet. A középosztálybeli nők egy részénél a férfiénál unalmasabb életet, más részénél az átlagos polgári életmód elvesztésének a proletárságba való süllyedésének veszélyét. A munkásnőnél végül a férfinál kisebb bért, aránylag súlyosabb munkaterhet. A proletárnő célja nem a szabad munka, hanem bizonyos körülmények közt a munkától való szabadulás és mindenekelőtt jól megfizetett, az egészsége szempontjából korlátolt munka. Ennek az elérésében pedig a férfitársai nem korlátozzák, hanem elősegítik. [...] Az az osztály, amely mindezt megakadályozza, a tőkésosztály, mely a munkásférfiaknak is ellenfele.”⁹⁴

Érdeemes idézni ugyanezen témakörben Beniczky Irma kifejezetten középosztálybeli nőknek szóló 1870-es tanácsadókönyvéből is:

„A női munkaképesség a mezei gazdaságban, hol a viszonyok egyszerűsége csekély nehézségeket mutat, már rég elismertetett. A földmivest neje és leányai segítik, s úgyszólván a munkának fele őket illeti. [...] A »mivelt«- nek nevezett, jómódúnak látszó középosztálybeli családok nőtagjainak helyzete sokkal szomorúbb. [...] A munkásnő, a kézmíves özvegye vagy leánya önállóságot vívhat ki magának saját munkaereje által; a közép- úgyszólván »mivelt«- osztály leányai ellenben mindig függőségben maradnak, egyedül arra utalva, hogy férjhez menjenek, s férjök munkája vagy vagyona után éljenek, – ha pedig – sok esetben állásukkal semmi összhangzatban nem álló igényeik miatt – férjhez nem mehetnek, – hasztalan igyekeznek a szükség által parancsolt függetlenséget elérhetni.”⁹⁵

Mint látható, Beniczky tolmácsolásában a nemek és az osztályviszonyok kérdése a fizetett munkához fűződő viszony tekintetében éppen ellentétes volt a Gárdos Mariska, a magyar szocialista nőmozgalom egyik vezetőjének lapjában olvasható néhány évtizeddel későbbi soroktól. Egyikük rabságot, másikuk szabadságot látott a fizetett munkában. A két részlet azt a konfliktust látta, amely a nyilvánosságban, keresetért végzett munka 19. század végi, 20. század eleji megítélését illette: azt a feszültséget reprezentálja, amely a kényszerű, a munkáltatóknak és a gazdasági rendszernek kitett bérmunka-jelleg, valamint a részben

⁹⁴ [n. n.] 1905a: 4.

⁹⁵ BENICZKY 1870: 213–219.

választható, a nemi viszonyok tekintetében a biztosabb, autonóm, független életforma között állt fenn.⁹⁶

A későbbi fejezetekben részletesebben is látni fogjuk azokat a szövegeket, amelyek az önfenntartás kérdését a középosztálybeli női önállósodás fontos sarokkövének és szimbólumának mutatják. Jelen gondolatmenet szempontjából az a lényeges, hogy Kánya Emília esetében inkább azon tényező tekinthető kivételesnek, hogy olyan társadalmi státuszban lett önálló munkavállaló, amelyben egyre inkább központi kérdéssé vált: tud-e egy nő függetlenedni férjétől; képes-e dolgozni, eltartani magát.⁹⁷

Nemcsak az irodalmi, hanem általában az értelmiségi pályán saját szakmájából önfenntartó nő esete is szokatlannak minősült a korszakban; a ritka kivételek pályája pedig nem alakult zökkenőmentesen. Jól illusztrálja ezt a grófi családból származó Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő példája, akinek 1879-ben Zürichben szerzett orvosi diplomáját csak 1896-ban voltak hajlandók honosítani, amikor a magyar nők számára is megnyílt az egyetemi oktatás lehetősége. A köztes időben csupán bábaként kamatoztathatta orvostudományi képzettségét.⁹⁸

Ráadásul Kánya Emília a *Családi Kör* című lapot akkor alapította (1860), amikor gyermekei még nagyon kicsik voltak: első házasságát 1847-ben kötötte. Szegfi Mór (1825–1896) íróval, újságíróval 1861-ben esküdtek meg (a *Családi Kör* működtetésében később ő is részt vett); a második házasság alatt született további négy gyermeke felnevelésekor már aktív szerkesztői munkát folytatott. Ez az életforma eltért az ebben a társadalmi státuszban megszokott anyai szerepektől. Érdeemes kitekinteni néhány olyan nő életpályájára, akiknek élete vagy munkája szintén korai példája volt a középosztálybeli női szerepeket érintő változásoknak. Vargha Gyuláné Szász Póla (1863–1947) vagy Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) egy kifejezetten férfiközpontú, hagyományos közegben, az egyházban végzett belmissziói munkájukkal léptek a konvencionálistól eltérő szerepbe. Ők azonban csupán akkor álltak munkába, amikor már mindegyik gyermekük felnőtt, így családjuknak nem kellett nélkülözniük őket.⁹⁹ Továbbá Veres Pálné (1815–1895), az Országos Nőképző-

⁹⁶ A „női munka” 20. század eleji megítélésének összetettségéről lásd továbbá Czeferner Dóra átfogó sajtótörténeti kutatását, amely a tartalomelemzés módszerével kifejezetten e szempontból is elemzi *A Nő és a Társadalmat* (Budapest, 1907–1913), *A Nő. Feminista Folyóiratot* (Budapest 1914–1928), valamint a *Neues Frauenleben* (Bécs, 1902–1918); CZEFERNER 2020: 301–319.

⁹⁷ Vö. *A nő és hivatása II.* szöveggyűjtemény *A női munka ügye* című fejezetének vonatkozó részeivel: FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 189–208. *A nő és hivatása II.* a *Vasárnapi Ujságból* is közöl olyan apróhíreket, amelyek kifejezetten arról szóltak, hogyan szélesedtek a (felsőbb társadalmi státuszú) nők munkakörei (pl. női orvosok, női ügyvédek, női festők, női hajókapitányok, női bankigazgatók). Uo., 352–362.

⁹⁸ Életéről lásd: JOBST 2000; SZÉCSI 2019: 5–12.

⁹⁹ Szász Póla és Kozma Flóra életútjának jelentőségéről, illetve az egyházban betöltött új szerepkörükről lásd: SÁRAI SZABÓ 2014.

Egylet alapítója is ötvenéves korában, lánya, Szilárda férjhezmenetele után kezdte el nőügyekkel kapcsolatos politikai tevékenységét.¹⁰⁰

Beth Palmer 19. századi brit kontextusról tett megállapítása a magyarországi helyzetre is igaz lehet: a lapszerkesztés az (írástudó) nők számára még mindig könnyebben elérhetőnek, a társadalom számára pedig könnyebben elfogadhatónak bizonyulhatott, mint például a jogi vagy orvostudományi pálya (túl azon, hogy e szakmák jó ideig a képzés lehetőségének hiánya miatt is el voltak zárva a nőktől). Okát abban látja, hogy a szerkesztői munkát (részben) az otthon falai között, illetve a családi kötelezettségek teljesítése mellett is végezheték.¹⁰¹ A kisebb gyermekek és a munka kérdésével kapcsolatban azonban érdemes eltűnődni a szerkesztői munkával járó – első pillantásra jelentéktelennek tűnő – időkezelési szempontokon is. Mint minden foglalkozás, úgy a szerkesztői munka is sajátos időstruktúrát, különleges napirendet követelt.¹⁰² Tanulságos, részletgazdag elemzés olvasható arról, hogy a viktoriánus korabeli sajtóban a női szerkesztők, illetve női szerkesztőségi háttérmunkások pontosan milyen napirenddel dolgoztak, s mindeközben milyen otthoni feladatokkal küzdöttek,¹⁰³ de a 20. század eleji magyar és osztrák feminista sajtóorgánumokhoz kötődő szerkesztői munkavégzés körülményeiről is vannak információink.¹⁰⁴ Noha egy hetilap szerkesztőjének időbeosztása valószínűleg nem jelentett olyan feszített napi tempót (például éjszakázásokat), mint a napilapokkal dolgozó újságíróké,¹⁰⁵ a *Családi Kör* heti rendszerességű megjelenésének követelményeihez minden bizonnyal a napi időbeosztás szintjén is alkalmazkodni kellett.

Mindemellett Kánya Emília olyan pályára lépett, amely addig – kimondatlanul – a férfiak privilégiumának számított. Ahogyan a mai,¹⁰⁶ úgy a 19. századi viszonyokról még inkább elmondható, hogy bizonyos szakmák nemcsak osztályszempontú, de nemi kódoltsággal is bírtak. A férfias szakmák nem feltétlenül azt jelentették, hogy *expliciten* elzárták volna őket a nők elől (bár, mint a későbbiekben látni fogjuk, a *Családi Kör*t éppen szerkesztője neme miatt engedélyezték nehezen). A szakmák nemi kódoltságát ehelyett sokkal inkább az egyes tevékenységi körök és szférák nemi szempontú elkülönítése határozta meg, amely a 19. században Európa-szerte domináns gondolati rendszernek bizonyult. Arról nem is beszélve, hogy a közép- és felsőfokú intézményes oktatás nők előtti

¹⁰⁰ M. BAGOSSY 1996: 23.

¹⁰¹ PALMER 2015: 59–60.

¹⁰² E szempontokról általánosságban: BERGMANN 1990, különösen: 157–159.

¹⁰³ ONSLOW 2000.

¹⁰⁴ CZEFERNER 2020: 196–208.

¹⁰⁵ Erről magyar, főként 20. századi kontextusban bővebben: SIPOS 2013, különösen: 347–349.

¹⁰⁶ Lásd erről a legáltalánosabban, szociológiai keretben: BOURDIEU 2000: 96–109.

megnyitásáig a magyar nők nyilvánvaló képzettségi hátrányból indultak bárminemű értelmiségi szakma végzésekor. E diszkurzív és materiális körülmények között, ahogyan sok egyéb, úgy a szerkesztői szakma esetében sem arról volt szó, hogy azt tiltották volna a nők számára, egyszerűen csak lehetőség, képzettség és minta híján sokkal kevésbé merült fel e pálya gondolata.¹⁰⁷

Beszédes például, hogy Kánya Emília saját önéletírásában barátnőjét, Torma Zsófiát, az első magyar női régészt szó szerint a „férfias” jelzővel illette, mondván, hogy „csak a tudománynak élt”: „Torma Zsófia az, aki élete javát régiségtannak és -búvárlatnak szentelte, úgy dolgozott és tanult az archeológia terén, mint egy férfi.”¹⁰⁸ De Bedy-Schwimmer Rózsáról (1877–1948), a Kánya Emíliával megközelítőleg hasonló társadalmi státuszú (felső-középosztálybeli zsidó családból származó) újságíróról, a Feministák Egyesületének alapítójáról és *A Nő és a Társadalom* című „feminista folyóirat” elindítójáról is az alábbi beszámolót olvashatjuk több mint negyven évvel a *Családi Kör* létrejötte után: „Hogyan képzeled, Nagysád, hogy szerkesztőségben hölgy is üljön? – kérdezte döbbenet a szerkesztő (úr) Bedy-Schwimmer Rózától 1902 körül. – Hiszen akkor az urak nem dolgoznának többé, hanem udvarolnának! Nem vagyunk még érettek az ilyen kísérletre.”¹⁰⁹

A (középosztálybeli) nők és a hivatás/munka kérdéséről írt tanulmányokból, illetve a korabeli cikkekből kiderül, hogy a tanítónői, színésznői pálya már elfogadott volt a korszakban,¹¹⁰ az írónői pálya éppen kezdett elfogadottá válni,¹¹¹ az a jelenség azonban, hogy egy nő az irodalmi pályán *kizárólag* az írásból és/vagy a szerkesztésből el is tartsa magát, negyven-ötven évvel később, a nyugatos nőírók esetében is ritka kivételnek számított. Megélhetési forrást azokban az években is csupán Kosáryné Réz Lola és (részben) Kaffka Margit számára jelentett az irodalom. Lesznai Annát nagybirtokos családi háttere segítette, Török Sophie házasságkötése után otthagyta hivatalnoki állását, és Babits Mihály

¹⁰⁷ Hogy mennyire nem explicit nők előtti elzárásról beszélhetünk, és mennyire nem is fontos az elzárás tudatossága, ékesen példázza egy 19. századi brit eset. Arnold Bennett szépíró *Journalism for Women: A Practical Guide* című írásában azt tanácsolja a női íróknak, hogy kézírataik leadását követően igyekezzenek mindig személyesen leülni az adott folyóirat szerkesztőjével, mert az szemtől-szembe sokkal nehezebben fog nemet mondani, „pláne egy nőnek”. A tanácsadó szöveg 1898-ban született, tehát olyan időszakban, amikor már bőven beszélhetünk női lapszerkesztőkről Nagy-Britannia-szerte (is). A szövegrész azért tanulságos, mert a szerkesztői szakma a korszakban mindenki számára nyilvánvaló maskulin jellegét szemlélteti: a szöveg szerzője a női példák ellenére kimondatlanul is *adottnak veszi*, hogy a szerkesztő biztosan férfi. Az esetet idézi és kommentálja: PALMER 2015: 59.

¹⁰⁸ KÁNYA 1998: 210.

¹⁰⁹ TÁBORI 1912: 62, idézi: SIPOS 2002: 91.

¹¹⁰ KÉRI 2008: 132–133, 136–140; KISS 2007.

¹¹¹ FÁBRI 1997. Erre utal az is, hogy az ún. „második nővitában” Gyulai Pál, sőt Arany János is önellentmondóan érvel. Gyulai a nőket alkalmatlannak tartotta az írói pályára, de közben engedett nekik bizonyos mozgásteret; Arany esetében pedig szerkesztői elveiben fedezhető fel önellentmondás a női írókkal kapcsolatban. Lásd: VADERNA 2016.

tartotta el, Bohuniczky Szefi írói tevékenységét ugyancsak férje tanári munkája tette lehetővé. A többiek az írás mellett is dolgoztak: tanítók/tanárok, fordítók, újságírók, illusztrátorok, trafikosok, textilgyári munkások voltak.¹¹² Ellenpéldaként Beniczkyne Bajza Lenke (1839–1905), a 19. század nagysikerű magyar (női) írója említhető, aki az utolsó évtizedekben Jókai Móréhoz hasonló jövedelemre tudott szert tenni.¹¹³ Fontos különbség azonban, hogy Beniczky, noha kizárólag szépírásból származó keresete lehetőséget adott volna rá, szó szerint nem az irodalmi munkából élt: családi kötelei, társadalmi státusza miatt nem szorult rá az írásból származó bevételre, nem kellett napi szinten megküzdenie a piaci bizonytalanságokból adódó valós egzisztenciális kitettséggel.

A női írók megjelenésének történeti újdonsága nem az, hogy írni kezdtek: a 19. század elején, sőt, esetenként még korábban, az arisztokrata írásgyakorlatokban a nők is aktívan részt vettek: verseket írtak, naplót vezettek, leveleztek stb.¹¹⁴ A nők irodalmi pályán való megjelenésének nívója sokkal inkább abban állt, hogy a professzionalizálódó irodalmi térbe léptek be: publikáltak, köteteket adtak ki, hozzászóltak művelődési kérdésekhez.¹¹⁵ Kánya Emília életpályája nemcsak azért figyelemre méltó társadalomtörténeti szempontból, mert belépett a hivatásosodó irodalmi térbe (ezt már többen megtették előtte), hanem azért, mert pénzt is keresett vele, pontosabban önmaga és családja fenntartását biztosító jövedelme kizárólag szerkesztői, illetve írói munkájából származott. Ezzel hozzájárult az értelmiségi női szereprepertoár bővítéséhez, valamint az írói-szerkesztői munkakör társadalmi nemi szempontú szélesítéséhez.

¹¹² BORGOS–SZILÁGYI 2011: 20. Kánya Emília id. Szinnyei Józsefnének címzett levelében azt kéri barátnőjétől, hogy ha tud, küldjön neki Pozsonyból Pestre gyermekeket, mert vállalná azok nevelését: „Leánykáim mellé azonban igen szeretnék még néhány 4-5 vidéki leánykát fogadni, és ámbár tudom, hogy Pozsonyból nem igen szokták a gyermekeket Pestre adni, mégis arra bátorkodom kérni Kegyedet, ha ezután mégis valaki a vidéken, vagy távolabbi ismerősei szándékoznak gyermekeiket Pestre adni nevelésbe, úgy szívesen kérem Kegyedet, e vállalatom szíves pártolására. [...]” (Kánya Emília levele id. Szinnyei Józsefnének, Pest, 1861. aug. 17., MTAK Kézirattár, Ms 779/181-182; id. Szinnyei.) A kérés arról árulkodik, hogy az írás és lapszerkesztés mellett egyéb keresetre Kánya Emília is rászorult volna. Azonban sem önéletírásában, sem egyéb forrásokban nem találtam arra vonatkozó információt, hogy e plusz munka meg is valósult volna.

¹¹³ Bevételeiről lásd Török Zsuzsa kimutatásait: TÖRÖK 2015b: 388–395.

¹¹⁴ VADERNA 2016: 135. A női írók társadalmi státuszának mintáiról: FÁBRI 1997.

¹¹⁵ VADERNA 2016: 135.

Érvényesülése feltételei

Származás, támogatók

Mint minden kivételes szerepé, úgy Kánya Emíliaé sem lett volna elképzelhető bizonyos származásbeli és társadalmi adottságok szerencsés együttállása nélkül. Az érvényesülést minden bizonnyal elsősorban társadalmi státusza, valamint felekezeti hovatartozása segítette. Kánya visszaemlékezéseiből úgy tűnik, hogy családi-baráti honorácior közegéhez tartoztak az ún. „irodalmi Deák-párt” tagjai (például Arany János, Tompa Mihály, Szász Károly, Gyulai Pál, Pákh Albert, Csengery Antal), de a honorácior közegeen kívül a korszak „evangélikus elitje” is rendszeresen megfordult náluk (például Tavassy Lajos, Haberern Jonathán, Vajda Péter, Meltzer Lajos, a Székács, a Prónay és a Podmaniczky család).¹¹⁶

László Ferenc meggyőzően érvel amellett, hogy a 19. századi kulturális életben a Pest-Budán letelepedő evangélikus elit kitüntetett szerepet játszott.¹¹⁷ Juliane Brandt kutatásai szerint a csoport tekintélye részben a nyelvi-etnikai sokszínűségből fakadt: a közösséget németajkúak, magyarok, illetve szlovákok együttese alkotta.¹¹⁸ Emellett vezető szerepük Mária Dorottya pártfogása, Schedius Lajos támogatása mellett a nívós iskolahálózatuk miatti felülképzettségüknek, a közös vendégeskedéseknek, valamint a kisebbségi létből adódó „nostras-tudatuknak”, illetve „kohézióerősítő rítusaiknak” köszönhetőek.¹¹⁹ Az összetartozás-tudat erejét az is jelzi, hogy noha Székács József, a korszak köztiszteletnek örvendő evangélikus püspöke több egyházpolitikai témában más nézeteket vallott, mint Kánya Pál, sőt, összetűzésbe is kerültek,¹²⁰ ettől függetlenül Kánya Emília visszaemlékezései alapján a Székács és a Kánya család rendszeresen összejárt.¹²¹

A felekezeti különbségből számos eltérő lehetőség és korlát adódott mind az egyének, mind a csoportok számára,¹²² bonyolultabb és kevésbé kidolgozott kérdés azonban, hogy speciálisan a nemekhez kötődő szerepeket mennyiben határozták meg a vallási különbségek a 19. század közepén és második felében Magyarországon. Frauhammer Krisztina katolikus imakönyvekről szóló elemzésében a katolikus leánynevelés specifikus elvének a testi és lelki tisztaság megőrzését jelölte meg.¹²³ A zsidó imakönyvekkel foglalkozva ezzel szemben arra

¹¹⁶ Lásd erről Kánya Emília beszámolóját: KÁNYA 1998: 9–76.

¹¹⁷ LÁSZLÓ 2004: 165; ill. az evangélikusok szerepéről a jótékonykodó egyletekben: TÓTH 2005: 59–94.

¹¹⁸ BRANDT 2003: 17–26.

¹¹⁹ LÁSZLÓ 2004: 175.

¹²⁰ SZÉKÁCS 2008: 264–265.

¹²¹ KÁNYA 1998: 31–32.

¹²² A felekezetiiségnek a rendi határokhoz hasonló karakteres, meghatározó jellegéről a 19. századi magyar társadalomban: TÓTH 1991; TÓTH 1996.

¹²³ FRAUHAMMER 2014: 162.

a következtetésre jutott, hogy a zsidó nőknél inkább a vallási szerepek átörökítése volt kulcsfontosságú.¹²⁴ Juliane Brandt és Kósa László kutatásai szerint – noha a nemzet eszméje felekezettől függetlenül kulcsfogalom volt a 19. századi Magyarországon – a református közösséget még a többi egyháznál is hangsúlyosabban foglalkoztatta a nemzet és vallás összefonódása, a magyarságra vonatkozó küldetéstudat.¹²⁵ Sári Szabó Katalin a magyar református női szereprepertoárról szóló elemzésében ezért a legfontosabb jegynek a „kálvinista szellem” terjesztését jelölte meg. A 19. századi református lapok nőknek szóló rovatából azt emelte ki, hogy a cikkírók szerint a reformátusság továbbörökítésében az anya nevelésének volt kulcsszerepe (és kevésbé például a jótékony női egyleteknek); ezért kiemelten nagy hangsúlyt helyeztek az anyai szerepkör elsődlegességére.¹²⁶

Az evangélikusság, illetve a nemi szerepek kapcsolatának átfogó elemzése egyelőre várat magára, a magyar katolikus, zsidó és református felekezetiség gender-szemponútú elemzéseiből azonban levonhatók következtetések. Az alázat, szorgalom, mértékletesség, a megfelelő időbeosztás, a tisztelettudó, férjét támogató feleség, illetve a hazájáért munkálkodó, családját minden elé helyező anya szerepe, úgy tűnik, általánosan a jó magyar vallásos nő normakészletének elemei voltak. A (középosztálybeli) nőkhöz köthető alapvető szerepkörök tehát felekezettől függetlenül egyeztek, csupán a hangsúlyok változtak. A 19. századi evangélikus közösséget elemzők írásaiból megállapítható, hogy e hangsúly esetükben a *műveltséget* jelentette. Christian Oeser alias Tobias Gottfried Schröer (1791–1850), a pozsonyi evangélikus líceum tanárának leányoknak szóló populáris esztétikája szerint a nők képzése elengedhetetlen, mert ők határozzák meg a közösségi funkciójú művészet helyes létmódját; e képzésnek azonban mindenképpen a család körén belül kell történnie, méghozzá nem speciális, hanem az „általános embereszményre” vonatkozó tudást átadva.¹²⁷ Fórizs Gergely értelmezésében Oeser szerint az „esztétikának mint az ízlésképzés tudományának a valódi, kiegyensúlyozott humanitást képviselő szépnemen kell alapulnia”, s az esztétikának is gondoskodni kell arról, hogy a nők ne mozduljanak el „az általános emberi közvetlen képviseletétől”, mert akkor az „ízlésnevelés, végső soron az egész társadalmi képzésfolyamat kerülne veszélybe”.¹²⁸

¹²⁴ FRAUHAMMER 2014a.

¹²⁵ BRANDT 2002; BRANDT 2003; KÓSA 1993; KÓSA 1996; ill. A „református nagyasszonyság” és a nemzetépítés összefonódásáról Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka pályájának elemzésén keresztül lásd: TÖRÖK 2016b.

¹²⁶ SÁRI SZABÓ 2010: 42–45.

¹²⁷ FÓRIZS 2019.

¹²⁸ Uo., 76.

A művelődés fontossága később a Deák-párt közegében, valamint az evangélikus felekezetben is – kortól, nemtől függetlenül – meghatározó eszmének bizonyult. A kör tagjai számára alapvető ön- és csoportformáló erővel bírt a minél szélesebb körű, elsősorban irodalmi és történelmi műveltség, amit hagyományosan önképzőkörökben sajátítottak el: a diáktársaságok jelentették az önművelés azon műhelyeit, ahol hírlapok, folyóiratok olvasásával az ifjabbaknak lehetősége volt szert tenni arra a műveltségre, tájékozottságra, amelyre az iskolai oktatás nem nyújtott lehetőséget.¹²⁹ A 19. század közepének értelmiségi szerepét pedig a nemzet felemelésének, az európai műveltségen alapuló polgári értékrend minél szélesebb körben való terjesztésének vágya határozta meg.¹³⁰ Az önművelés és az evangélikusság nem csupán a felekezeti intézményi sajátosságaival függhetett össze (magas minőségű iskolahálózat, csoporttudat), hanem annak szellemi, teológiai jegyeivel is. Az elme pallérozása az evangélikus gondolatrendszerben keresztény kötelesség, amelynek végső soron az önálló morális döntések meghozatalában jut szerep.¹³¹ Nem véletlen, hogy a 19. századi angolszász vonatkozású¹³² és magyar nő történetéről szóló szakirodalomban¹³³ is összekötik az evangelikalizmust a női emancipáció folyamatával, a női írók pályájának szélesedésével, mondván, hogy a nők magasabb intellektuális képzése mellettti érvrendszert nagyban meghatározta az evangélikusok által hirdetett morális autonómia biztosításának érve.

A művelődés, magántanári képzés és iskolázottság kitüntetett szerepéről bőséges beszámolót ad Kánya Emília emlékirata is:

„Akárhogy gondolkodjam is, nem találok emlékeimben műveletlen emberekkel való közelséget. Tanárok, teológusok, írók, egypár művész, földbirtokos, ez volt a mi körünk [...]. Nem találkoztam műveletlen, rossz modorú emberekkel.”¹³⁴

„És nem hiába vártak reám a mesterek, akik hivatva voltak hiányos ismereteimet kibővíteni, tehetségeimet kiképezni. Édes jó atyám, mint rendkívül művelt, széles látókörű és tudós ember, a leányától is megkívánta

¹²⁹ Elemzésüket lásd: SÁRAI SZABÓ 2017: 490–504.

¹³⁰ Erről bővebben: SZAJBÉLY 2005.

¹³¹ TÖRÖK 2015: 93.

¹³² Lásd: ELLEN 1999: 92–99.

¹³³ Lásd: TÖRÖK 2015.

¹³⁴ KÁNYA 1998: 31.

az alapos tudást, és szívesen hozott még áldozatokat is, csak hogy szívünk-lelkünk nemes úton képeztessek.”¹³⁵

Ilyen gyermek- és fiatalkori élményekkel, illetve környezettel nem tűnik olyan rendkívülinek, hogy Kánya Emília az értelmiségi-irodalmi pályát választotta. Noha neméből a munkás élet helyett sokkal inkább az anyagi megfontolások szerint is bölcsen kötött, tartós házasság következett volna, ha már ekként alakult, társadalmi hovatartozásából az irodalmi mezőben végzett munka megkezdése következett.¹³⁶ Mindehhez minden bizonnyal a pest-budai kötődés is nagyban hozzájárult. A század során fokozatosan centralizálódó országban, ahogyan számos 19. századi férfi és női íróról, úgy Kánya Emíliáról is elmondható, hogy kapcsolati hálóját, mobilitási, kommunikációs, ezáltal szakmai lehetőségeit nagyban befolyásolta lakó- és munkahelye.¹³⁷

Férfi támogató nélkül azonban még ilyen körülmények közt is szinte elképzelhetetlen lett volna érvényesülése. Már magára a lapalapításra is Pákh Albert, a *Vasárnapi Ujság* akkori szerkesztője buzdította; a létrehozáshoz szükséges kérelem benyújtásakor pedig apja is elkísérte őt;¹³⁸ sőt a periodika engedélyezője is evangélikus vallású volt.¹³⁹ Apja kapcsolatai is segítségére lehettek: Kánya Pál József nádor főherceg gyermekei mellett dolgozott házitanítóként, baráti viszonya pedig később is megmaradt a főhercegi családdal.¹⁴⁰

Nem példanélküli, hogy női írói-irodalmi karrier elindulását jelentősen meghatározzák a férfi támogatók. Vachott Sándorné Csapó Mária (1830–1896) pályája például jellegzetes esete azon jelenségnek, hogy a férje elvesztése által előidézett kényszerhelyzet jelentett számára szimbolikus tőkét és ugródeszkát az írói pályán való induláskor; érvényesülése során pedig később is jelentősen rászorult Eötvös József, illetve más férfi segítők irányítására.¹⁴¹ Tanulságos Beniczky Lenke írói pályakezdése is: Bajza József költő és Csajághy Júlia (Vörösmarty Mihály sógornőjének) lányaként nem csupán beleszületett,

¹³⁵ Uo., 47; ill. lásd az emlékirat egész első fejezetét: Uo., 9–76.

¹³⁶ Fábri Anna kutatásai szerint ahhoz képest, hogy a lakosság egészében a katolikusok száma több mint kétszerese volt a protestáns felekezetekhez tartozóknak, másfélszer annyi protestáns nőt ismerünk a női írók között, mint katolikusot. A reformátusok arányát 45%-ra, az evangélikusokét 15%-ra, a katolikusokét 40%-ra becsüli. FÁBRI 1997: 69.

¹³⁷ GYIMESI 2019a: 173–174.

¹³⁸ Lásd: KÁNYA 1998: 179–182.

¹³⁹ SAFFNER 1998: 356.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Vachottné pályájáról és férfiak általi támogatottságáról bővebben: TÖRÖK 2019: 93–114.

de Heckanst Gusztáv könyvkiadóval kötött (később felbontott) házasságának köszönhetően „be is házasodott” az írói szakmai közegebe.¹⁴²

A választott szakma fajtája

A származáson, illetve az evangélikus és férfi támogatókon túl a másik fontos tényező, amely segíthette Kánya Emíliát az érvényesülésben, a választott szakma¹⁴³ fajtája, valamint a lap típusa volt. Keresetét inkább a szerkesztői és csupán mellékesen az írói pályából szerezte; ráadásul elsősorban folyóiratszerkesztőként, lapalapítóként tartották számon.¹⁴⁴ Harmath Lujza például nem tüntette fel *Magyar írónők albuma* című, 19. századi magyar női szépírók munkáit tartalmazó válogatásában (1890);¹⁴⁵ Faylné-Hentaller Mariska *Magyar írónőkről* című könyvében (1889) is szerkesztőként szerepel Kánya Emília.¹⁴⁶ Boross István *Regényirodalmunk nőírói* című irodalomtörténeti könyvében (1935) szintén kizárólag szerkesztőként,¹⁴⁷ Bánhegyi Jób *Magyar nőírók* című munkájában (1939) pedig elsősorban lapszerkesztőként, emellett „a korszak ifjúsági irodalmának művelői” nevet viselő listán látható a neve.¹⁴⁸

¹⁴² TÖRÖK 2015b: 378. Példa a férfi támogatóktól származó szükségre és előnyre bőven hozható a 20. század első évtizedeiben tevékenykedő magyar női szépírók köréből is. Lásd például Lesznai Anna esetét, aki számára – Hatvany Lajos, a *Nyugat* mecénásának unokatestvéréként – pályatársaihoz képest sokkal egyszerűbb, egyenesebb út vezetett a folyóirat felé, mint többi női kortársának. (Vö. BORGOS–SZILÁGYI 2011: 81, 84.) Érdemes emellett a 19. századi brit kontextusra is kitékinteni: Alexis Easley nagyívű áttekintést nyújt arról, hogy a viktoriánus korban a felső-középosztálybelitől kezdve a munkásosztálybeli női szerzőkig bezárólag pályakezdésük során milyen kulcsszerepe volt a férfi támogatóknak, a (férfi) kapcsolathálónak, valamint a sajtó szerepének az érvényesülésben. (EASLEY 2015.) Oly mértékben kulcsszerepet oszt e tényezőknek, hogy egyenesen a „jóindulatú patriarchátus” („benign patriarchal authority”) jelenségét véli felfedezni e karrierutak működésében. Uo. 19.

¹⁴³ Kánya Emília szerkesztői pályáját/munkáját szándékosan nevezem „szakmának”: a történetietlenség kerülése miatt mellőzöm a „hivatás” elnevezést. Harold Wilensky szerint ahhoz, hogy egy munkát ne szakmának, hanem hivatásnak (*profession*) tekintsünk, két kritériumnak kell érvényesülnie: „(1) A szakértelmiségi (professional) munkája technikai jellegű, hosszabb, előírt képzésben megszerzett, rendszerezett tudáson, illetve doktrínán alapul. (2) A szakértelmiségi a szakmai (professional) normák betartásával tevékenykedik.” (WILENSKY 2010: 38.) Ha Wilenskynek a hivatásosodásról szóló szakirodalomban sokat idézett, és persze kritikával is illetett (lásd például: VÁRI 2010.) kritériumrendszere felől közelítünk Kánya Emília pályájához, azt látjuk, hogy az első biztosan nem érvényesül. Kánya szerkesztői pályája esetében nem beszélhetünk hosszabb, előírt képzésben megszerzett tudásról, hiszen ebben az időszakban még éppen kialakulóban volt az a hivatalos státusz, amelyről az 1964-es Amerikát szemlélve Wilensky már magabiztosan nyilatkozhatott. Noha a nőtörténetírásban elhíresült „a nők és hivatásuk” kifejezés (lásd: FÁBRI 1999; ill. FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006.), a pontosság miatt a „szakma”, a „munka” és a „pálya” kifejezéseket használok felváltva.

¹⁴⁴ Kánya Emília életében a szerkesztői pályának az írói pályához képest tapasztalható hangsúlyáról: TÖRÖK 2011a: 475–489.

¹⁴⁵ HARMATH 1890.

¹⁴⁶ FAYLNÉ-HENTALLER 1889: 83–84.

¹⁴⁷ BOROSS 1935: 5.

¹⁴⁸ BÁNHEGYI 1939: 45, 57. Kánya kulturális emlékezetbeli helyét részletesebben a dolgozat hatodik fejezete tárgyalja.

Kánya Emília lapszerkesztői tevékenysége leírható az irodalmi professzionalizáció felől. A 18–19. századi irodalomtörténetet szokás úgy elbeszélni, hogy az irodalom az írásbeli kultúra összefoglaló kategóriájából „specializált, tagolódó entitássá vált a modern művészetek és tudományok rendszerében”, emellett az irodalmi hivatásosodásban, az irodalmon belül is egyre élesebben elvált mindaz, ami addig szinkretikusan együtt működött.¹⁴⁹ E modell alapján a 18–19. században szétvált a művészet és a tudomány; új beszédmodok, műfajok jelentek meg,¹⁵⁰ ami magával hozta azt a lehetőséget, hogy az egyes megszólalásmódokhoz eltérő szerepek kapcsolódjanak különböző működési mechanizmusokkal.¹⁵¹ Ha ezt az irodalomszociológiai elbeszélést követjük, akkor Kánya pályája úgy is leírható, mint ami illusztrálja az irodalom és az irodalmi hivatás társadalomtörténeti változásait a 19. századi Magyarországon: ő már nem egyszerre művelte azokat a tevékenységeket, amelyek az irodalmon belül korábban egységben léteztek, hanem kijelölt magának egyetlen területet és szerepkört.

A szerkesztői munka a szakmai identitás, valamint a kereset tekintetében is biztosabbnak bizonyult, mint az írói. Az írói szakma professzionalizációja csak ekkoriban vette kezdetét Magyarországon,¹⁵² a szerkesztés azonban már a 19. század első felétől gyakori „írói vállalkozássá” vált. Az újrastrukturálódó magyar lappiacon számos új laptípus jelent meg, ezért több író is szerencsét próbált a differenciálódó nyomtatott sajtó világában.¹⁵³ Kánya Emília is ehhez a tendenciához csatlakozott.

Fontos tényező, hogy saját lapot alapított, amelynek megközelítőleg saját olvasóközönsége alakult ki. Csak részben próbált a már adott térben pozícióhoz jutni; nem „vette el” más lapját, munkáját, olvasóközönségét stb., hanem megformálta sajátját. Nem teret foglalt, hanem teret alakított ki. Kérdés, hogyan alakult volna élete, ha a lapalapítás helyett inkább valamely magas presztízsű (férfi szerkesztők, szerzők és kritikusok dominálta) lap szerkesztőségénél, például a többek között Gyulai Pál és Csengery Antal által szerkesztett *Budapesti Szemlénél*, az Arany János-féle *Szépirodalmi Figyelőnél* vagy a sokak mellett Pákh Albert, Jókai Mór, Heckenast Gusztáv szerkesztette *Vasárnapi Ujságnál* próbált volna munkába állni.

¹⁴⁹ Így beszéli el például: T. SZABÓ 2008a: 201; ill. SZAJBÉLY 2005.

¹⁵⁰ Az új műfajok létrejöttéről lásd például: DÁVIDHÁZI 2004; HITES 2011; T. SZABÓ 2003.

¹⁵¹ T. SZABÓ 2008a: 202.

¹⁵² Az irodalmi hivatásosodásról a 19. század közepén: T. SZABÓ 2008a.

¹⁵³ SZILÁGYI 2017: 26. A lapszerkesztés biztosabb pozíciója hangsúlyosan az irodalmi mezőn belül, az írói pályához képest értendő. Ha ugyanis például Arany János szakmai pályájára tekintünk, látható, hogy a szerkesztői szakma kudarcát követően (a *Szépirodalmi Figyelő* és a *Koszorú* sem volt számára sem kifizetődő, sem az irodalmi tekintélyét megőrző és megemelő eszköz) elsősorban hivatalnoki teendői (a Kisfaludy Társaság igazgatója, az MTA titkoka, majd főtítkára) jelentettek számára biztos forrást. Uo., 26–27.

*

Az eddig vázoltak ugyan fontos szempontok egy 19. századi női „karrier” alakulásában, de még mindig nem adnak magyarázatot arra, hogy miért lehetett a kortársak számára, és miért tekinthető számunkra is kiemelkedőnek Kánya alakja; az említett kritériumok ugyanis számos női figuráról elmondhatók a korszakban. A hasonló neveltetésben részesülő nők számára azonban az 1850–60-as években elsősorban mégiscsak a szerencsés házasság, a tisztességes, otthon önművelő háziasszonyi és anyai szerep *kizárólagos* betöltése, valamint – értelmiségi pályát tekintve – leginkább a tanítónői, nevelőnői szerep kínálkozott életpályamodellként.¹⁵⁴ Úgy tűnik, hogy a származásbeli tényezők, illetve a válaszott/kapott szakma aktuális státusza és jellege szükséges, de nem elégséges tényezők, mondhatni útlevelek voltak a kiemelkedő minta teremtésében. A következő alfejezetben a specifikumnak igyekszem utánajárni: mi az a társadalomtörténeti szempontból fontos jegy, amely Kányát kiemelte, és kívánatos is, hogy jelenünk perspektívájából kiemelje kortársai közül?

Munkássága társadalomtörténeti specifikuma

Kánya Emiliának köszönhetően új társadalmi szerep jött létre a Monarchiában, hiszen a női szerkesztő, így az irodalmi pályán pénzt kereső, abból önfenntartó középosztálybeli nő képe addig nem létezett. Ezáltal bővült a 19. századi női szereprepertoár: a különböző női szerepek és változataik olyan ötvözete formálódott, amilyenre addig nem volt példa. Az elvált, majd újrահázasodó, nyolc gyermeket nevelő, folyóiratot alapító, azt húsz éven át működtető, honorácior értelmiségi evangélikus családból származó nő szereprepertoárjában a művelt, vallásos, sokgyermekes családanya, valamint az irodalmi pályán keresettel rendelkező, szakmájában elismert középosztálybeli nő képe már nem zárta ki egymást. E szereprepertoár-bővülés a 19. század fő követendő női mintájának, a *honleányságnak* a formálásán keresztül valósult meg.

Mint arra már többen is rámutattak, a nemzet fogalma köré épülő politikai nyelv jelentősen átalakította a nemekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokat is.¹⁵⁵ Nira Yuval-

¹⁵⁴ A legáltalánosabb nőnevelési formáról a 19. század közepén Magyarországon: KÉRI 2018: 431–440, 487–497.

¹⁵⁵ Vö. WEST 1997; SINHA 2004; MAYER 2000; MCCLINTOCK 1995; magyarul pedig jó összefoglaló a tárgyban: KERESZTY 2010: 46–54.

Davis tézise szerint a nem és a nemzet modern diskurzusainak kölcsönösen egymást befolyásoló jellege nem csak a 19. század és nem is csak az európai kultúra sajátja. Meggyőzően bizonyítja, hogy „a nemzet újratermelésének” folyamatában évszázadokon át, Európán kívül is jelentős szerepet töltöttek be a nők biológiai, kulturális, de szimbolikus értelemben is.¹⁵⁶ Magyarországi kontextusban a 19. században a nemzet fogalmának társadalmi nemi vetülete többek közt a honleányság népszerűsítésében figyelhető meg. A reformkortól kezdve tanácsadó cikkek sokasága hirdette: egy (felsőbb társadalmi státuszú) leány és nő legfőbb feladata (életkortól függetlenül) a nemzet szolgálata. E szolgáltatnak többféle módját gondolták el, például jótékonykodás, nemzeti egylettségek, a forradalom sérültjeinek ápolása stb. Legfőbb eszköze pedig a feleség-, valamint elsősorban az anyai szerep betöltése volt, hiszen az elgondolás szerint a családanya az, aki jó honfit és honleányt szülhet, nevelhet a haza számára.

E tárgykörben számtalan részlet idézhető lenne korabeli publicisztikákból.¹⁵⁷ Íme egy passzus a 19. század második felének egyik népszerű tanácsadókönyvéből, Beniczky Irma már említett, *A nők hivatása* című könyvéből:

„A nők vegyenek részt a politikában mint erkölcsileg működők; mint a morál elveinek képviselői [...]. A jótékony befolyás, melylyel a nők bírnak, akkor hat legjótékonyabban, ha természetes csatornáiba – a családiakba – ömlik. [...] Más nemzetek régen belátták és elismerték már az elkövetett hibát, s komoly törekvéssel igyekeznek azt jóvá tenni s a nőt azon helyre állítani, mely őt megilleti; arról gondoskodnak, hogy szükséges ismereteket és hivatásbéli kiképzést szerezhessen magának; szóval, hogy nőnek és anyának neveltessék, ki egykor képes leend gyermekeit erkölcsös, felvilágosodott, a gyakorlati életre való emberekké nevelni, s ama üdvös befolyást gyakorolni, melyről előbbi fejezeteinkben szoltunk, s mely nem csak a családi körre, hanem a magán- és nyilvános élet minden viszonyaira is kiterjed.”¹⁵⁸

Juliane Brandt a magyar protestáns imakönyvekben tükröződő nemi szerepekről szóló elemzésében azt emeli ki, hogy bizonyos 19. század közepén keletkezett és használt

¹⁵⁶ YUVAL-DAVIS 2005.

¹⁵⁷ Lásd például *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemény vonatkozó részeit: FÁBRI 1999: 57–148.

¹⁵⁸ BENICZKY 1870: 46, 49–50.

imakönyvekben a hazaszeretet egyenesen a hit követelménye után következik; a honleányi kötelezettségek a tízparancsolattal lesznek hasonlatosak:

„A haza drága színeit nem külsőségért s divatból viselem, hanem hogy jelképezze honszerelmem melegét, állhatatosságát és reményét, nem emlegetem szüntelen s üres szavakban a honleányságot, s a haza szent nevét hiába fel nem veszem!”¹⁵⁹

A honleányság egyszerre tekinthető szerepnek, amely megvalósulhatott egyéb, a nemzetért munkálkodó tevékenységekkel (akár például gyermeket szülni nem tudó nőknél is).¹⁶⁰ Elsősorban azonban egyfajta metaszerep, amely nem egyenrangú a többi női szereppel, hanem inkább azok szervezője. Az az arisztokrata vagy honorácior értelmiségi anya például, aki gyermekeit a 19. század közepén külföldi leánynevelő intézetekbe járatta, nem minősült honleánynak, szemben azzal az anyai szerepváltozáttal, amelyben központi jelentőségű volt a magyar nyelv tanítása.¹⁶¹ (A honleányságot metaszerep-jellege ellenére a dolgozat egészében a könnyebb követhetőség miatt a legtöbbször szerepnek fogom nevezni.)

A honleány a hazafi társadalmi nemi párjának tekinthető. Hiánypótló lenne megvizsgálni, vajon a két szerep pontosan mikor alakult ki, és hogyan hagyományozódott, formálódott, illetve milyen kölcsönhatásban volt a 19. századi Magyarországon. Érdekes lenne például alaposabban is utánajárni Fábri Anna feltételezésének, amely szerint a honleányi szerep körvonalait reformkori férfiak rajzolták meg: „a honleányt honfi-Pygmalionok teremtik.”¹⁶² A honfiúi szerep heterogenitása, vagyis sajátos történeti (helyi, társadalmi státuszbeli, felekezeti, életkori) változatai ellenére annyi bizonyos, hogy alapsémája hasonló (a hazafiúi és a honleányi szerepváltozatokhoz is): minden egyéni tett, szerep egyetlen célnak, a nemzetért munkálkodásnak kellett, hogy alárendelődjön; ezért bizonyos kitüntetett tevékenységek (részvétel a forradalomban, a magyar nyelv terjesztése,

¹⁵⁹ SZÁSZ 1855: 24–25, idézi BRANDT 2006: 116.

¹⁶⁰ Ezt illusztrálja, hogy leggyakrabban mellérendelő mondat szerkezetekben említik más női szerepekkel. Vö. pl.: „A nő természetes hivatása pedig nem lehet más, mint az, hogy hitves, családanya, honleány és művelt nő legyen, a leánygimnázium pedig kiragadja a nőt e hivatása köréből, midőn célul a legmagasabb fokú tudományos képzettséget, az egyetemi pályát tűzi ki.” SZÓTS 1892.

¹⁶¹ Lásd: TELEKI 1845; VAHOT 1846.

¹⁶² FÁBRI 2013: 142. Ezt a hiánypótló munkát kezdte el mikroelemzéssel Kucserka Zsófia Slachta Etelka honleányi szerepét értelmezve, ahol Slachta esetében arra a következtetésre jutott, hogy a honleányi szerep olyan éppen formálódó szerepelvárás volt a reformkorban, amelynek határai még bizonytalanok voltak, „de a határok megrajzolásában már maguk a honleányok is aktív szerepet vállaltak”. KUCSERKA 2019: 288.

a nemzeti irodalom művelése vagy értelmezése stb.) nagyobb társadalmi megbecsültséget kaptak.

A Kánya Emília munkásságában érvényesülő társadalomtörténeti specifikum meghatározásához a legfontosabb, átfogó elemzési szempont tézisémet szerint az a mód, ahogyan Kánya használta és formálta a honleányi szerepet. A következőkben a honleányság elemeinek, jellemzőinek tárgyalásakor kontrollként röviden utalni fogok annak társadalmi nemi változatára, a honfi szerepére is. A kitekintéshez részben a 19. századi magyar kontextusra, azon belül is a Kánya körüli közeg férfi szerepeit elemző kutatásokra támaszkodom. Emellett részben olyan, a *Családi Kör* aktív korszakában megjelent kiadványra hivatkozom (*Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*), amely a „haza-hazafi” címszó alatt bőséges válogatást közölt főként 19. századi, kisebb részt az azt megelőző korszakból a hazafiságról, illetve a nemzetről szóló szépirodalmi és publicisztikai írásokból.¹⁶³ A kötetben hivatkozott idézetek korábbiak, mint Kánya Emília aktív működése. Az 1865-ös megjelenés, valamint a *Vezércsillagok* cím azonban azt jelzi, hogy a kiadványban felmutatott értelmiségi férfi szerepminta az 1860-as években is mértékadó volt.¹⁶⁴

Mint minden társadalmi szerep, úgy a honleányság is folyamatosan változott a 19. század folyamán. Kánya Emília 1860 és 1880 közötti *Családi Kör*ben publikált cikkeiből, illetve 1902-től 1905-ig írt, *Réges-régi időről* című emlékiratából¹⁶⁵ úgy tűnik, hogy a honleányság (1) követendő mintát, (2) védelmet, valamint (3) tovább formálni kívánt szerepet jelentett. A következő alfejezetben azt elemzem, hogy Kánya életpályájának és szakmai működésének mely pontjai értelmezhetők a honleányi elváráshoz való igazodásként. A második alfejezetben azt vizsgálom, hogyan „használhatta” a szerepet, s lehetett segítségére normaszegő életpályáján. A harmadik alfejezet tárgya, hogy milyen új változata jött létre a honleányi szerepnek, így Kánya milyen módon vett részt a 19. századi értelmiségi női szereprepertoár bővítésében.

¹⁶³ VEZÉRCSILLAGOK 1865. (A szerkesztő(k) kiléte ismeretlen.)

¹⁶⁴ Ráadásul a *Családi Kör* is hírt adott a kötet megjelenéséről.

¹⁶⁵ A Kánya emlékiratával kapcsolatos filológiai körülményeket a *Kánya Emília (ön)reprezentációja* című szakasz bevezetőjében fogom részletezni. Jelen gondolatmenet szempontjából annyit érdemes tudni, hogy Kánya Emília saját halála előtt néhány évvel kezdett dolgozni önéletrajzáján, amely 1998-ban jelent meg Fábri Anna és Kiss Bori szöveggondozásában: KÁNYA 1998.

Önmaga és mások (minden társadalmi osztály) számára követendő minta-jellegét Kánya Emília rendre megfogalmazta tanácsadó cikkeiben, mint például a *Társaséleti teendőinkben*:

„Sokat tehát, igen sokat tehet a nő a társadalomban, és most inkább, mint valaha, kötelessége: betölteni nem csak emberi, de honleányi kötelességeit. [...] És miként a családi életben a nő kötelessége, olyan karban tartani házát, és olyan szellemet honosítani meg abban, hogy a férj gyönyörét, boldogságát találja meg abban, épen úgy a honleányok kötelessége: hiven ápolni e nemzeti érzelmeket; miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása.”¹⁶⁶

E szerint az olyan – mai szemmel, és úgy tűnik, hogy Kánya Emília és diszkurzív közege számára is a „magánélet” területéhez sorolt – tevékenységek, mint a háztartásvezetés, a gyermeknevelés vagy a férjválasztás nem csupán az egyéni boldogulást szolgálják, hanem hangsúlyosan közösségi vetületük van: aki e szempontokra odafigyel, „megfelelően” tölti be e szerepeket, az nemcsak saját, hanem a hon boldogulását szolgálja. Kánya életpályájának több mozzanata is a honleányi szerepelváráshoz való igazodásként értelmezhető; leghangsúlyosabban a szerep tudatos megélését segítő írások terjesztésében, valamint a jótékonykodásban, egyletagságban mutatkozik meg.

(Szereptudatosítást közvetítő írások) A *Családi Kör* tematikáját, rovatait, illetve a szerkesztő cikkeit elemezve úgy tűnik, hogy célját a lap a honleányi szerep tudatosításában jelölte ki. Számtalan, a (fiatal és középkorú középosztálybeli) női szerepeket témává emelő szépirodalmi írás jelent meg hasábjain; emellett minden egyes számnak fontos pillérét jelentették a nőknek szóló tanácsadószövegek mind a privát, mind a publikus szférában betöltött szerepekről, gazdasszonyi teendőkről, a (felsőbb társadalmi státuszú) nők oktatáshoz, munkához, önfenntartáshoz való hozzáféréséről; de állandó rovatot jelentett a szerkesztő női példaképeket felmutató sorozata is. Ezek az írások mind a honleányi szerep elemeiről, népszerűsítéséről szóltak; akár áttételesen (például csupán említve a

¹⁶⁶ EMILIA 1860.

honleányságot), akár közvetlenül (például a női példaképek-rovat a „Honleányok képcsarnoka” címet kapta; de számtalan életvezetési cikk témája expliciten is e köré szerveződött). Szemléletesen illusztrálják ezt a szerkesztő azon terjedelmes, akár több hónapig folytatásokban megjelenő tanácsadó írásai, amelyek átfogó képet igyekeztek nyújtani a (középosztálybeli) női szerepekről, a kívánatos életmódokról, viselkedésmintákról. Ezen írások közös jellemzője, hogy a megszólaltatott témák, életterek a sokféleség ellenére nem váltak széttartóvá; egyetlen elv köré csoportosultak: mindegyiket a honért munkálkodó nő képe szervezte.¹⁶⁷ A húszévnnyi évfolyam áttekintése alapján a lapról alkotott általános benyomás úgy is megfogalmazható, hogy a *Családi Kör* (és Kánya saját publicisztikai munkássága) kifejezetten a „Hogyan legyünk jó honleányok?” kérdése köré épült. A folyóirat bármely cikke értelmezhető e program szolgálatában állóként – még az is, amely nem használta expliciten a „honleány” szót.

A kiadvány tartalmazott kulturális híreket, hazai és külföldi divattudósításokat, tanácsadó cikkeket háztartási és gazdasszonyi teendőkről, értekezéseket a nők szerepeiről, feladatairól, valamint terjedelmes szépirodalmi rovatot, amelyben számos női szerző szerepelt. A honleányi szerep tudatos megélésének közvetítésében a legfontosabb eszköz pedig a műveltségre nevelés, valamint a képzettség fontosságának hirdetése volt. *Hogyan neveljük leányainkat?* című tanácsadó írása a művelődést kifejezetten a női feladatok egyikeként említi: „Kellő műveltség mellett a női sziv minden időben és minden körülmények közt hű marad magához, egyformán külsőleg, belsőleg, egyformán szépben és jóban.”¹⁶⁸ Más írásaiban Kánya Emília a művelődés hatásának az erkölcsös életmódot, a szerelemből házasodást, a hiúságtól való tartózkodást vagy a minél műveltebb és nemzethűbb gyermekek nevelését jelöli meg.¹⁶⁹ *A magyar hölgyekhez* című szöveg a művelődést egyenesen a „politika” ellenpólusaként jeleníti meg, egyértelműen kijelölve az irodalmi művelődés mint „nőies”, illetve a „politikai tájékozódás” mint „férfias” tevékenységek körét: „[A] mely nő a politikai olvasmány miatt a szépirodalmat elhanyagolja, csak olyan hibába esik, mint az, a melyik karcsu derekát – karddal övedzi körül

¹⁶⁷ Vö. például: EMILIA 1860; EMILIA 1861; EMILIA 1864, különösen: 1108–1109.

¹⁶⁸ EMILIA 1878: 247. Ugyanebből az évtizedből a református Szász Károlyné unokájához, Pólához és Ilonához írt levelében nem is csupán az egyik nélkülözhetetlen honleányi erényként emlegeti a műveltséget, hanem egyenesen az Isten által rendelt fő hivatás betöltéseként: „... ti éppen most azon szerencsés helyzetben vagytok, hogy sok hasznos és jót tanulhassatok, s ez által fog szívetek nemesülni s azon cél felé törekedni, mely minden nőnek hivatása, hogy ti. bétöltve nemesen és kiművelt szellemmel azon tért, mely számára istentől ki van rendelve...tartsa meg isten még soká, hogy nemesen választott útján haladhasson tovább is jó sikerrel elő, hogy a Honnak sok művelt lelkű nőt formálhasson.” Özv. Szász Károlyné levele Szász Pólához és Ilonához, Kolozsvár, 1873. március 13. RL C/97 21. doboz, idézi: SÁRAI SZABÓ 2010: 152–153.

¹⁶⁹ Vö. EMILIA 1860a; EMILIA 1862; EMILIA 1864.

és azt csörteti végig az utcákon.”¹⁷⁰ Visszaemlékezése is a művelődés szerepét középpontba állító folyóiratként reprezentálja a *Családi Kör*t: „Óvatosabbak lettünk, de egy percre se felejtettük el, hogy a hazafias, a nemzeti fejlődésért, a szép és jóért való lelkesítés volt a lap indító oka, mellyel bátran harcolt kitűzött célja felé: egy-egy követ hordani a műveltség, a humanizmus templomának felépítéséhez.”¹⁷¹

Úgy tűnik, hogy a műveltség Kánya Emília esetében egyszerre jelentett honorácior és evangélikus neveltetéséből adódóan *lehetőséget* a szakmai érvényesülésben, de egyszerre *terjeszteni kívánt eszményt* is. A művelődés fontosságát és annak hirdetését a nemzethű gyermekek nevelése miatt tekintette, illetve tekintették a honleányi szerep részének. Ezért történhetett, hogy míg a 18–19. század fordulóján például a magyar protestáns halotti beszédekben a művészetek vagy tudományok területén kiemelkedő adottságú nőket inkább csupán kivételességük miatt mutatták fel, nem pedig azért, mert minden nőre ki akarták terjeszteni erényeiket és lehetőségeiket,¹⁷² a túlságosan művelt, „tudós nőktől” pedig kimondottan távolságtartásra intették a befogadót,¹⁷³ addig Kánya példaképeket felsorakoztató rovata nemcsak érdekességeket, hanem mindenki számára kívánatos honleányi magatartásformákat hirdetett, amelynek kulcseszméje volt a műveltség.

A műveltségeszmény terjesztése mellett Kánya Emília csatlakozott a korszakban szintén fontos, jeles honleányok által képviselt ügyhöz, a nők oktatásának programjához is.¹⁷⁴

„Csak a nő számára nincsenek ilyen tanintézetek! Az ő célszerű neveltetésére semmi sincs téve. Elég, ha írni-olvasni tud, és ha ezt sem, szintén nem nagy baj. Hogy miből fog megélni? Törődnek is azzal! Menjen férjhez, vagy – vagy – Nos – –?! [...] [M]iért nem tárják föl a nő számára is a *kenyérkereset* kapuit?”¹⁷⁵

A fenti részletből látható, hogy Kánya a (középosztálybeli) nők (otthoni és szervezetlen) művelődése mellett azok szervezett, intézményes, szakmai keretek közt megvalósuló oktatását is szorgalmazta. Tette ezt mind a tudás hozzáférhetővé tételéért, mind pedig azért, mert az oktatást – kortársaihoz hasonlóan – kulcsfontosságúnak jelölte meg a

¹⁷⁰ EMILIA 1860a: 581.

¹⁷¹ KÁNYA 1998: 182.

¹⁷² V. LÁSZLÓ 2020: 140. A 18. század végi, 19. század eleji magyar protestáns halotti beszédekben a nőnevelés kérdését tükröző elvekről részletesebben: Uo., 139–152; NAGY 2001: 31–34.

¹⁷³ Uo., 35–39.

¹⁷⁴ A magyar nők oktatásáért küzdő programról a legátfogóbban: KÉRI 2018; KERESZTY 2011: 35–63.

¹⁷⁵ EMILIA 1864: 945, kiemelés az eredetiben.

(középosztálybeli) nők munkaképességéről, önfenntartási lehetőségeiről, a házasságtól való egzisztenciális függésük felszámolásáról szóló programban; csatlakozva ezzel a korszak másik jelentős nőügyi eszméjéhez. Saját cikkei érvelésén túl talán még fontosabb, hogy a *Családi Kör* rendszeresen teret biztosított a nőnevelés ügyéért küzdő felszólalóknak;¹⁷⁶ tehát nemcsak a művelődés, hanem a nők képzését szorgalmazó programok egyik fontos fórumaként szolgált.

(*Jótekönykodás, egyletagság*) A „Hogyan legyél jó honleány?” típusú tanácsadócikkekben számtalanszor olvasható a jótekönykodás szempontja, aminek több oka is lehet. A jótekönykodás lehetővé tette retorikailag az anyai szerep kiterjesztését a „társadalom gondviselő anyja” képzetévé. Így azok a nők, akiknek nem lehetett gyermeke, „pótolhatták” a gondoskodási tevékenységet, ami nélkülözhetetlen eleme volt a honleányi szerepnek. Fábri Anna szerint a jótekönykodás olyan „átmeneti tevékenység” volt, amely (noha nem mindenki számára nyitottan) „kilépés volt a házi szerepkörből, de nem volt idegen a nők hagyományos feladataitól”. Így „nőnek maradvá dolgozhattak”, munkájuk pedig nem volt más, mint „szolgálat a kisebb családi körön kívül az emberiségért, a legnagyobb családjáért”.¹⁷⁷

A többi ok a honfíú szerepminta ismeretében mutatkozik meg. A hont és hazafiságot középpontba állító szövegek szembeűő jegye a szakrális beszédmód a nemzettel kapcsolatban. A *Vezércsillagok...* című kötet „hazafi” címszava alatt számtalan, a következő részlethez hasonló szöveget olvashatunk, amelyek hangneme patetikus, retorikájuk központi eleme pedig az áldozathozatal:

Mert mind övé vagyunk, s ő mindenünké,
Ezen imádott, szeretet haza!
Mely úgfog élni, úgy fog csak virúlni,
Ha érte él, ha érte hal fia.

(523., Garay)¹⁷⁸

A honleányi szerepelvárásban a jótekönykodás cselekedete töltötte be a nemzethez fűződő szakrális viszony pozícióját. A rendszeres adományozás a vallásos életmódhoz hasonlóan

¹⁷⁶ Vö. például: LENGYEL 1869.

¹⁷⁷ FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 55.

¹⁷⁸ VEZÉRCSILLAGOK 1865: 150. A szakrális beszédmód, illetve a nemzetről szóló költészet kapcsolatáról, a bibliai minták nemzetiesítéséről lásd továbbá: DÁVIDHÁZI 2017.

önmegtagadásra, szolgálatra, a saját javokról való lemondásra, a (honfi) testvérek segítésére épült.¹⁷⁹ Ráadásul eredendően is az egyházak körébe tartozó tevékenység volt: jótékonyági céllal alakult például a Budai Jótékony Nőegylet, a Pesti Izraelita Nőegylet, a Magyar Országos Segélyező Nőegylet vagy a Pesti Jótékony Nőegylet, amelynek munkájában 1863-tól Kánya Emília is részt vett; 1864-től pedig a *Családi Kör* lett az egyesület hivatalos lapja.¹⁸⁰ Alakultak azonban olyan nőegyletek is, amelyek a jótékonykodás mellett kulturális és érdekvédelmi tevékenységet is folytattak, mint például a Magyarországi Központi Fröbel Nőegylet, a Mária Dorothea Egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egylete (amelynek Kánya Emília 1862-től „Rendes tagja” volt¹⁸¹), az Országos Nőiparegylet (amelynek 1880–81 között titkára volt¹⁸²) vagy az Országos Nőképző-Egylet (amelynek munkájában Kánya szintén aktívan részt vett 1868-tól).¹⁸³

Mint Tóth Árpád pesti reformkori egyesülettörténeti kutatásaiból kiderül, az evangélikusok – városi lakosságon belüli arányukhoz képest – kifejezetten felülreprezentáltak voltak az egyesületekben; különösen a jótékony és szegénygondozási egyesületekben.¹⁸⁴ Kánya Emília példája is ezt igazolja: a fenti egyesülettagságokon túl figyelemre méltó, hogy a *Családi Kör* nagy számban közölt írásokat a Magyar Írói Segélyegylet támogatásának ügyében. A buzgó tagsági jelenlét azt jelzi, hogy Kánya Emília részéről az egyesületi részvétel egyszerre következett a nők és egyszerre az evangélikusok számára előírt szerepelvárásokból.

Az egyesületek is fontos eszközök voltak a honleányi szerep betöltésében, mert többféleképpen is szorosan kapcsolódtak a nemzeteszméhez. Egyrészt oly módon, hogy többen a háztartási, gazdasszonyi teendők elmélyítésén fáradoztak, ami a női tagok családi körben végzett munkájának, férjükről, gyermekeikről (a jövő jó honfiairól, honleányairól) való gondoskodás tudatosságát segíthette. Másrészt aktívan részt vettek a (középosztálybeli)

¹⁷⁹ Kereszt(y)éni magatartás, adományozás, illetve segélyezési gyakorlatok összefüggéséről a 19. századi irodalmi mezőben a Magyar Írói Segélyegylet kapcsán: T. SZABÓ 2008b. A Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület (későbbi nevén Pesti Jótékony Nőegylet) működésének első másfél évtizedéről (1817–1833) például elmondható, hogy a keresztény egyházak között felekezetszemléletesen megújították a hagyományosan az egyházak által folytatott, alamizsnaosztásra szorító szegénygondozást. TÓTH 2006: 151–152.

¹⁸⁰ A reformkori és dualizmuskori magyar nőegyletekről részletesebben és átfogóan lásd: ZIMMERMANN 1999; BORBÍRÓ 2007; SZAPOR 2004; BURUCS 1993; KÉRI 2008: 78–90; TÓTH 2005, különösen: 59–94; FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 288–311.

¹⁸¹ Lásd az Egyesület 1876–77-es évkönyvének taglistáját: *A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyletének Évkönyve* 1877: 16.

¹⁸² Lásd: Az Országos Nőiparegylet 1880. április 4-én tartott választmányi ülésének dokumentumát: [Kánya Emília]: *A magyar közönséghez!*; Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Az Országos Nőiparegylettel kapcsolatos dokumentumok.

¹⁸³ FÁBRI 1998: 283.

¹⁸⁴ TÓTH 2006: 84.

nők képzéséről és munkaképességéről szóló vitákban, illetve abban, hogy a műveltség, valamint a szervezett képzés a nők számára is hozzáférhetővé váljon. A Mária Dorothea Egyesület például könyvkiadó vállalatot működtetett, megszervezte az Országos Tanügyi Kongresszust; az Országos Nőiparegylet kifejezetten a nők munkaképesítésének javításáért, munkához való hozzáférésük lehetőségéért küzdött; az Országos Nőképző-Egylet pedig felolvasásokat szervezett, tanodát és leánygimnáziumot alapított.¹⁸⁵ Miként a fenti alfejezetben láttuk, a női oktatás és művelődés kérdése szervesen illeszkedett a nemzettudat formálásához. Az egyletek lehetővé tették, hogy ezen eszméket a tagok intézményi támogatással hirdessék; ezért is lehetett az egylettagok fontos eszköze a honleányi szerepminta követésének. Harmadrészt az egylettagok (például az Országos Nőiparegyletben) lehetővé tették az olyan programok szervezését, mint például a honi termékek készítése.¹⁸⁶ S végül, az egyletekben ugyanúgy a közösségiség vált kulcsfogalomká, ahogyan a nemzet fogalmában is. A *Vezércsillagok...* egyik, Széchenyi Istvántól származó részletében a következő megfogalmazását olvashatjuk a hazafiság közösségi jellegének:

„[A] honszeretet, bármily tiszta s erős legyen is, s bár hány rokon kebelben lángoljon is, csak vajmi kis hatalom, ha egyesítve, józanul kifejtve s egy célra irányozva nincs. S ezt semmi egyéb nem eszközölheti, mint a nemzetiségre alapított közértelmesség; mert az okos hazafi átlátandja, hogy ő egyedül nem vihet végbe szinte semmit, mindent egyszerre nem kezdeni, hanem egyet kell a másik után közérővel létesíteni, s végre, hogy rá a legbiztosab s nagyobb haszon csak a közgyarapodásból folyhat tartólag s huzamosan.”

(545., G. Széchenyi István)¹⁸⁷

¹⁸⁵ BORBÍRÓ 2007: 192–195.

¹⁸⁶ Rudnay Józsefné Veres Szilárda visszaemlékezése például a magyar termékek készítését és használatát egyértelműen a honleányi szerep részeként határozta meg: „Az iparvédelem, az u. n. *honi* gyártmányok felkarolása és az idegennek kiküszöbölése volt nemcsak a jelszó, de a magyar ember kötelessége is. A két Zichy grófnő (testvérek), gróf Batthyány Lajosné és gróf Károlyi Györgyné, roppant buzgóságot fejtettek ki emellett. De minden honleánynak is hazafias feladata volt dolgozni és fáradozni ez érdekében.” (RUDNAY 1922: 59.) Nem véletlen hát, hogy a *Családi Kör* divatrovata határozottan a magyar viseletet, illetve a magyar gyártmányú kelmékből készült ruhákat reklámozta.

¹⁸⁷ VEZÉRCSILLAGOK 1865: 157. Persze ez a közösségiség-eszmény – minthogy már többen is árnyalták azon üdvtörténeti narratíva illúzióját, hogy az 1848-as márciusi események nyomán létrejött új nemzetfogalom olyan magyarságkonceptióra épült volna, amely a nemesi nemzet szűk közösségfogalmát felváltva már a népet (a kiváltságokkal addig nem rendelkező tömegeket) is magában foglalta – nem tekinthető integratívnak: ugyanúgy csupán a felsőbb társadalmi réteget érintette. Lásd például: MILBACHER 2015; DÁVIDHÁZI 1998; ill. a jog és a társadalmi gondolkodás szintjének ellentétéről a rendi berendezkedés megszűnése után: TÓTH 1996.

A nőegyletek és nőmozgalmak Európa-szerte nagyrészt női tagsággal, dominánsan női közösségként működtek.¹⁸⁸ Magyarországon a 19. századi nőegyletek szintén fontos eszközei voltak a nők közötti kapcsolatháló kiépítésének. A Mária Dorothea Egyesület például állasközvetítő irodát működtetett (középosztálybeli) nőknek, valamint elszegényedett, öreg tanítónőket támogatott; az Országos Nőképző-Egylet kapcsolatot tartott fenn külföldi nőszervezetekkel.¹⁸⁹ De többen arra is figyeltek, hogy a nőiönérdek-érvényesítés kizárólag női dominanciájú csoport létrehozásával valósuljon meg: nemi differenciálást alkalmaztak; például meghatározták, hogy a választmány 2/3-a nő kell, hogy legyen, hogy valóban saját érdekeiket képviselhesék.¹⁹⁰

A nőtársadalom összességével való sorsközösség-vállalás, amely a társadalom patriarchális berendezkedéséből származó közös tapasztalatra épült, a 20. század eleji feminista mozgalmaknak volt kimondott és fontos programja.¹⁹¹ A 19. századi (nő)egyleti csoportosulások korántsem tekinthetők rendi különbségeken átívelő közösségeknek,¹⁹² sőt, a 20. századi magyar feminista mozgalmak kifejezetten a 19. századi „nőmozgalmaktól” való elhatárolódásukkal definiálták magukat, mondván, hogy azok nem strukturális (minden osztályt érintő) változást propagáltak.¹⁹³ A 20. század eleji magyar feminista mozgalmak – ellentétben a 19. századi nőegyletekkel – szándékuk szerint elveiket már az élet minden területén képviselték,¹⁹⁴ és több szalon is összeköttetésben álltak más nemzetközi nőszervezetekkel.¹⁹⁵ Mégis, a 19. századi nőegyleteknek is voltak olyan elköteleződéseik, kezdeményezéseik – a nők közötti kapcsolatháló kiépítésének szándéka, a segítségnyújtás, a nemzet közösségéhez tartozás eszméje –, amelyek később alapvető fontosságúak voltak a felekezeten, életkoron, társadalmi hovatartozáson, sőt a nemzeteken is átívelő női testvérközösség eszméjében.

¹⁸⁸ A 19. századi nőegyletekről és nőmozgalmakról európai kontextusban: BLAIR 1980; PALETSCHEK–PIETROW-ENNKER 2004.

¹⁸⁹ BORBÍRÓ 2007: 195.

¹⁹⁰ Uo., 194–195. Az egyletagság persze nem csupán a honleányi szerep fontos elemeként tárgyalható, hanem a privát és a publikus szféráról szóló diskurzus szempontjából is. Jelen doktori értekezésnek azonban ez nem tárgya; a privát és a publikus szféra elválasztásáról, kritikájáról, gender-szemponú megközelítéséről, a nemzet képzetéhez fűződő kapcsolatáról szóló könyvtárnyi szakirodalom azt jelzi, hogy a kérdés bonyolult, rövid terjedelemben pedig csak felületesen tárgyalható. Az otthon-szalon-egylet-sajtó-parlament skálájának társadalmi nemi szempontú (elméleti és történeti) elemzése magyar kontextusban külön monográfiát érdemelne.

¹⁹¹ Lásd: ACSÁDY 1999; ACSÁDY–MÉSZÁROS 2018.

¹⁹² Tóth Árpád figyelmeztet arra, hogy a látszat ellenére a rendiesség meghatározó volt az egyletekben; igaz, néhol áttételes formában, illetve kivételekkel, mint amilyen például a Pesti Jótékony Nőegylet esete. TÓTH 2005.

¹⁹³ ACSÁDY 1999.

¹⁹⁴ CZEFERNER 2016: 550.

¹⁹⁵ ZIMMERMANN 1999: 50; CZEFERNER 2015; CZEFERNER 2020: 142–151.

A honleányosság mint védelem

Mint láttuk, a *Családi Kör* alapítása az egyik lehetséges narratíva szerint három szempontból is meglepő, a megszokott női mintákkal szembenő cselekvésként volt értelmezhető: Kánya a lapot (1) elvált, (2) kisgyermekét nevelő (3) nőként alapította. Egy másik korabeli narratíva szerint azonban középosztálybeli nőként a szakmai érvényesülés, a pénzkeresés az irodalmi pályán nem ellentétes a családi teendőkkel, hanem feloldódik egy magasabb rendű célban, a nemzet (elképzel) közösségéért való munkálkodásban, mely munkálkodás sokféleképpen, akár egyedülálló nőként is elgondolható volt.

(*Munkavégzés*) Kánya Emília az Országos Nőiparegyelet felhívásában (amelynél titkárként működött) azért szólalt fel, hogy minden társadalmi rétegben férfiak és nők számára is megbecsült legyen, egyáltalán lehetővé váljon a munkavégzés, hiszen „a munka képezi alapját az egyén, a család és az állam jólétének”.¹⁹⁶

„A magyar társadalom fő törekvése azon irányban haladni a művelődés és nemzeti fejlődés terén, mely a nyugot államait erőben és hatalomban oly nagygyá tette. Ez iránynak fő jellemvonása a *nemzeti munka terjedése*. [...] És hazánkban [...] az egyén, a család és általuk az államnak legelső föladata mindazon hiányokat pótolni, melyek főleg azon sajnos körülményekből erednek, hogy a munka és az ipar a társadalomnak még nem minden rétegében lesz úgy megbecsülve, a mint megérdemelné. Azon testületek tehát, melyek *a munkaterjesztés nemes feladatát* tűzték ki követendő czélul, bizonyára hasznos szolgálatot tesznek a hazának. Kétszeresen hasznos azonban e szolgálat, ha az oly irányban érvényesül, melynek elérésére alólirt testület törekszik. Ez a nők munkaképesítése.”¹⁹⁷

Hasonlóképpen fogalmaz Kánya Emília *Szeretet könyve* című regényének narrátora, akit jó okunk van a szerző hasonmásaként megalkotott hangként tételezni:¹⁹⁸ „Mert hát élet-e az élet munka nélkül? Nem teher-e az unalmas tétlenség? És valjon csak azért van-e az ember

¹⁹⁶ [Kánya Emília]: *A magyar közönséghez!*; Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Az Országos Nőiparegyelettel kapcsolatos dokumentumok.

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ Erről bővebben lásd néhány oldallal később, a szépirodalmi műveket tárgyaló résznél.

a világon, hogy henyéljen? Nincsenek-e neki tartozásai a haza, az emberiség irányában?”¹⁹⁹ A munka, sőt az élet mint kötelesség maximája olvasható Veres Pálné lányának, tehát a Kánya diszkurzív közegéhez tartozó Rudnay Józsefné Veres Szilárda (1841–1929) emlékiratában is: „[...] a munka mindig életemem volt. Soha semmit sem kicsinyeltem és báró Eötvös József »Gondolatok« című kötetét olvasva, már mint 16 éves leány, életem mottójául fogadtam ezeket a szavakat: »Ne tekintsd az életet élvezetnek, hanem kötelességnek.«”²⁰⁰

A munka mint „az ember”, illetve a középosztály számára nemes életforma ismerős retorikát idéz. A reformkorban élénk diskurzus folyt a munka, a nemzet, a hazafiság és az erkölcsös élet kapcsolatáról. Többen, például Trefort Ágoston, Greguss Ágost, Eötvös József, Táncsics Mihály mellett érveltek, hogy a munka a legfőbb honfiúi kötelesség, mert aki a saját anyagi érdekében cselekszik, az voltaképpen a nemzetért munkálkodik.²⁰¹ A gondolat részben azzal az elképzeléssel állt összefüggésben, hogy a nemzeti fejlődéshez gazdasági függetlenségre van szükség, részben azzal, amely szerint a hazaszeretnek elsősorban tettekben kell megnyilvánulnia,²⁰² részben pedig azzal, hogy egyéni és közérdek nem feltétlenül zárják ki egymást: a pénzszerzés tiszteletet érdemlő tevékenység, mert a közjó valójában megannyi egyéni gazdasági érdek akaratlan eredménye; a szabadpiac pedig az egyéni gazdasági növekedéssel az (egyéni és közös) erkölcsi fejlődésért is felel.²⁰³ Kánya Emília fent idézett írásában tehát olyan érveket használt, amelyek már az 1840-es években is jelen voltak a magyar kulturális közbeszédben. 1880-as szövege arról árulkodik, hogy a munka és nemzet egymást erősítő kapcsolatáról szóló retorika ezúttal nőkre kidolgozott változatban jelent meg.

A munkának a középosztály számára nemes jellege egy másik, a felekezetiiséggel összefüggő gondolatot is idéz. Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében a hivatástudatot, illetve a munkavégzés kötelességét és gyönyörét jelöli meg a protestáns irányzatok központi jellemzőjének, amit aztán a kapitalizmus alapját jelentő vagyonhalmozás eredőjének nevez.²⁰⁴ Weber szerint a protestáns (de főként református!) hitelvekből olyan magatartásformák, valamint szemléletek következnek

¹⁹⁹ EMILIA 1864a: 24.

²⁰⁰ RUDNAY 1922: 10.

²⁰¹ A nemzet és gazdaság retorikai összefonódásáról a reformkorban, illetve a honfi szerep reformkori kellékeiről: S. LACZKÓ 2020.

²⁰² Uo., 10–15.

²⁰³ Így érvel Széchenyi István smithiánus alapokon a *Hitelben*. Részletesebb elemzését lásd: HITES 2014, különösen: 108–110.

²⁰⁴ WEBER 1982.

(szerzetesi aszkézis helyett evilági „aszkézis”, a munka mint hivatás, a hivatás mint isteni elrendelés elfogadása és az evilági kötelességek teljesítésének eszköze, a hivatással szembeni kérlelhetetlen kötelességérzet stb.), amelyek kifejezetten táptalaját nyújtották a kapitalizmus „fejlődésének”. Okát abban jelöli meg, hogy – értelmezésében – a munka célja a kapitalista ember számára sem elsősorban az anyagi szükségletek kielégítése, hanem életcél, hivatás, amely csak szigorú időbeosztással, lemondásokkal és nagy felelősségtudattal végezhető.²⁰⁵

Weber elméletét számos alaposan alátámasztott történeti szempontú kritika érte, munkája gondolatkísérletként és hatását tekintve azonban nem elhanyagolható.²⁰⁶ Kánya Emília írásaiban például hasonló retorikával jelent meg a munkavégzéshez fűződő viszony:

„De különben is egy erős, államfönntartó középosztály csak úgy képzelhető, ha a munkából a nő is kiveszi a maga részét és *a nemzetgazdaságnak nemcsak fogyasztó, hanem dolgozó, termelő tagjává is válik*. [...] Az Országos Nőiiparegylet ezen, csak nagyjából vázolt elvek alapján főczélul tűzte ki, hogy a nők munkaképesítésének Magyarországon zászlóvivője legyen [...]. Ez erkölcsi és nemzetgazdasági szempontból bir kiváló fontossággal. Erkölcsi szempontból azért, mert vajmi számos nő, ki különben talán nem birt volna az életfenntartás küzdelmeivel az erény útján megküzdeni, ime alkalmat nyer *a munka erkölcsi tisztaságában* magának keresetet biztosítani. Nemzetgazdasági szempontból azért, mert számos oly iparágban foglalkozhatnak hölgyeink, melyek eddig hazánkban elhanyagolva lévén, czikkeikért évenként nagy összegek vándoroltak külföldre, az idegen munka, az idegen szorgalom jutalmazására.”²⁰⁷

„Lehetetlen, hogy az *Isten* ne lássa és *ne méltányolná az én fáradhatatlan munkásságomat* – ez a szűk esztendő majdsak elmúlik, helyt adván jobb napoknak. [...] Nem! Egyedül is kivergődöm az anyagi bajokból, és csak aztán vallom be neki [t. i. Szegfi Mórnak a *Családi Kör* csődbe jutását], íme, mit *szenvedtem, de győztem, mert értetek harcoltam, értetek szenvedtem!* Akkor ismét jó lesz minden! Győznöm kell, lehetetlenség a kudarc, mikor *a munka*

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Vö. MOLNÁR 2005.

²⁰⁷ [Kánya Emília]: *A magyar közönséghez!*

becsületos, serény, mikor lemondásteljes még a külső élet is [...], hisz csak van egy felsőbb ítélőszék, amely számba veszi munkásságomat, a becsületos célt, az önmegtagadást, csak gyermekeimnek legyen meg a kenyerek.”²⁰⁸

A munka önmagában erkölcsnemesítő és nemzetet szolgáló eszköze, a nemzetgazdaság termelő tagként való gyarapítása, az Isten színe előtti fáradhatatlan munkásság a majdani jutalom reményében, a becsületos, serény munka maximája, a lemondásteljes, önmegtagadó élet felmutatása mind olyan érvelés elemei, amelyek nagyon hasonlítanak a weberi szempontból protestáns és kapitalista, a munkavégzést Isten elrendelésének teljesítéseként értelmező narratívához.

Retorikája nem meglepő, ha figyelembe vesszük az őt körülvevő (dominánsan protestáns tagokból álló) társaság uralkodó férfiszerep-mintáját. Sári Szabó Katalin Gyulai Pál *Íróknők* című írását, az irodalmi Deák-párt levelezését, illetve nekrológjait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a csoportban uralkodó értelmiségi férfi szerep legfontosabb eleme a széleskörű műveltség, a polihisztorság volt. Ehhez szorosan kapcsolódott a polgári (lelkészi, tanítói, újságírói stb.) foglalkozásukhoz elengedhetetlennek vélt szakértelem, hivatástudat, a pontosságra és összeszedettségre való képesség, a kiszámíthatóság, a szorgalom, illetve kötelességtudat magasztalása.²⁰⁹ A csoportban tehát épp azon tulajdonságok domináltak, amelyek a tisztességes, lelkiismeretes munkavégzés alapfeltételei.

Weber tézise, illetve Kánya (és közege) munkavégzés melletti érve között azonban több szempontból mégsem vonható egyértelmű párhuzam. Nem elhanyagolható ugyanis, hogy Weber elmélete a protestánsok közül elsősorban a kálvinista tanokra vonatkozott; el is határolta őket az evangélikusoktól.²¹⁰ Ráadásul Kánya életművében is számtalan olyan, saját munkavégzésére vonatkozó érvelést találunk, amely nem a munka mint hivatás és mint evilági aszkézis felfogását tükrözi. A *Réges-régi időkről* alábbi részlete szerint például a munka kényszerűség, amelybe az önéletrajzi én gyermekei eltartása miatt kezdett:

„És itt kezdődik az én önálló életpályám, amelyen gyermekeimért és magamért dolgoznom kellett, mert a tartási díjból majdnem csak koldulni lehetett volna. Most kezdtem, még a perem folyama alatt szorgalmasan írni, és nem az

²⁰⁸ KÁNYA 1998: 206–207.

²⁰⁹ SÁRAI SZABÓ 2016: 106–107.

²¹⁰ WEBER 1982, különösen: 114, 117–230.

íróasztalom fiókja számára, hanem kereseti célból is. Kedvvel dolgoztam, örömmel írtam novellákat, és – boldog voltam tapasztalni, hogy – minden munkám kiadót talált és tisztességesen meg is fizették.”²¹¹

E passzusban a munkáról inkább mint szükségből, pénzért végzett tevékenységről van szó, semmint valamilyen magasabb célra irányuló kötelességtudatról vagy az Istennek végzett munka mint hivatás aszketikus gyönyöréről. Kánya önfenntartásra hivatkozó magabiztos retorikája azt szemlélteti, hogy mind az 1860-as években (a szerkesztő munkába állásakor), mind a századfordulón (az emlékirat keletkezésekor) saját diszkurzív közegében egyértelműen a munka mint az anyagi szükség fedezéséhez szükséges tevékenység, illetve a honért hozott áldozat érve volt mérvadó.

Ezt támasztják alá De Gerando Antonina sorai is *A munka történetének rövid vázlatában*. A pedagógus és műfordító 1880-ban publikált könyvében hosszan érvelt amellett, hogy a nemzetek fejlődésének egyetlen útja a munka, hiszen az tőkét, ezáltal gazdasági jólétet termel.²¹² A hazáját szerető honpolgárt a munkás polgárral tette egyenlővé.²¹³ A munkát a tétlenséggel állította ellentétbe; előbbi az üdvösségért, boldogságért, utóbbi az unalomért, ürességért, romlottságért felel.²¹⁴ Amely nemzet pedig fenn akar maradni, „annak fiaiból szenvedélyes munkásokat kell nevelnie, kik a munkát *tisztelni, szeretni* tudják, és az ingyenélést a legnagyobb gyalázatnak, a legnagyobb bűnnek tartásák a haza és a társadalom iránt, a mint valóban az is”.²¹⁵ Auguste de Gerando és Teleki Emma lánya az 1860-as évek végétől szakaszosan, majd 1872-től végleg Magyarországon élt párizsi születése és fiatalkori tanulmányai után. Tagja volt a Veres Pálné-féle Országos Nőképző-Egyletnek, s mind írásaiban, mind gyakorlatában ugyanúgy a nők képzéséért küzdött, mint Kánya Emília.²¹⁶ A hasonló célok, eszközök tekintetében tehát része volt Kánya tágan értett diszkurzív közegének, mely környezet mindenképpen megalapozhatta Kánya retorikáját is a munka és a nemzet viszonyáról.

Azonban, mint láttuk, Kánya írásaiban a munka szükségessége mellett többféle érvelés is megjelent (anyagi szükségből végzett, erkölcsnemesítésért, nemzetért vagy Istenért végzett tett), ami azt mutatja, hogy amiként a reformkori, úgy a 19. század második felének

²¹¹ KÁNYA 1998: 176.

²¹² DE GERANDO 1880: 108.

²¹³ Uo., 110.

²¹⁴ Uo., II–III.

²¹⁵ Uo., 108, kiemelés az eredetiben.

²¹⁶ Életéről és munkásságáról lásd: KÉRI 1996.

Magyarországon is többféle retorika közül lehetett és kellett választani a középosztálybeli munkavégzés indoklására. De az érvek halmozása a középosztálybeli munkavégzés nemi különbözőségeiről is árulkodhat. Úgy tűnik, hogy a középosztálybeli női fizetett munka az irodalmi pályán egyedülálló anyaként korántsem számított olyan ügynek Magyarországon, amit ne kellett volna különböző oldalakról, más-más narratívákkal megtámogatni.

(A saját akaratából egyedülálló nő szerepe) Az irodalmi pályán pénzkereső nő szerepe mellett a másik, a társadalmi megbélyegzés ellen „védelemre szoruló” elem azon egyedülálló nő szerepe volt, aki nem kényszerből maradt egyedül (például özvegy vagy elhagyott nő), hanem életformáját választotta is; legyen szó akár hajadonságról, akár válásról. Kánya publicisztikai írásainak középpontjában a (felsőbb társadalmi státuszú) nők önállóságra nevelése és munkaképességre oktatása állt:

„Egyet [...] rendesen elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy nem tanítjuk és oktatjuk őket arra, hogy jövőjükéről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni. [...] Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket? Azért, mert a nő, ha férjhez nem megy, csak igen ritkán talál tért és alkalmat, hogy az emberiség hasznára munkálkodhassék, mert a nő egész neveltetése olyan, hogy reá van szorulva a férfi támogatására! [...] Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyerüket is kereshessék becsületesen. [...] Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni, és szoktassuk őket mindenek előtt munkásságra, tudjanak is, szeressenek is munkálkodni, hogy a házasság ne legyen egyszersmind életbiztosító intézet reájuk nézve. Akkor szerintem sokkal kevesebb boldogtalan nő lesz a világon.”²¹⁷

A fenti passzus azért figyelemre méltó, mert Kánya akár érvelhetne úgy is, hogy a nők önfenntartásra nevelése azért fontos, mert az önálló kereset az, ami felszámolja férjükkel szembeni egzisztenciális kiszolgáltatottságukat, ezáltal előre viszi a középosztálybeli nők és

²¹⁷ EMILIA 1861e.

férfiak egyenlőségének megvalósulását.²¹⁸ Ehelyett azonban úgy fogalmaz, hogy a középosztálybeli nőknek azért kell önálló keresettel vagy annak lehetőségével rendelkezniük, hogy ha úgy adódik, szükség (például válás) esetén „önállólag is tudjanak mozogni”, „jövőjükről – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni”. Érvelése ez esetben nem a magasabb rendű, eszmei-közösségi célt, hanem az egyéni boldogulás szempontját helyezi előtérbe.

Retorikájának másik figyelemre méltó eleme, hogy a sors hozta egyéni boldogulás szempontját elvi felcsattanás is kíséri: az egyedülálló nő szerepét nem csupán kényszer, hanem választás eredményeként reprezentálja („[h]a a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is?”). A sor beszélője arra utal, hogy egy egyedülálló nő ne legyen kivette a honleányi minősítés alól, a házasságra pedig nem feltétlenül szükségszerűen elérendő célként, „egyszersmind életbiztosító tényező”-ként kellene gondolni.

A házasság mint a jó honleányok életcélja a korszak divatlapjaiban, illem- és tanácsadókönyveiben elsőrendű beszédtema és konszenzuálisan elfogadott norma volt.²¹⁹ Beniczky Irma *Illemtan* című tanácsadókönyvének érvelése például kiválóan illusztrálja a házasság intézményének alapvető követelmény-, illetve „a női élet rendeltetésének” beteljesedéseként értelmezett jellegét:

„És e belső hangnak valóban igaza van; a nő nem azért van teremtve, hogy ne legyen egyéb, mint felnőtt gyermek, piperebáb, divathölgy, rajongó eszelős vagy fúria; nagy és fontos az ő hivatása! Ő arra van teremtve, hogy »boldogító hitves, gyermekeit nevelő és képező anya, a házi kör értelmes vezetője, a családi boldogság és békesség nemtője legyen«. Ez a nő valódi rendeltetése, melyre különösen alkottatott, és mely a természet örökkévaló, megváltozhatlan törvényein alapszik; ez azon cél, mely után törekednie kell, s ha azt elérte, akkor

²¹⁸ Negyven évvel később ugyanis Bedy-Schwimmer Rózsa például pontosan a fentiek szerint érvelt a nőképzésről szóló áttekintő írásában. Vö. SCHWIMMER 1902, idézi: CZEFERNER 2018: 42.

²¹⁹ A házasság és házasodás persze rendkívül tág, több könyvnyi elemzést érdemlő téma. A felsőbb társadalmi státuszú leányok és nők számára kötött házasságok fajtáiról (pl. érdekházasság, megegyezés alapján egymást segítő házasság, szerelemből egybekelés stb.) vagy a házasság intézményén belüli „helyes” vagy boldogító viselkedés módszereiről való gondolkodás sokrétű a korszak közbeszédében. Vö. SZÉCSI-GÉRA 2015: 71–89; FÁBRI 1999: 149–161. A házasság mint életforma megkérdőjelezhetetlenül magasabb rendű, mindenki számára kívánatos jellege azonban – mind a személyes, egzisztenciális boldogulás, mind a házasság közösségi, nemzetet szolgáló célja miatt – konszenzuálisan elfogadott volt a korabeli társadalmi közvélekedés számára. Erről lásd például a korszak szépirodalmi termését szemlélve: MARGÓCSY 2006: 26–32.

elérte a legtökéletesebb boldogságot, melyre halandó lény e földön képes, s elérte egyszersmind a női tökélynek legmagasabb ideálját is.”²²⁰

A kérdés nem pusztán a honleányság keretei között volt releváns. Minthogy a házasság a korban (és előtte is) a legfontosabb társadalmi köteléket, a legtöbb esetben az egzisztenciális túlélés egyetlen lehetőségét jelentette a nők számára, e témakör – érthető módon – számos területen jelentős hangsúlyt kapott. Ha csupán az irodalmi reprezentáció tárgykörére tekintetünk, bizonyára nem véletlen, hogy megannyi 19. századi európai szerző művében a női emancipáció kérdése a házasság mint viszonyítási pont maximája vagy annak kritikája kapcsán került előtérbe. (Elég Jane Austen vagy Henrik Ibsen hőseinek páratlan házasságkritikáira gondolnunk; de beszédes a vénleányság irodalmi megformálásának változatossága is, Elizabeth Gaskell cranfordi kisasszonyaitól, Jane Austen *Emmájának* Mrs. Fairfaxéig, Csokonai Vitéz Mihály Dorottyájától Petelei István *Árva Lottijáig*).

A Kánya Emília számára meghatározó közeget jelentő protestánsoknál ráadásul a házasság jelentette az emberi kapcsolatok legmagasabb szintjét. Mint V. László Zsófia a 18–19. század fordulóján született halotti beszédeket elemző kutatásaiból kiderül, a protestánsoknál a szüzesség helyett sokkal inkább a feleség szerepnek volt kiemelkedő jelentősége; az írásokban a jó házasság földi Paradicsomként jelent meg; hajadon temetésekor pedig úgy oldották meg a házasság nélküli személy dicséretének kívánalmát, hogy a halottat Krisztus menyasszonyaként aposztrofálták.²²¹

Az elvált vagy hajadon nő közösségért végzet munkája, összhangban tehát a 19. század, illetve az azt megelőző időszak közbeszédével, Kánya Emília retorikájában sem versenyezhetett a házasságban élő anya közösségi szerepével. A társadalmi és diszkurzív kontextus ismeretében azonban fontos jelenség, hogy Kánya nemcsak témává, de kifejezetten bírálat tárgyává tette az egyedülálló nő alacsonyabb társadalmi megbecsültségének kérdését, illetve a házasság mindenek fölött álló maximáját.²²²

²²⁰ K. BENICZKY 1927: 27. (Eredeti megjelenés két részletben: K. BENICZKY 1880; K. BENICZKY 1883).

²²¹ V. LÁSZLÓ 2020: 160–161.

²²² Volt olyan kortársa, aki szintén e nézetet közvetítette: Jósika Júlia, kevésbé kifejtve ugyan, de szintén arra utalt *Pályavezető* című tanácsadókönyvében, hogy tanácsos mérlegelni, önmagában érdemes-e mindenekfölött állónak tételezni a házasság intézményét: „Mi legalább azt hisszük, hogy ily gondolkozásért tisztelni kellene akármelyik vén leányt, s nem nevetségessé tenni. Azért ismételjük: jobb pártában maradni, mint oly házasságra lépni, melyről szinte előre tudhatjuk, hogy világi előnyöket nyujthat ugyan, de szivünket, kedélyünket kielégíteni képes nem leend.” JÓSIKA 1863: 392.

Erre az eszmére épül Kánya Emília több szépirodalmi munkája is.²²³ Számos elbeszélése boldogtalan női sorsokat formál, mely életutakban a boldogtalanság mellett az a közös, hogy valamilyen módon a házasság a fő viszonyítási pontjuk; legyen szó megkötött vagy meg nem kötött házasságról. Találón fogalmaz Margócsy István a korszak női íróinak (például Kánya Emília, Jósika Júlia, Wohl Janka, Wohl Stefánia, Beniczkyné Bajza Lenke) műveit szemlélő írásában: e regények gyakori eljárása, hogy a női hősök sorsa „a lemondás kategóriájának kritikátlan elfogadásán nyugszik”; nem próbálnak kitörni az adott keretek közül, hanem „a lemondás erkölcsi magaslatát választják”, hiszen kizárólag az biztosítja az adott helyzetek élıhetőségét, elviselhetőségét.²²⁴ Komoly értéküket pedig abban látja, hogy „a korszak férfirodalmában” a női élethelyzetek részletes leírását adják, azok bonyolultságára hívják fel a figyelmet.²²⁵

Kánya Emília elbeszélései a női életek részletes leírására épülő korabeli szépirodalmi művek között specifikusan a házassághoz viszonyított, a házasság intézménye által determinált női élethelyzeteket formálják meg. Női hősei a házasságra predesztinált női élet szabályainak vannak kiszolgáltatva; művei e korabeli elvárásrendszer kritikáját adják. Főhősei nem egyszerűen „nők”, hanem a házasságot elszalasztó hajadonok vagy pedig feleségek. Státuszuk a házassághoz viszonyítva jelölt, életcéljuk kizárólag a férjhezmenés perspektívájából jelenik meg. Életvégig tartó boldogtalanságuk házasságuk válságából, a rossz választásra épülő egybekelésből vagy pedig annak elszalasztásából fakad: vagy abból, hogy vőlegényük elhagyta őket (mint az *A kit a világ nevet* című beszély Margitját), vagy abból, hogy hiába van lehetőségük igent mondani, inkább kitartanak a férfiktól tartózkodó „vénlány” szerepe mellett (mint az *A kit a világ nevet* Saroltája), vagy abból, hogy halálosan megbetegíti őket férjük iránti féltékenységük (mint a *Ki mondja meg miért?* Vilmáját), vagy abból, hogy közönyös, kicsapongó férjük mellett szenvednek (mint az *Egy sírkő története* című kisregény Teréze) s í.t. A felmutatott házasságok közül a férjek mind szeszélyesek

²²³ Kánya először 1857-ben kezdett saját néven publikálni elbeszéléseket a *Sontags Zeitung*ba, a *Hölgyfutár*ba, a *Napkelet*be, a *Szépirodalmi Közlöny*be, a *Divatcsarnok*ba, a *Delejtű*be és persze a *Családi Kör*be. Elbeszéléseit kötetben is megjelentette; első kötete 1859-ben jelent meg *Szív és élet* címmel, ezt követte három elbeszélés- vagy beszélygyűjtemény (*Beszélyek* [1861, Vachott Sándornéval közösen]; *Beszélyek* [1861]; *Magyar Hölgyek Könyvtára: A Családi Kör melléklete* [1867]), valamint két regény (*Válságos napok* [1860]; *Szeretet könyve* [1864]). Írói pályájáról részletesen lásd: TÖRÖK 2011a. Szépirói pályájának kezdete – Vachott Sándornéval egyetemben – egyedinek mondható a korszakban, hiszen a 19. század közepén a magyar női szépirodalmi szerzők egytől-egyig verseskötettel debütáltak. Lásd Szász Károlyné Szász Polixéna (Iduna), Ferenczy Teréz, Majthényi Flóra, Tarnóczy Malvina, Kisfaludy Atala, Wohl Janka, Bálintffy Etelka (Hajnalka) vagy Petrichevich Horváth Izidora példáját: IDUNA 1853; FERENCZY 1854; FLÓRA 1858; FLÓRA 1860; MALVINA 1861; ATALA 1861; WOHL 1861; HAJNALKA 1864; IZIDORA 1864. Vö. TÖRÖK 2019: 101–102.

²²⁴ MARGÓCSY 2016a.

²²⁵ Uo.

vagy csalfák, a nők pedig túrnak, és inkább gyermekükre áldozzák minden percüket, figyelmüket. Életük (a beszélek története) pedig halállal vagy halálig tartó boldogtalansággal zárul.

Szeretet könyve című regényének főhőse, Eszter, noha végül boldog házasságot köt, alapvetően nem szándékozik megházasodni: nevelőnőnek áll. Monológiában a következőképpen érvel:

„Csak azt szeretném tudni, mi rossz, mi csúnya van abban, hogy a világ gúnytárgyává teszi azt a leányt, aki nem ment férjhez? Tudom, hogy ez a nő legfőbb földi rendeltetése; de hát nem épen úgy, sőt – mert hisz ő tartja el a családot! – még inkább kötelessége-e a férfinak, hogy nősüljön? És mégis, neki szabad nőtlennel maradni, míg leánytól rossz néven veszik, ha férjhez nem megy! Hány anya tekinti árunak leányát, férjhez adja egy oly embernek, a kit ez nem szeret, nem becsül, csupán csak azért, mert pénze van, vagy egyéb ilyen nemtelen érdekből. [...] A szülék minden áldozatot követelhetnek gyermeköktől, de megölniök azt: nem szabad, az pedig, hogy egy gyűlölt férfi nejevé lenni kényszerítik, több, mint ha megölnék: önbecsérzetét, erkölcsösségi tiszta világát dulják fel, jövőjét zuzzák szét, és ez rosszabb a testi halálnál.”²²⁶

Eszter egyedüllét melletti döntését kifejezetten affirmálja a regény. Az elbeszélő számos ponton hangsúlyozza a főhős minta-voltát. Emellett több, Eszter vagy a narrátor által mondott passzus szinte teljes egészében megegyezik a Kánya egyéb műfajú szövegeiben írt sorokkal,²²⁷ ami arra enged következtetni, hogy a *Szeretet könyvében* az elbeszélő a szerző szócsöveként funkcionál. Ráadásul a történetben a főhős boldogsága nem a házasság intézményéhez tartozástól vagy pedig annak hiányától függ. A regény fő tétje, hogy a fókusz a házasságról a szeretetre helyezze: Eszter azért tud boldogulni és boldog lenni, mert mélyen szereti – nemcsak férjét, gyermekeit, hanem: embertársait.

Kánya legkeserűbb munkája talán *Egy sírkő története (Egy barátném naplójából)* című kisregénye, amely a történet szintjén is önéletrajzi olvasatot kínál. Tarczali Lajos gróf és Bakács Teréz polgárlány házasságában mindennapos a férj közönye, szeretetmegvonása, házasságtörő, kicsapongó életmódja. Tűrő és szenvedő felesége hiába kéri elmenesztését a háztól, a vita odáig vezet, hogy több zsarolás árán Tarczali eléri: Teréz ott marad

²²⁶ EMILIA 1864a: 23–24.

²²⁷ Vö. például a fenti idézetet a 217. lábjegyzethez tartozó sorokkal.

gyermekükkel együtt, ráadásul saját szüleivel meg kell szakítania a kapcsolatot. Anyja – megérezvén Teréz boldogtalanságát – hiába látogat el házukhoz, hogy „kimenekítse”, Teréz közreműködik, hogy férje kiutasítsa őket a házukból. A kisregény Teréz apjának haragjával, lánya kitagadásával, illetve Teréz (és gyermeke) bánat okozta halálával végződik.

Az *Egy sírkő története* több ponton is egybecseng a *Réges-régi időről* című önéletírásban felmutatott első házassággal. Az emlékirat önéletrajzi énje szintén tőr és szenved az első férj, Gottfried Feldinger kicsapongó élete mellett, szintén gyermekei jelentik egyetlen vigaszát, és szintén anyja az, aki gyötrelmei láttán válásra buzdítja. De a két történet összejátszatását sugallja a cselekményelemek narrátori interpretációjának hasonlósága is. Így közvetíti például az elbeszélő Teréz tudatát, amikor tudomást szerez saját várandósságáról:

„Megnyugodott sorsában [...]. Napról napra erősebbé dobbant meg szívében az a tudat, hogy immár nem csak a maga kedvéért kell szeretni az életet [...]. Oh, mennyi örömet, mennyi boldogságot talált a szegény magára hagyott nő e tudatban! Észre sem vette többé, hogy férje őt napról napra inkább mellőzi; mit bánta ő azt! azért ő mégis szereti őt, oly forrón, mint még soha. [...] És megjött az annyi kín és boldogság között várva várt nap; a nő anyává lőn; szívéhez szoríthatta magzatát, és el lőn felejtve a halálos fájdalom, melyek árán e boldogságot megvásárolá.”²²⁸

Az emlékirat narrátora a hasonló helyzetet szintén a gyöttrő házaselet, zord külvilág, valamint a gyermek mint menedék ellentétével írja le:

„A tél vége felé éreztem, hogy anyává leszek az ősszel. Oh, beszélhettek most már nekem akármit – nem érintett már olyan fájdalmasan! Lesz hát kit szeretnem és ki szeressen, a többi ember csak haladjon a maga útján! Én már nem járok, én már röpülök a mennyország felé! Meg vagyok váltva, meg vagyok szentelve – már nem érhet baj, meg vagyok mentve. [...] [h]iányzott köztünk a mindent tűrő, és mindent elnéző nagy szerelem, és azért kelle körülsáncolni életemet a legerősebb várral: gyermekeim iránti szeretettel és szépségekkel, melyeket a zene és irodalom nyújtott.”²²⁹

²²⁸ EMILIA, *Egy sírkő története: Egy barátném naplójából* = EMILIA 1859: 67–68.

²²⁹ KÁNYA 1998: 84, 145.

Az önéletírás beszélője a válásról szóló részt a következőképpen vezeti be:

„Nagyon jól lehet szenvedni titokban, még kétségbe is esni, de erről mélyen hallgatni kell a nőnek. Lenéztem azokat az asszonyokat, akik fünek-fának elpanaszolták házi bajaikat, feketére mázolták életük kedves párját, és feltárták a családi élet olyan szubtilis részleteit is, melyet magunk előtt is pirulva vallunk be. [...] Napokig nem voltam képes tovább folytatni emlékeim vázolását. [...] [n]em vagyok bizonyos, milyen formát adjak további, nagyon szomorú élményeim elbeszélésének. Legjobb lesz lehetőleg hamar túlesni rajta, hisz nem kell se vádolni magamat, sem menteni eljárásomat.”²³⁰

A fenti részlet talán annak magyarázataként is olvasható, hogy miért tudunk meg oly keveset a válásról, s Kánya miért dönthetett úgy 1859-ben, tehát javában válóperes évei alatt, hogy több-kevesebb módosítással saját házassága és válása eseményeit is becsempészi kisregényébe. (Az önéletrajzi olvasat lehetőségét erősíti az *Egy barátném naplójából* alcím is.) Sőt, valószínűleg kifejezetten a kisregény műfaja volt az a terep, ahol a szerző az emlékirat titokzatos, elejtett megjegyzését („[a] legnagyobb boldogtalanság, a tarthatatlan állapot, a természetellenes viszony köztem és férjem közt, aki erkölcstelen életmódjával nemcsak az én lelketem töltötte el undorral, megvetéssel, de még szegény gyermekeim anyagi és erkölcsi sorsát is veszélyeztette [...]”²³¹) részletesebben is kifejthette. Amint ugyanis több 19. századi történelmi elemzésből kiderül, számos váláskezdeményezést ismerhetünk nők részéről, ahol az indítékok és a pontos körülmények homályban maradtak; valószínűleg azért, mert a szexualitásról való nyílt, nyilvánosság előtti beszéd tabuja sérthetetlen volt.²³²

²³⁰ Uo., 159, 175.

²³¹ KÁNYA 1998: 175.

²³² Vö. Völgyesi Orsolya elemzését Kuthy Lajos válóperéről, amelyből kiderül, hogy Kuthy 1839. május 29-én feleségül vette Kalicza Johannát, aki néhány nap múlva indoklás nélkül visszatért a szülői házba. A felperes megjegyzéséből ennyit tudunk meg: „miserint mind azon tényeket, mellyek a’ házaselet rejtéjében történtek, a’ szemérem ’s becülete vég feláldozása nélkül felemlítenie teljesen lehetetlen...”. (VÖLGYESI 2009: 77.) Hasonló következtetésre jut Gyimesi Emese is Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasságának felbontását elemezve, amelyből úgy tűnik, Szendrey olyan házasságból menekült, ahol Horvát bizonyos szexuális cselekedetekre kényszerítette (annyi például kiderült, hogy pornográf képek nézegetésére), mely tevékenységet Szendrey „neme megtagadásaként” interpretált. (GYIMESI 2015: 235–240.) Ezért is jelentettek valóságos szenzációt Bartos Rozália (1860–1933) emlékiratai, amelyben Vajda János felesége a testiség példátlanul leplezetlen felmutatásával írta meg egy bántalmazott nő szenvedéstörténetét kudarcos házasságában. Vö. BARTOS 1983.

Az *A kit a világ nevet* című beszélyben Sári néni tanmesét mond a kis Klárikának két „vénlányról”, Margitról és Saroltáról, amelynek tanulsága, hogy a két nő boldogtalanságának eredője életük férfiaktól függése. Margit azért vált vénlánnyá, mert esküvőjén vőlegénye eltűnt a családi vagyonnal együtt, de Margit azóta is várja őt. Fordított tükörképeként húga évtizedekkel ezelőtt kikoszorózott kérésére hiába jár vissza, Sarolta minduntalan visszautasítja őt: így hiába szenved a visszautasítás okozta szomorúságtól, legalább megvalósítja elköteleződését; egyedülálló nő lehet. A történet elbeszélése után Sári néni – Klárikával ellentétben – helyesli Sarolta döntését: jobb, ha egy nő óvakodik és egyáltalán nem kezd férfiakkal. A beszély a narrátor tárgyilagos megjegyzésével zárul: „Ilyen különbözők a nézetek a fiatal leányok és az öreg asszonyok között.”²³³

Az elbeszélés a házassághoz fűződő viszony két szélsőséges esetét formálja meg: egyikük a feleség-, másikuk az egyedülálló női szerep iránti vágy görcsös ragaszkodását képviseli. Mivel mindkettejük élete boldogtalan, a szöveg azokat a nehézségeket reprezentálja, amelyek a házasság feltétlen viszonyításipont-jellegéből fakadnak. Szélsőségességük elrettentő példája azt jelzi, hogy a beszélyben éppen az jelentene felszabadulást a két nő boldogtalanságából, ha *a női szerepek szabadabb megélésével* nem a házasság lenne az elsődleges viszonyítás – akár célként, akár kizárólagos elhatárolódási pontként.

A *Réges-régi időkről* következő részlete az *A kit a világ nevet* tanulságának általánosabb megfogalmazásaként is értelmezhető:

„Hiszen ebben kulminál mai nap a nőkérdés! Derék háziaszszonnyá lenni, ha a sors úgy rendeli, szerető, okos anyának fejlődni, nem-e ugyanolyan betöltött hivatás, mint a jó orvosnő, tanárnő, mérnök? Csak tökéletesek legyünk abban, amit hivatásnak választottunk, és akkor nem lesz olyan sok elkeseredett vénleány [...]”²³⁴

Salamon Ferenc Kánya *Beszélyek* című elbeszélésgyűjteményéről írt kritikájában üdvözölte a női életekre koncentrálnó témaválasztást, de – a korszak regénykritikai és -elméleti elvárásaihoz híven²³⁵ – kritizálta a karakterek kidolgozottságának, a jellemek változásának hiányát: „A szívnek melyet festeni vél, csak katastropháit láttatja velünk a nélkül, hogy

²³³ EMILIA, *A kit a világ nevet* = EMILIA 1861a: 83.

²³⁴ KÁNYA 1998: 253.

²³⁵ Erről lásd: KUCSERKA 2017: 37–60.

fejdelezni látnók az érzelmeket.”²³⁶ Értelmezésem szerint Kánya beszélyeiben azért nem látjuk a női karakterek részletes kidolgozását, az egyes élethelyzetekre adott válaszaik mögötti lelki történéseket, motivációkat, mert nem ez a szövegek célja. Az elbeszélések valódi tárgya „a női élet” házasságra predesztináltságából adódó korlátok és szűkös játéktér felmutatása. A feleségek, hajadonok boldogtalanságának, sorsuk megváltoztathatatlanságának ismétlődő felmutatása arra világít rá, milyen kevés lehetőséggel és milyen kiúttalansággal jár, hogy a nőknek nincs feleségszerepen kívüli pozíciójuk. Ennek megformálásához pedig a házasság mint állandó elem és viszonyítási pont, a szenvedés ténye, valamint a tragikus (vagy egyszerűen csak változatlanul szomorú) végkifejlet a szükséges eszköz, és kevésbé a karakterkidolgozás.

Kánya esszéiben is azt láthatjuk, hogy a beszélő konstatálja nők és férfiak egyenlőtlenségének problémáját, okát azonban nem strukturális kérdésként láttatja, a megoldást pedig nem az egész struktúra megváltoztatásában jelöli meg. Ehelyett annak lehetővé tételét propagálja, hogy a „saját körén belül” mindenki szabadon mozoghasson.

„[M]aga a természet különböztette meg a munkakört a férfi és a nő között, melyet átlépve, egyik is, másik is eltéveszti az életét; a férfi rendeltetése a beszerzés; a férfi épít, a nő szépít [...]. Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni [...]”²³⁷

A „természetszabta kör” a korszakban és előtte is általában rendi és felekezeti determináltságot jelentett;²³⁸ a fenti részletben azonban inkább a nemi jelleg hangsúlya látható. A nemi meghatározottság – ahogyan itt, úgy Kánya Emília többi szövegében is – biológiai elrendeléseként jelent meg: bizonyos, a társadalom által „nőiesnek” nevezett tulajdonságokra veleszületett jellemzőként hivatkozott (például gyöngédség, szerető szív, érzelmek sokasága stb.).

²³⁶ SALAMON 1861: 200; újabban: SALAMON 2018: 245–253, 251. Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy Salamon kritikája nem alkalmazza az ún. nemi alapú „kettős mérce” elvét (a női szerzőjű szövegek egyszerre férfi és női szerzők csoportján belüli értékelését), amely például számos nyugatos női író esetében férfi bírálók részéről kifejezetten népszerű kritikusi elvnek számított, s nagyban meghatározta az irodalmi mezőbe való sajátos betagozódásukat. Vö. BORGOS–SZILÁGYI 2011, különösen: 63–68, 140–142, 201–203; ill. L’HOMME 2009.

²³⁷ EMILIA 1861e: 123–124.

²³⁸ Lásd például: „Legyen legfőbb tisztelet Isten után Királyé’ polgár maradjon maga köreiben’ s teljesítse, mire alkotva van, hiven.” (SZÉCHENYI 1830: 161.); „A kör, hová Isten által állítottunk, ez az, melyre munkásságunkat fordítani kell, s vétkezik, ki az Úr által kijelölt napszámot elhagyva, más térre fordítja talán csak itt valóban használható tehetségeit.” 529., G. Széchenyi István = VEZÉRCSILLAGOK 1865: 152.

A nemi determináltság mellett társadalmi értelemben is előkerül írásaiban. Érvelésében a biológiai meghatározottság bizonyos társadalmi kötelezettségeket von maga után – például a gyöngédség, a testi gyöngeség és az érzelmek sokasága miatt vált az anyaság a nők elsőrendű feladatává.²³⁹ Az elgondolás – a korszak humorápatológiai elgondolásával egybehangzóan – a Kánya diszkurzív közegét jelentő férfitársaság írásaiban is így jelent meg.²⁴⁰ A nemi szerepekre reflektáló 19. század közepén született szövegeket elemző tanulmányokból kiderül, azokban férfiak és nők két külön entitásként tűntek fel; a női és férfivilágot elhatárolva, a nemi szerepeket pedig ebből következően egymást kiegészítő jellegükben értelmezték.²⁴¹ Ezen elgondolás mögött érdemes látni a mentalitástörténeti változást: míg korábban a nemek természetből adott különbségének narratívája a köztük fennálló hierarchikus viszony igazolására szolgált, addig a 19. században már az elkülönülő, de egymást kiegészítő tevékenységeket és élettereket jelölte.²⁴²

A társadalmi szokásoknak köszönhető meghatározottság – szemben a „természet” kijelölte feladatokkal – azt teszi lehetővé Kánya retorikájában, hogy e konvenciók megváltoztathatók és bírálhatók legyenek. Érvelése azonban nem koherens, ugyanis gondolatmenetében bizonyos társadalmi elrendelések bírálhatóként és megváltoztathatóként, bizonyosak viszont rögzítettként jelennek meg. Az anyai kötelezettséget a nők természetéből adódó, tehát megváltoztathatatlan, visszautasíthatatlan társadalmi munkakörként látta:

„A nőnek más tért jelölt ki a természet, a melyen leróhatja tartozását a társadalomnak és használhat az emberiségnek: e tér a családi kör; ennek élni, itt hasznosan működni első, elutasíthatlan kötelessége, és a ki azt nem teljesíti lehetőleg hiven, csak olyan vétkes, mint az olyan férfi, a ki az önválasztotta pályán hanyagul jár el dolgaiban és ez által terhére lesz a társadalomnak és átkára övéinek.”²⁴³

²³⁹ Lásd például: „Mert a nőnek mindene a szerelem. Életcélja, útja. Innen indul ki anyai szeretete, kötelességeinek öntudatos öröme, feladata.” KÁNYA 1998: 150.

²⁴⁰ Vö. például: „A nő körét és pályáját nem férfiónkény vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő pshysikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfiú pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól: »Van határa a két nemnek, / S nem toldása az érdemnek, / Hanem hiba, csorbaság, / Aki ezen általhág.«.” GYULAI 1908: 274.

²⁴¹ Az irodalmi Deák-párt férfiaságeszményének kontextusában vö. SÁRAI SZABÓ 2016: 114; a korszak humorápatológiai elgondolásának kontextusában vö. VADERNA 2016: 140–143. Természet és tér nemzetépítésben betöltött szerepéről átfogóan: KERESZTY 2010: 102–109; MÜLLER 2006.

²⁴² E változásról a 19. századi magyar protestáns imakönyvek elemzése kapcsán: BRANDT 2006: 120–124.

²⁴³ EMILIA 1863: 86.

Ezzel az elgondolással ellentétben áll a már idézett feleségszerepről vallott koncepció: „Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják épen a szegény nőket?”²⁴⁴ Hogyan egyeztethető össze az anyai szerep kötelező jellege a feleségszerep (részben) választható jellegével? Figyelemre méltó az idézet „leróhatja tartozását a társadalomnak és használhat az emberiségnek” megfogalmazása, amely gazdasági metaforával ragadja meg a honleányság megfelelő betöltésének kívánalmát. A 19. századnak jellemző retorikája volt a nemzet és tagjai közötti gazdasági, adósság-jellegű viszony megformálása,²⁴⁵ nem csoda hát, hogy Kánya Emília szövegeiben is feltűnik az érvelés. A fenti formula azt mutatja, hogy a nemzetért munkálkodás során az anyaság hasznosabb, magasabb szimbolikus *tőkével* bíró szerepnek bizonyult, mint a feleségszerep, hiszen a nemzethű ifjak és leányok nevelése elvált nőként is lehetséges volt.²⁴⁶ Emellett nehéz figyelmen kívül hagyni az érvelő életrajzi háttérét: Kánya Emília mégiscsak válópert indított, négy (majd még négy) gyermekével azonban anyaként feddhetetlen volt. Talán a feleségszerep mellőzése, az önként vállalt egyedülálló nő szerepe magyarázatra szorult a társadalom számára. Emlékiratában így formálja meg válása körüli nehézségeit:

„[H]ónapokig tartó tusa és nehéz küzdelem után arra az eltökélésre bírtak, hogy végleg elváljak tőle. Gondoltam, hogy ez rettenetes feladat, hogy láncolata a legnehezebb megpróbáltatásoknak vár reám, de még több és nagyobb volt szenvedésem, mint azt előre gondoltam. Egy gonosz ellenféllel kelle megküzdenem, aki nem válogatta a fegyvert, de mérgezett nyilakkal akarta tönkre tenni még a jövőmet is, megrontva hírnevemet, hogy forduljon el tőlem minden tisztességes ember. A rágalom, az alattomos vádak, a gyanúsítások voltak a fegyverek, melyekkel lelkemen vérző sebek ejtettek.”²⁴⁷

„A női élet” szorító jellegét tehát Kánya Emília publicisztikai írásai és szépirodalmi munkái az adott rendi, felekezeti és társadalmi nemi körön belüli szokások vitatható működéséből eredeztetik. E gondolat egyik elemét jelenti a házasság intézményének kizárólagosságával

²⁴⁴ EMILIA 1861e: 123.

²⁴⁵ Lásd erről részletesebben Széchenyi István *Hitele* kapcsán: HITES 2014, különösen: 104–105. Illetve a polgár és hon közötti kapcsolat *tartozásként* elgondolt relációjáról a reformkorban Vörösmarty Mihály *Honszeretet* című verse kapcsán: S. LACZKÓ 2020: 15–17.

²⁴⁶ Ezt erősíti az a jelenség is, hogy retorikailag a nemzet és a gyermek képe gyakran összefonódott. Vö. például: „Valamint egy ki nem mondható édes érzés azon lényt, kit szeretünk, nem csak szolgálni, ha nem érette szenvedni is: úgy felette nagy s tiszta öröm, nem csak fáradni a honért, hanem annak előmenetele végett érzékeny áldozatokat is tenni.” G. Széchenyi István, 538 = VEZÉRCSILLAGOK 1865: 154.

²⁴⁷ KÁNYA 1998: 175.

szembeni kritika: írásai az elérni kívánt feleségszerep kizárólagos pozíciójának, a házassági intézmény mindenek fölöttiségének bírálatát adják.²⁴⁸ Természetesen nem arról van szó, hogy a *jó* házasságot ne propagálta volna, hanem inkább arról, hogy magát a házasság intézményét, a feleségszerepet nem mindenáron elérni kívánt és nem feltétel nélküli életcélként reprezentálta.²⁴⁹ Azért tekinthető ez esetben is védelemnek a honleányság, mert e kritika megfogalmazásakor párhuzamosan mindig olyan tevékenységeket hirdetett (művelődés, szisztematikus képzés, munkavégzés), amelyek a honleányi szerep betöltésének fontos eszközei voltak. Retorikája ezáltal azt sugallja, szerinte aki törekedett arra (például e tevékenységekkel), hogy jó honleány legyen, „ha a sors úgy hozta”, hajadon vagy elvált szerepét is (viszonylag) boldogabban betölthette. De a honleányi eszme valószínűleg önmagának is védelmet jelentett, mégpedig az egyéni boldogulás érve mellett a „normaszegő honleány” megbélyegzéssel szemben.

A honleányi szerep támadhatatlansága azt tette lehetővé Kánya Emília számára, hogy az egyéni élet- és szakmai pálya lépései, a megszokott női mintáktól való eltérés ne keltsen maradandó társadalmi megütközést: a család közösségtől való részleges „elfordulás”, a korszak mércéi szerint társadalmi nemileg atipikus gyakorlatok ne az individuumot középpontba állító, önmegvalósító lépésként, hanem épphogy közösségi tetteként, egy másik közösségért, a honért hozott áldozatként váljanak elbeszélhetővé.

²⁴⁸ Mindenképpen érdemes látni, hogy e kritika mindazonáltal nem mondató harsánynak, összevetve például a korszaknak valószínűleg valóban a maximumát jelentő női szerepábrázolásával: Jókai Mór nőalakjainak sokszínűségével. Margócsy István értelmezése szerint „Jókai radikálisan elutasítja a nő családközpontú beállítást”, „főhősnői az esetek többségében azzal tűnnek ki, hogy a családközpontú konvenciót önálló választásuk alapján, akár a társadalom megvetését is kihívva, felrúgják”. MARGÓCSY 2016: 37; ill. Jókai nőalakjainak kiemelkedően heterogén, a korszak női szerepmintáit messze meghaladó jellegéről lásd még: KISS 2018.

²⁴⁹ Ahogyan például az alábbi emlékirat-részletben is olvasható: „Éljetek a szerelem által és a szerelemnek! [...] Tanuljatok élni érte, dolgozni, és nem meghalni, csupa émelegős, úgynevezett szerelemből! [...] Ami az ő [t.i. a nő] szívét színültig megtölti, ami élteti, az a férfinak csak pihenő, nyugodt időöltése, fáradozási díja, de nem életszükséglete. És azért csak szeressetek kedves testvérim, társnóim, de nem úgy, hogy meg akarjátok halni, csupa merő szerelemből, de éljetek, működjete, legyetek ti is emberszámba menő lények és nem enyelegni való játékszerek az »erős« kezében.” KÁNYA 1998: 149–150.

A honleányság mint alakítandó szerep

A honleányság a korszakban Kánya Emíliának köszönhetően *alakítandó szereppé* is vált: retorikai ernyőfogalommá, amely alá a formálódó értelmiségi női szereprepertoár olyan szerepeit is integrálni lehetett, amelyek addig nem tartoztak egyértelműen oda. Ilyen elemnek bizonyult a saját szövegek saját néven publikálása, a professzionális írás, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi pályán kenyérkereső nő szerepe.

Kánya retorikájában az irodalom többféle módon is kapcsolódott a honleánysághoz. Emlékirata (korábban hosszabban is idézett passzusa) szerint az önéletrajzi én a válás utáni ön- és családfenntartás szükségessége miatt kezdett dolgozni; hogy ez éppen az irodalmi és szerkesztői pályán történt, azt esetleges tényezők befolyásolták: neveltetése, ebből származó műveltsége, valamint vélt tehetsége.²⁵⁰ A honleányi szerep betöltését eszerint a professzionális írás és szöveggondozás segítette, mégpedig közvetett módon: a szerkesztői és írói tevékenységből pénzt keresett, amiből nevelhette gyermekeit, hogy azok hasznos tagjai legyenek a nemzetnek.

Nem először hangzott el a magyar női irodalom-történetben az esetlegesség szempontja; ahogyan Fábri Anna fogalmaz: többször is felmerült az a sokat hangoztatott megállapítás, hogy „a boldogtalanság adja a női kezekbe a tollat”.²⁵¹ Molnár Borbála például, az utókorban elsősorban Újfalvy Krisztinával folytatott levelezéséről ismert, kifejezetten megbecsült női költő munkásságának kezdetét a „sorsban”, az egyéni életút szenvedéseiben jelölte meg: „Isten tudja, talán én magam semmit sem akartam, hanem az engesztelhetetlen sors azt akarta, hogy holtig szerencsétlen lévén, másoknál többet szenvedjek.”²⁵²

Kánya Emília önéletírása hasonlóképpen láttatja az elbeszélte én írói kezdeményezésének motivációit:

„Egypár év óta kezdtem már írogatni, alakot adni gondolataimnak, érzéseimnek. Naplót még mindig vezettem, s ha nem is olyan rendszeren, mint leánykoromban. De tán megfullasztott volna a boldogtalanság, ha egészen csak magamba fojtom, és sok házi teendőm sem gátolt az írásban.”²⁵³

²⁵⁰ KÁNYA 1998: 176.

²⁵¹ FÁBRI 1996: 24.

²⁵² Molnár Borbála [sic!], Máté Jánosné, Barátságvetélkedés vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné asszonnyal A két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései, Kolozsvár, 1804, 85, idézi: FÁBRI 1996: 24.

²⁵³ KÁNYA 1998: 139.

Ám fontos különbség (változás?), hogy Kánya egyéni szenvedését a közösségért folytatott szenvedéssé, az irodalommal foglalkozást misszionárius szereppé formálta. Naplójában (amelyből, annak kallódása miatt, csupán néhány részletet ismerünk egy újságcikknek köszönhetően²⁵⁴) szerkesztői tevékenységét a hont szolgáló, a nemzeti eszmét közvetítő tevékenységként mutatja fel:

„Engem húsz éven át lelkesített az a belső tudat, hogy szerény működésemmel missziót teljesítek. Lelkesítve a magyar nőket minden szép és jó iránt, a jótékonyág felkarolásában. Nemcsak szórakozást kellett nyujtanom hölgyeinknek, hanem őket minden szép és jó társadalmi eszmének megnyernem. Nem minden ember cselekszi a jót az eszme iránti lelkesedésből, hanem a hiúság, az utánzási vágy, mindenféle kicsinyes mellékérdek is indító oka cselekvésüknek.”²⁵⁵

E passzus egybecseng Kánya azon írásaival, amelyekben az irodalommal foglalkozás nem élettörténeti esetlegességgként jelenik meg, hanem éppen ellenkezőleg, – legyen szó professzionális írásról, annak közvetítéséről, laikus vagy hivatásos olvasásról – a honleányi szerep betöltésének közvetlen, sőt megkülönböztetett alappilléreként. Állítása arra a meggyőződésre épül, hogy az irodalom elsődleges eszköz a közös kulturális nemzet közösségének megteremtésében.

„Ez azon forrás [ti. az irodalom], amelyből a nemzet fájának minden szálai életerejüket szivják, és minél jobban fakadoz, annál hosszabb annak élete. Mindent, mindent veszthet el egy nemzet, csak irodalom legyen, és biztosítva van létele.”²⁵⁶

Míg a 18. században a női műveltség a vallásos irodalomban való jártasságot jelentette, addig a 19. századi Magyarországon a nők (anyák) műveltsége a honleányság közösségi jellege

²⁵⁴ Miként a fenti emlékiratban tett utalásból kiderül, Kánya megszakításokkal ugyan, de évtizedekig naplót vezetett. Az Evangélikus Országos Levéltár Kánya-hagyatékának jegyzéke szerint a napló 2003-ban előkerült a levéltári vegyes anyagból, 2015-ben azonosították is, azóta azonban újra kallódik.

²⁵⁵ KÁNYA 1998: 139.

²⁵⁶ EMILIA 1860a: 549.

miatt fokozatosan – tág értelemben vett – politikai kérdéssé vált.²⁵⁷ Az irodalom, a művelődés, a női szerepek és a nemzet fogalmainak összefonódásában a 19. század első évtizedeinek bizonyos jelenségei tükröződnek. Egyrészt a csinosodás politikai nyelve, amely vezető szerepet osztott a művelt nőknek a „vadabb” férfiak „megszelídítésében”, a nemzeti felemelkedésben, a „pallérozódásban”.²⁵⁸ Másrészt azt a gondolatot is jelzi, amely szerint az irodalom a nemzet mint elsősorban az értelmiség által teremtett és fenntartott fiktív homogén közösség fő „karbantartója”.²⁵⁹ Noha az irodalmár – a színészhez hasonlóan – inkább a 19. század első évtizedeiben számított a „nemzet nagylelkű napszámosának”, a nemzeti hála képzelet még akkor is uralta a közbeszédet, amikor az „irodalom gépezete” már bevezette a honorárium kategóriáit, s amikor már az irodalomból meg is lehetett élni.²⁶⁰ A nemzet eszméje által megemelt irodalom a 19. század utolsó évtizedeiben elképesztő „olvasói és hivatalos virágzást produkált”: az írók úgy tekintettek magukra mint a „nemzet örlelkének” megtestesülésére, szerepvállalásukért pedig jelentős mértékű „hivatalos” hálát kaptak.²⁶¹ Ezekben az évtizedekben ért be az a törekvés, amelyet a század első fele szorgalmazott: a nemzeti hála anyagi erővé vált.²⁶²

A honleányi szerepről való gondolkodásban voltaképpen e két eszme (a nők mint a csinosodás felelősei, az irodalom mint a nemzet felemelésének eszköze) ötvöződött. Az elgondolás szerint a nők már nemcsak a férfiak „csiszolásával”, hanem a gyermekek (elsősorban irodalmi, történelmi) művelésével is a nemzetet szolgálják, amihez elengedhetetlen saját képzésük, művelődésük. A 19. századi Magyarországon a műveltség szükségességére, illetve a nemzeti közösséget létrehozó kultúra eszméjére épült a nők oktatásért folytatott küzdelme, de (a sajtó piacosodásán túl) a női olvasóknak szóló lapok megsokasodása is.

Kánya Emília szövegeiben ezek a programok *a honleányi szerep fontos elemeként* jelentek meg. Azért beszélhetünk esetében szerepformálásról, mert nemhogy a professzionális írás vagy az írói pályából származó kereset, de a saját néven publikálás sem volt mindig egyértelműen a honleányi szerep része. Publikálhat-e nő saját írásokat? – ha a

²⁵⁷ Ezen átmenetről lásd Nagy Zsófia Borbála elemzését a 18–19. századi magyar halotti beszédek nőképei kapcsán: NAGY 2001: 31–34.

²⁵⁸ A csinosodás politikai nyelvéről: TAKÁTS 2014a; ill. a nők és a csinosodás politikai nyelvének viszonyáról szövegelemzésen keresztül: KUCSERKA 2019a.

²⁵⁹ Erről lásd: SZAJBÉLY 2000.

²⁶⁰ MARGÓCSY 2014: 148–149; illetve az irodalmi honor és segélyezés ügyéről a Magyar Írói Segélyegylet elemzésén keresztül: T. SZABÓ 2008b.

²⁶¹ MARGÓCSY 2004: 153.

²⁶² Uo.

19. század egyik nagy, számos vita alapjául szolgáló kérdését²⁶³ a honleányi szerepre vonatkozóan tesszük fel („Publikálhat-e jó honleány saját írásokat?”), a válaszok még ellentmondásosabbak, mint az első kérdésre adott feleletek. A női publikálási lehetőségek és gyakorlatok, illetve a szerzőnév kérdéséről a 19. századi magyar kontextusra vonatkozóan viszonylag sok szakirodalom áll rendelkezésünkre;²⁶⁴ ahogyan a hon szolgálatának és a középosztálybeli női munkavállalásnak a kapcsolatáról is találunk korabeli forrásokat.²⁶⁵ Kifejezetten a *honleányi szerep* és a saját néven publikálás, a hivatásos írás, valamint az irodalmi munka viszonyát illetően azonban már jóval nehezebb a dolgunk. Kontrollpéldaként érdemes tehát olyan szöveget nézni, amely nem csupán a női írás/publikálás kérdéséről tudósít, hanem a kettőt együtt tárgyalja, és expliciten is a honleányi szerep megformálását mutatja fel.

Egyetértek Gyáni Gáborral abban, hogy a 19. századi nőtörténetről gondolkodva termékeny együtt tárgyalni Zadjeli Slachta Etelka (1821–1876), a budai-soproni úrilány, illetve Kánya Emília alakját. Gyánitól eltérően azonban úgy látom, kettejük összekapcsolásának kevéssé a „modern női szubjektivitás” megjelenése lehet az alapja.²⁶⁶ Az összekötés oka ehelyett sokkal inkább az, hogy autobiográfiai szövegeik fontos forrásai a 19. századi honleányi szerep különböző változatainak. Mindkét szöveg egyfajta „honleány-bildung”²⁶⁷ textuális megformálásaként értelmezhető; míg Slachta naplója a beszélő „[h]ogyan *legyek* jó honleány?” törekvésével, addig Kánya emlékirata – a műfaj visszatekintő jellegéből adódóan – a „[h]ogyan *voltam* jó honleány?” felmutatásával jellemezhető.

Slachta Etelka 1838 és 1845 között írt magáncélú és közhasznú írásai Kucserka Zsófia elemzése szerint azt mutatják, hogy az arisztokrata honleány-szerepnek szerves része volt a napi írásgyakorlat, a publikált szövegek esetében azonban már nem volt mindegy, hogy névtelenül, álnévvel vagy saját szerzői névvel adta-e őket közre. A kérdést csak tovább bonyolította, hogy a szöveget hajadonként vagy pedig férjes asszonyként publikálta-e.²⁶⁸ Slachta Etelkának saját szerzőségű novellája saját szerzői néven csupán hajadon korában

²⁶³ Lásd: FÁBRI 1999: 243–284.

²⁶⁴ Lásd: FÁBRI 2001; FÁBRI 1997; FÁBRI 1996; FEKETE 2019; GYIMESI 2016; GYIMESI 2013; TÖRÖK 2015a; MÉSZÁROS 2012.

²⁶⁵ FÁBRI 1999: 189–243.

²⁶⁶ GYÁNI 2010: 14–18.

²⁶⁷ A „honleány-bildung” Kucserka Zsófia találó kifejezése Slachta Etelka kapcsán. A fogalmon azt a(z) (ön)nevelődési folyamatot érti, amelynek célja és eredménye az a művelt, magyarul jól beszélő és író nő, aki nemcsak a hagyományos női szerepek és erények mellett elkötelezett (jó leány, majd jó feleség, anya), de a nemzeti értékek, a haza érdekei mellett is. KUCSERKA 2019: 267.

²⁶⁸ Uo., 267–276, 280–288.

jelent meg; a naplóból pedig úgy tűnik, az arisztokrata honleányi szerepnek nem volt eleme a saját néven közreadott szövegek publikálása.²⁶⁹

Az álnéven írás kérdése Kánya Emília emlékiratában is feltűnik:

„A boldogult kis újság folytán [ti. az első férjével, Gottfried Feldingerrel szerkesztett német nyelvű *Euphrosine*] összeköttetésem voltak egypár külföldi íróval. Ezek nógattak, írjak tárcacikkeket, később aztán próbálkoztam egypár novellával is, melyek egy hamburgi lapban jelentek meg, később meg rendes munkatársa lettem a Temesvári Lapnak. Álnév vagy jegy alatt írtam. A világért sem akartam bárkivel is tudatni ebbeli működésemet, és még nagyobb buzgalommal igyekeztem megfelelni házi teendőimnek. *Az ilyen szellemi foglalkozás nagyon megegyeztethető a nő családi hivatásával is* – még nagyobb ambícióval vezetem háztartásunkat, gondoztam, neveltem drága gyermekeimet. Csak azt az időt fordítottam az írásra, melyet mások a túlságos sok pihenésnek és szórakozásnak szánnak. *Sokat lehet az időből kinyerni, ha jól be tudjuk osztani azt.* Az én gyermekeim és a háztartásom sohasem szenvedte meg az én szerény, egyszerű írói kísérleteimet.”²⁷⁰

A részlet első fele, az álnév alatt írás, az írói munka elvégzésének tudatos elkendőzése ellentétben áll a passzus második szakaszával, amely amellet érvel, hogy az írói munka odafigyeléssel, megfelelő időbeosztással maradéktalanul összeegyeztethető a családanyai és háztartási teendőkkel. Az egyik állítás szerint a két szerepkör nem zárja ki egymást, a másik szerint azonban az írói karriert titkolni kell vagy tudatosan hangsúlytalanná tenni a környezet számára.

Az önellentmondást feloldhatja, ha a szöveg még szorosabb olvasásával figyelembe vesszük, hogy az álnéven írás, illetve a háztartási és családanyai teendőkkel foglalkozás múlt időben, az írói munkával való összeegyeztethetőség propagálása pedig jelen időben szerepel a szövegben (lásd a kurzívval szedett részt). A megértést segítheti, ha az elemzéshez a klasszikus, narratológiai szempontú autobiográfia-elméleti megkülönböztetést alkalmazzuk, és különbséget teszünk a szöveg szerzője (Kánya Emília), alanya (önéletrajzi narrátor/beszélő/önelbeszélő/narrátor), illetve tárgya (önéletrajzi én/elbeszélő) között. Különbség tehát, hogy az emlékirat olyan önéletrajzi ént mutat fel, aki élete bizonyos

²⁶⁹ Uo.

²⁷⁰ KÁNYA 1998: 139.

szakaszában (írói pályája kezdetén, első néhány elbeszélése megjelenésekor) az álnéven írást választotta, ezzel szemben a szöveg olyan narrátort formál, aki később (a visszatekintő lejegyzés pillanatában) már épphogy a két tevékenység összeegyeztethetőségét szorgalmazza.

Hasonlóképpen a pálya eleji álnévhasználatra utalnak a *Réges-régi időkről* alábbi részletei is: „Azt irta [Andreas] Flatt, hogy nagyon megszerették a pesti leveleket, melyek álnév alatt jelentek meg, és fogalmuk sem volt, hogy nő a szerzője.”²⁷¹ Volt, amikor még álnéven sem publikált: Bulyovszky Gyula kérésének visszautasítását (nevezetesen, hogy küldjön novellát a *Divatcsarnokba*), a következőképpen interpretálja a beszélő: „Akkor még [1852–53-ban] félttem a nőíróktól, és az én kísérleteimet titokban tartottam.”²⁷²

Az álnévhasználat mind Slachta Etelkánál, mind Kánya Emíliánál úgy tűnik fel, mint ami nem jelent problémát az elbeszélő számára. Míg Slachta esetében az anyai tanács korlátozza a saját néven publikálást, addig Kányánál, úgy tűnik, saját választás eredményéről van szó, aminek célja: nehogy úgy tűnjön, hogy az önéletrajzi én nem illeszkedik az elvárt honleányi szerep keretei közé. A saját írások saját néven publikálása mindkettejükénél úgy jelenik meg, mint ami nem része a honleányi szerepnek, éppen ezért elkendőzendő.

Kánya Emília esetében azonban ez nem maradt így. 1852-től rendszeresen dolgozott álnéven a *Temesvarer Zeitung* számára, ehhez képest 1857-től már saját néven jelentette meg első elbeszéléseit (*A kit a világ nevet, Lehullt csillag*), majd számos további elbeszéléskötetet és regényt publikált.²⁷³ 1860-ban megalapította a *Családi Kört*, innentől kezdve az „Emilia” név szinte védjeggyé vált: publicisztikai írásai és szépirodalmi munkái e szerzői név alatt jelentek meg. 1861-ben – szintén saját néven – *Beszélyek* címmel olvasókönyvet adott ki Vachott Sándorné Csapó Máriaival. Mindeközben publicisztikai és szerkesztői munkásságának fontos részét képezte a honleányi szerepminta terjesztése.

De pályája más tevékenysége is azt tükrözi, hogy mind a saját írások saját néven publikálása, mind az irodalommal való professzionális foglalkozás a honleányi szerep része lett: 1861-ben elindította a női szerzők verseit és beszélyeit közlő *Magyar Nők Évkönyvét*, 1867-ben a *Családi Kör* mellékleteként a *Magyar Hölgyek Könyvtárát*, 1863-ban vitába szállt Gyulai Pállal a női írók kérdéséről.²⁷⁴ A női szerzők gyűjteménye rímelt publicisztikai,

²⁷¹ Uo., 151.

²⁷² Uo., 152.

²⁷³ Mindezek mellett némi fordítói munkát is végzett: Eugenie Marlitt-, illetve Klementina Helm-regényeket és -beszélyeket fordított. MARLITT 1874; MARLITT 1876; HELM 1875.

²⁷⁴ A vita szövegei megjelenésük sorrendjében: GYULAI 1863; EMILIA 1863; GYULAI 1863a; EMILIA 1863a; GYULAI 1863b; EMILIA 1863b; ARANY 1863. A vitát ismertette: TÖRÖK 2011a: 485–488.

szerkesztői tevékenységére: a *Családi Kör*ben nagy hangsúlyt kapott a női példaképállítás. A szerkesztő szinte minden héten cikket írt a „Honleányok képcsarnoka” rovatba olyan – többnyire felsőbb társadalmi státuszú – nőkről (pl. Mária Valéria főhercegnő, Bohus Jánosné Szögyéni Antónia, Wöber Györgyné stb.), akiket a honleányi szerep tökéletes betöltése miatt példaként állított olvasói elé.²⁷⁵ A női szerzők gyűjteménye a húszéves szerkesztői, illetve publicisztikai munkásság kontextusában szintén példakép-állítási gesztusként értelmezhető: ha az irodalom a nemzeti közösség létrehozásának legfőbb eszköze, akkor a női szerzők „kánonja” azt is hirdetheti, hogy a nők a nemzetet alkotó közösség efféle létrehozásának is részesei lehetnek, sőt szorgalmazandó is ekképpen részvételük.

A nemzet fenntartásáért felelő nők példakép-sorozata nem példa- és előzmény nélküli a magyar művelődéstörténetben.²⁷⁶ Perecsényi Nagy László költő *Heroineis* című 1817-es könyvében például az európai kultúrtörténet neves nőalakjairól fest tablót élettörténettel, jellemzéssel, hogy „a jövő időbeli Anyák, vagy magányos személyek ezen igaz, történet vagy ábrázolt példáknek előadása, olvasása után erősödjenek és a későbbi Szép Nem épüljen”.²⁷⁷

A női szerzők kérdése folyamatos vitatéma volt a 19. században (elég csak az ún. első és második „irodalmi nő-vitára” gondolnunk a női szerzői kritikák, illetve a női írók és költők létjogosultságáért²⁷⁸). Vagyis a kérdésről – szemben például a házasság témájával – nem volt konszenzus a korszak értelmiségi közbeszédében. Ezért is valósulhatott meg, hogy a saját írások saját néven publikálása, valamint a pénzért végzett irodalmi-szerkesztői munka észrevétlenül a honleányi szerep részévé vált.

Nem arról van persze szó, hogy Kánya Emília előtt ne lettek volna elvált vagy pedig publikáló nők, és még csak nem is arról, hogy vízvázalasztóként vagy semmiből előtörő géniuszként tekintve alakjára működése előtt ezek a nők ne lehettek volna esetleg a korszak közmegítélése számára „jó honleányok”, utána viszont már igen. Minthogy a szerepek kizárólag diszkurzív konstrukciók, vagyis változásuk számos (akár felfejthetetlen) társadalmi, kulturális, antropológiai, eszmetörténeti tényező függvénye, úgy bonyolult és fölöslegesen leegyszerűsítő is volna az ilyesféle narratíva. Pusztán arra utalok, hogy ha egymás mellé teszünk két olyan szöveget, amely hangsúlyosan a honleányi önformálást viszi

²⁷⁵ A *Családi Kör* női példaképeiről bővebben: CSONKI 2015. A *Nővilág*ban is hasonló törekvés tapasztalható, de Vajda János folyóirata inkább csak a történelmi nőalakok rövid életrajzi ismertetésére szorítkozott; kevésbé dominált az újságírók és a szerkesztő véleménye, illetve tanácsai a női életutakkal kapcsolatban oly mértékben, mint a *Családi Kör*ben.

²⁷⁶ Lásd ennek gazdag gyűjteményét: PAPP 2014.

²⁷⁷ PERETSÉNYI 1817: VI.

²⁷⁸ Az „irodalmi nő-vita” kifejezés elhíresült mind a kifejezetten a vitát tárgyaló szakirodalomban (lásd például: OROSZ 1962: 58–68.), mind az átfogóbb nő- és irodalomtörténeti tanulmányokban (lásd például: FÁBRI 1997; FÁBRI 2001). A két vitát ismertette: FÁBRI 1996: 37–44, 97–109.

színre, abból úgy tűnik, ha Slachta Etelka nem ment volna férjhez, vagy pedig férjezett státuszban saját néven publikálta volna saját szövegeit, valószínűleg szabadkozott volna. Mint láttuk, a szabadkozásra Kánya Emília is rákényszerült, gondoljunk csak álnévhasználatára írói tevékenysége korai szakaszában. Túlnyomórészt azonban pályáján nem ezek a részletek domináltak, hanem sokkal inkább azon új honleányi szerepváltozat hirdetése, amelynek az irodalmi pályából családfenntartó nő szerepe kifejezetten támogatott eleme volt.

*

Amikor tehát Kánya Emília saját női szereprepertoárját kidolgozta, a honleányi szerepelvárást örökölte hasonló társadalmi státuszú női elődeitől. Minthogy életeseményei úgy hozták, hogy ennek nem tudott maradéktalanul megfelelni, nem eldobta a fogalmat – mint ahogyan, miként a későbbiekben látni fogjuk, részben elvetette a „női emancipáció” fogalmát –, hanem inkább kitolta kereteit. Ezáltal új honleányi szerepminta jött létre; bővült a korszak értelmiségi női szereprepertoárja. Esetleges életeseményeit szükségszerűvé tette, hiszen érvekkel támogatott programot épített rájuk: elvált, majd az irodalmi pályán kenyérkeresővé vált, s aztán egész munkásságát arra építette, hogy e két szerep érvényességét vagy fontosságát hirdesse – méghozzá egyetlen szóval sem expliciten öngazoló módon.

A programépítés három szempontból is jelentős. Fontos, hogy életeseményeit a diszkurzív közeg részévé tette: folyóiratának, illetve különböző műfajú írásainak köszönhetően a honleányi szerep elfogadott vagy támogatott elemeként az elvált és az irodalmi pályán dolgozó középosztálybeli nő képe szélesebb körben is hozzáférhetővé válhatott. A kanonikus női szerepektől eltérő lépései így léphettek túl azon, hogy „pusztán” egyszeri normaszegő tettek legyenek, s válhattak ehelyett mintává. Kérdés persze, hogy milyen értelemben és mekkora bizonyossággal beszélhetünk mintateremtésről. A *Családi Kör* alapítása után női lapalapítók és/vagy szerkesztők sokasága jelent meg.²⁷⁹ Ahogyan a szerepváltozás esetében, úgy itt is felületes lenne közvetlen követésről beszélni:

²⁷⁹ A *Családi Kör* indulása utáni női lapalapítók és/vagy szerkesztők listája a századfordulóig: Majthényi Flóra (*Virágszokor*, 1862); Vachott Sándorné Csapó Mária (*Anyák Hetilapja*, *Szüenőrák*, 1861–1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865); Sággy Józsa (*Magyar Gazdasszonyok Lapja*, 1884–1885); K. Beniczky Irma (*Divatvilág*, 1867; *Magyar Háziasszony*, 1882–1883); Egloffstein Amália (*Nők Lapja*, 1871–1872); Pávics Ilona (*Divatcsarnok*, 1886–1888); Faylné-Hentaller Mária (*Az Évszak*, 1895–1899); Beksic Gusztávné (*Jókai Magyar Nők Lapja*, 1894–1896); Szabóné Nogáll Janka (*Divatsalon*, 1888–1924); Büttner Júlia (*Barsmegyei Hírlap*, 1887); Wohl Janka és Wohl Stefánia (*Divat*, 1870–1872; *Nők Munkaköre–Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1872–1904).

egyenesirányú, kizárólagos kapcsolatot feltételezni a *Családi Kör* szerkesztőjének neme és cikkei közvetítette női szerepminta, illetve a női szerkesztők számának növekedése között. (Csak egyetlen példát említve, a kiegyezést követő kedvezőbb politikai körülmények szintén hozzájárulhattak a sajtópiac [gender-szemponút] színesedéséhez.) A női lapszerkesztők és lapalapítók megsokasodása azonban mindenképpen figyelemre méltó.²⁸⁰

Ellenpróbaként érdemes például Batthyány Apraxin Júlia (1825/1828/1830–1917) alakjára gondolnunk, aki sokkal szélsőségesebben hágott át voltaképpen minden női szerepnormát a 19. század közepén: házasságtörő feleség, gyermekeit elhagyó anya, osztályát megtagadó arisztokrata volt, aki szinte mindenhol kirívóan viselkedett, hajszolta az érvényesülést a színház és az irodalom világában.²⁸¹ Az 1860-as évek elején a sajtó napi szinten írt róla; egyesek irigyelték, más nőtársai (köztük Kánya Emília is) borzongtak kicsapongásain.²⁸² De ahogy Mátay Mónika találóan megfogalmazza: mindez nem tartott tovább tizenöt percnél; igazi sztár módjára neve hamar el is halványult.²⁸³ Arról pedig szó sincs, hogy tettei és szerepei elfogadottá, követendővé vagy egyáltalán a felháborodáson túl reflexió tárgyává váltak volna; noha alakja felforgató jellege akár apropóként is szolgálhatott volna a nemi szerepek újragondolásához.

Kánya Emília programépítése továbbá azért bír jelentőséggel, mert a honleányi szerep bővítésével bizonyos szerepeknek módosult a nemi aspektusa. Miként arról a bevezetőben részletesebben is volt szó, ha komolyan vesszük a gender kategóriáját a történeti elemzésben, akkor abból következik, hogy a női szerepek tanulmányozása szükségképpen a férfi szerepek tanulmányozását is jelenti; a nőkről szóló kutatások az egész társadalomról szóló ismereteinket gyarapítják; a női szerepekről szóló szövegek pedig értelmezhetők a nemek társadalmi konstrukciójáról és viszonyairól szóló írásokként is. Ha a Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatnak már része volt (vagy inkább: része lett) a professzionális és kenyérkereső munka az irodalmi pályán, a Slachta Etelka-féle pedig ez nem igaz, akkor az azt is jelenti, hogy e tevékenység már nem sorolható egyértelműen kizárólag az értelmiségi férfiszerep-repertoár elemei közé.²⁸⁴ Úgy is mondhatnánk, ha a professzionális írás és

²⁸⁰ Sőt, nem lényegtelen az sem, hogy az alábbi idézet olyan beszélőt reprezentál, aki láthatóan karizmája tudatában van: „Csak az a fontos, hogy jöjjenek, hogy szólhassak hozzájuk. Ha megismernek, hiszem, hogy hozzám csatlakoznak. Nélkülük nem alapíthatunk árvaházat, nőképző egyesületet és segélyalapot az írónak. Pedig ennek meg kell lenni, mert nem beszélhet nemzeti nevelésről az a nép, amelynek árvái koldulnak, asszonyai tudatlanabbak, mint a férfiak és írói nyomorognak.” Idézi Kánya Emília naplójából: BARSY 1941.

²⁸¹ Alakjáról lásd: MÁTAY 2009.

²⁸² Lásd: KÁNYA 1998: 188–192.

²⁸³ MÁTAY 2009.

²⁸⁴ Ahogy persze korábban is inkább általános, leginkább osztályspecifikus szerepelemként volt jelen, ami kimondatlanul – azt Adottként tételezve – valójában az értelmiségi férfi szerep elemeit jelentette.

szerkesztői munka magyarországi történetét akarnánk elbeszélni, akkor e történethez annak egyértelmű nemi kódoltságának változása is hozzátartozna. Emellett az is látható, hogy a 19. századi Magyarországon a női jogok, szereplehetőségek bővítéséért folyó (mai terminussal: nőemancipációs) diskurzus változása az olyan, úgy tűnik, az egész századon átívelő metaszerep *változásán keresztül* valósult meg, mint a *honleányság*.

A programépítés mindemellett azért jelentős, mert láthatóvá teszi, hogy Kánya Emília nem csupán történeti értelemben, az új szerepalkotás tekintetében érdemel figyelmet, hanem abban az értelemben is, hogy példája új szempontot kínál a szerepekről való beszédben. A szerepalkotás folyamatát ugyanis narrativizálhatjuk, de dramatizálhatjuk is: beszélhetünk újabb és újabb szerepeket levetkőző, majd felöltő figura útról (ezzel kikerülhetetlenül „valódi” figurát tételezve); vagy pedig egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusairól is.²⁸⁵ Úgy vélem, hogy Kánya Emília esetében – megtartva a dramatizálás melletti elköteleződést – a szerepalkotás mikéntjének tekintetében egy harmadik típusú eljárásról beszélhetünk. Hiába láthattuk a vallásos családanya, valamint a női szerkesztő és író konfliktusát, pályája nem írható le sem e szerepek közötti döntések narratívájaként, sem pedig a különböző, össze nem illő normarendszerek „kettős kötésének”, találkozásának²⁸⁶ montázsaként. Az egymásnak feszülő szerepek feloldódtak a honleányi (meta)szerepben, ami a honleányi szerep kereteinek kitolásával, tehát a *már adott szerep elemeinek bővítésével*, alakításával történt. Így valósult meg, hogy közvetlen mintaként vagy sem, de már mindenképpen elképzelhetővé vált olyan összetettebb honleányi szerep és női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon, amilyenre addig nem volt példa.

²⁸⁵ E két módszert Szolláth Dávid különbözteti meg *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái* című könyvfejezetében a magyar irodalomtörténet-írásra vonatkoztatva. Értelmezésében Horváth János Petőfi-, Király István Ady- vagy Ferencz Győző Radnóti-monográfiája „narrativizálja” a szerepalkotás folyamatát: olyan költők útját mutatják meg, akik váltogatják szerepeiket. Ezzel szemben Lackó Miklós és Margócsy István munkái „dramatizálják” a szerepalkotás folyamatát: „egyidejűleg létező, de ellentmondó szerepek konfliktusai, dilemmái iránt érdeklődnek.” SZOLLÁTH 2011: 163–164.

²⁸⁶ Ahogyan Szolláth értelmében leírható például Galgóczi Erzsébet prózája vagy Ady Endre és Radnóti Miklós költészete. (Uo.) De hasonló szerepkonfliktusként értelmezi Borgos Anna Török Sophie pályáját is: BORGOS 2007: 152–173.

MÁSODIK FEJEZET

SAJTÓTÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

Minthogy Kánya Emíliának a korszakban és utána is szerkesztői státusza tekinthető elsődlegesnek, s neve szinte összeforrt lapja nevével, alakja és elismertsége nem érhető meg a *Családi Kör* sikerének, profiljának ismerete nélkül. A doktori értekezés első nagyobb egységének fő, *Miért legyen láthatóbb Kánya Emília?* kérdésére jelen fejezet a szerkesztő sajtótevékenységének értelmezésével válaszol: a folyóirat sikerének, illetve megszűnésének elemzésével célja, hogy rámutasson Kánya szerkesztői munkásságának relevanciájára.

Ha komolyan vesszük Benedict Anderson megállapítását, amely szerint a „nyomtatáskapitalizmus” (a sajtó, illetve a könyvnyomtatás ipara) volt az elsődleges eszköz a 19. században, hogy a nemzet közössége elgondolhatóvá váljon, így pedig megszülessen (hiszen a sajtó és az irodalom olvasásával az egyén szimbolikusan a nemzet részesévé válhatott),²⁸⁷ akkor az is nyilvánvaló, hogy Kánya Emília a *Családi Kör* alapításával és működtetésével – a korszak elképzelései szerint – feddhetetlenül a nemzet létrehozásának folyamatához járult hozzá. Minthogy a lap magyar nyelven közölt irodalmi és publicisztikai írásokat, a kor egyik vezető orgánuma volt abban, hogy a magyar nők művelődjenek a magyar kulturális hagyományok megismerésével. Ráadásul a honleányi eszmét is aktívan, expliciten propagálta; a folyóirat, így pedig Kánya Emília bármely tette a társadalom szemében elsősorban a nemzet közösségét szolgálta. „[A]ki a nemzeti szellem ébresztgetése körül buzgólkodott. Ebben az irányban kevés magyar honleánynak jutott olyan kiváló szerep, mint Kánya Emíliának, Kánya Pál gimnáziumi tanár nagyműveltségű leányának, a ki tettel, szóval, írásban fáradhatatlanul, s mondhatni, hősies elszántsággal szolgálta a nemzeti ügyet.”²⁸⁸ – írják róla 1905-ben; de még 1941-ben is: „Akármennyi dolga van, a szenvedő emberiségnek mindig juttat idejéből. Ezerféle dologra terjed ki a gondja. [...] Mindig másokért dolgozott, mindig másoknak akart örömet szerezni.”²⁸⁹

A *Családi Kör* című hetilap több szempontból is kivívta mind a sajtó-, mind a nőtörténeti kutatások figyelmét. A lapról szóló eddigi írások szerint nemcsak a folyóirat húszéves fennállása ritka a korszakban, de az a jelenség is, hogy létezésekor élen járt a női olvasókat célzó lapkiadások piacán.²⁹⁰ Elsősorban nem az előfizetők száma tekinthető

²⁸⁷ ANDERSON 2006: 42.

²⁸⁸ KÜRTHY 1905.

²⁸⁹ BARSY 1941.

²⁹⁰ Vö. TÖRÖK 2011a: 48–49.

kiugrónak, sokkal inkább a folyóirat működésének kontinuitása. Sajnos, Kánya Emília hagyatéka nem sok információval szolgál a konkrét vásárlói bázist illetően: a *Családi Körrel* kapcsolatosan egyedül az annak mellékleteként tervezett beszélygyűjteményhez szükséges kérelem maradt fenn; pontos előfizetői adatokról nincs tudomásom.²⁹¹ Az eddigi Kánya Emíliát, illetve lapját tárgyaló tanulmányok is csupán becslésekbe bocsátkoznak: Fábri Anna 1000 fölére teszi 1862. évi előfizetőit,²⁹² Deák Ágnes a későbbiekre 1500-1900-as bázist számol.²⁹³ Összevetésképpen, az *Anyák Hetilapja* előfizetői körét az első félév végén kevesebb mint 200-ra; a *Magyar Bazárét* (még Szabó Róbert szerkesztésében) a kiegyezés körül 2500-ra;²⁹⁴ a *Vasárnapi Ujságét* 1862-ben körülbelül 7000-re, a *Politikai Ujdonságokét* 6000-re, 1867-ben előbbiét 4200-ra, utóbbiét 5100-ra; a *Pesti Hölgy-Divatlapét* teljes fennállása során 1150-1700-ra becsülik.²⁹⁵ A példányszámok vagy az olvasók tekintetében még bizonytalanabb a helyzet. A kiadók üzleti titokra hivatkozva nem hozták nyilvánosságra a terjesztési mutatókat, a közvetett adatok pedig sokszor töredékesek.²⁹⁶ Az olvasók száma azért nehezen körvonalazható, mert többen kölcsönkönyvtárakban, egyletekben, kávéházakban, olvasóköri körökben fértek hozzá a sajtókiadványokhoz; vagyis az eleve töredékes előfizetői adatok nem fedik az olvasók csoportját.²⁹⁷

Ha a tőkés lapkiadás kontextusában egy sajtótermék sikerét működésének időtartamában, viszonylag stabil fennállásában határozzuk meg, akkor elmondható, hogy a Bach-korszak után a századfordulóig Magyarországon a női olvasókat célzó lapok közül a *Családi Kör* (1860–1880), valamint a Wohl Janka és Wohl Stefánia által szerkesztett *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1873–1901) tekinthető kiemelkedőnek. A *Családi Kör* népszerűsége tehát leginkább húsz évig tartó létezésének tényében határozható meg. Ritkaságjellegét a szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok körében jól illusztrálja a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862) vagy a *Koszorú* (1863–1865) mindössze kétéves

²⁹¹ Vö. a hagyatékban: *A Családi Körrel kapcsolatos dokumentumok* című jelzet.

²⁹² FÁBRI 1998a: 283.

²⁹³ DEÁK 2018: 97. Buzinkay Géza szerint a napilapok esetében a jövedelmezőséghez legalább 1200, a hírlapbélyeg bevezetését követően pedig legalább 1500 előfizetőre volt szükség. BUZINKAY 2008: 33. Ez a szám a hetilapok esetében nyilván arányosan kevesebbet jelentett.

²⁹⁴ NAGYDIÓSI 1958: 205, 213.

²⁹⁵ DEÁK 2018: 96–97.

²⁹⁶ BUZINKAY 2003: 386.

²⁹⁷ Vö. LIPTÁK 2002: 113–151. Az olvasókra vonatkozóan egyedül a társadalmi hovatartozásuk tekintetében derül ki némi információ: a rejtvény-rovatban a nyertesek nevét rendszerint felsorolja a szerkesztő; családnevük arra enged következtetni, hogy a *Családi Kört* zömében közép- és felső-középosztálybeli nők olvasták.

fennmaradása. Arany János levelezéséből tudjuk, hogy mekkora munkával, nehézséggel járt a korszakban e lapok szerkesztése, finanszírozása.²⁹⁸

A Kánya alakja iránti érdeklődésen túl tehát a sajtótörténeti kontextusból is következik a kérdés: vajon melyek lehettek a *Családi Kör* sikerének és megszűnésének okai? A fejezet első felében azokat a szempontokat elemzem, amelyek vélhetően szükséges, de nem elégséges feltételei voltak eredményes működésének. Ezt követően arra keresem a választ, hogy mi lehetett a folyóirat specifikuma, amely megkülönböztette és kiemelte a többi női olvasóknak szóló magyar lapok sorából az 1860–70-es években. Tézisem szerint Kánya Emília folyóiratának különlegességét a női szépírók, illetve a honleányi szerep középpontba állítása jelentette, ami azt mutatja, hogy a 19. századi Magyarországon a honleányság eladható szerepmódel is volt.

A *Családi Kör* indulásának körülményei

Noha a magyar sajtótörténeti kutatásokból tudjuk, hogy 1860-ban hatósági engedély kellett a lapkiadáshoz,²⁹⁹ ráadásul sokáig erős cenzúra is működött,³⁰⁰ mégis elmondható, hogy az 1860-as évek *történeti kontextusa* kifejezetten kedvezett a *Családi Kör* létrejöttének. Már éppen véget ért a Bach-korszak; volt igény és lehetőség is arra, hogy nőknek szóló lapok (egyáltalán bármilyen sajtótermékek) jelenjenek meg. Ezt támasztja alá Szinnyei József

²⁹⁸ Lásd például: „Az aesth. részbe senki sem akar írni, – a szépirodalom részben egy-két név kimeríti a jó írókat. Így vers dolgában már a jövő számban olyat ugrom lefelé, hogy a nyakam töröm ki.” (Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1860. nov. 15.: AJÖM XVII: 467.); „A Figyelőt vagy át kell alakítanom – vagy megszűnik. 400 előfizetővel nem megy. A mulattató részt szaporítanom, a kritikait korlátoznom kellene. Concentrálnom minden szépirodalmi erőt vagy a javát legalább. Díszesebb, bővebb tartalmú lapot adnom. Nevét is változtatnom.” (Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. szept. 24.: AJÖM, XVIII: 131.) Arany szerkesztői tevékenységének nehézségeiről és kontextusairól bővebben: FAZEKAS 2018: 84–90.

²⁹⁹ Vö. BUZINKAY 1993: 35.

³⁰⁰ Lásd például Kánya Emília alábbi, olvasóinak címzett üzenetét a „Közlemények” rovatban: „Lapunk mult számát egy nappal később és némileg összevagdala kapták t. előfizetőink; bocsánatot kérnénk érte, ha mi volnánk oka; de így csak annyit mondhatunk, hogy bizony e szám fogságba esett volt; a rendőrség azt állította, olyas valami van abban, a mit nem jó a nagy közönséggel tudatni; nem maradt tehát más választás, mint vagy örökre behagyni a számot, vagy pedig kivágnati az illető helyet és új lapot nyomtatni helyébe, és mi, előfizetőink iránti köteleességérzetből, azon utóbbit választottuk.” (*Családi Kör* 1861/2, 109.) Arany Jánoshoz pedig a következő levelet címezte: „Igen tisztelt szerkesztő úr! A »Koszoru« mai számában a »Szinházi dolgokról« című cikkben a Cs. K.-ről lévén szó, Gy. P. úr olyasmit mond, a mit mint író és szerkesztő egyiránt nem hagyhatok szó nélkül. Szives örömet feleltem volna ezekre saját lapomban, ha a csendőrség azt megengedné, de példás következetességgel már két héten egymás után kivettet velem minden szót, amit Gy. P. úr nevezett cikksorozata ellen nagyon szeretett volna napvilágot látni; azt tartom tehát, jó lélekkel föltehetem róla, hogy hasonló körülmények közt harmad ízben sem vonakodnék hasonlóképen cselekedni. Nem marad tehát más azt számomra, mint igénybe venni az irodalomban is érvényes azon jogot, a mely szerint az ellenség ott védi magát, a hol megtámadták, ez pedig a jelen esetben a »Koszoru«, és nem kétkedem, hogy tek. szerkesztő úr országul ismert részrehajlatlansága lehetővé teszi nekem e védelmet. [...] A szerkesztő uramnak mély tisztelője, Emilia, Pest, aug. 2.kán 1863.” Kánya Emília levele Arany Jánosnak, Pest, 1863. aug. 2., MTAK Kézirattár, K 513/1308, MTAK 1/1900.

statisztikai elemzése is, amely szerint 1850-ben kilenc, 1854-ben húsz, 1861-ben ötvenkettő, 1862-ben pedig már hatvanöt magyar hírlapról és folyóiratról van tudomásunk.³⁰¹

Hasonló megállapítás tehető a *diszkurzív és sajtótörténeti kontextusról* is. Az utókorban „második irodalmi nő-vitaként” emlegetett polémia azt szemlélteti, hogy a női szerepek változásáról szóló diskurzus az irodalmi mezőben is jelen volt. Ebből adódóan, minthogy – a későbbiekben látni fogjuk – a *Családi Kör*ben központi szerepet kaptak a (középosztálybeli) női szerepekről szóló tanácsadócikkek, a népszerűség nem meglepő. Ráadásul a vita több szövegét is a *Családi Kör*ben publikálták,³⁰² ami szintén olvasókat hozhatott: miként egy vita mindig ráirányítja a figyelmet önmagában az adott sajtótermékre is, úgy e jelenség a *Családi Kör* esetében, akár szándéktól függetlenül is így történhetett. Létrejötték a Vajda János-féle *Nővilág* (1857–1864), amelynek már alcímében – *Hetilap a magyar hölgyek számára* – is látható a konkurencia lehetősége, éppen az 1860-as években kezdett hanyatlani, annak köszönhetően, hogy Vajda politikai okokból eltávolodott a laptól, majd az ellene történő bojkotthirdetést követően a kiadó meg is szüntette azt.³⁰³

Kánya nem egyedül szerkesztette a *Családi Kör*t: az alapítást követően maga mellé fogadta Szegfi Mór író, újságíró (későbbi férjét), valamint Szokoly Viktor hírlapírót. A *Réges-régi időkről* tanúsága szerint, valamint az „impresszum” alapján úgy tűnik, hogy a fő munkálatokat (a szövegek beszerzését és szerkesztését, a kommunikációt a szerzőkkel, a tanácsadócikkek írását) Kánya Emília végezte; Szegfi a korrektúráért felelt; Szokoly a „hírek rovatért”, illetve a „gyakorlati teendőkért”; az előfizetési pénzeket pedig a kiadó intézte.³⁰⁴ A fenti szempontok mellett a folyóirat létrejöttéhez, működéséhez minden bizonnyal nagyban hozzájárult a szerkesztők kulturális és társadalmi tőkéje:³⁰⁵ Kánya – az előző fejezetben hosszasan taglalt – honorácior értelmiségi, pest-budai és evangélikus származása. Mindemellett a *Családi Kör* 1864-től a Pesti Jótékony Nőegylet hivatalos lapjaként működött.³⁰⁶ Amint Lakatos Éva kutatásaiból kiderül, minél biztosabb testületek álltak az egyes periodikák mögött, azok annál kisebb mértékben voltak kitéve az üzleti konkurenciaharc törvényeinek.³⁰⁷ A Pesti Jótékony Nőegylet nyilván nem számított akkora

³⁰¹ ID. SZINNYEI 1894: 97.

³⁰² Lásd: EMILIA 1863; EMILIA 1863a; EMILIA 1863b.

³⁰³ Vö. NAGYDIÓSI 1958: 203.

³⁰⁴ Vö. KÁNYA 1998: 181–182.

³⁰⁵ A társadalmi és kulturális tőke fogalmát Pierre Bourdieu-től kölcsönözöm; a neveltetés során megszerezhető tudást, képzettséget, valamint a különböző csoportokhoz, formális és informális intézményekhez tartozást, s a mindezeknek köszönhető erőforrásokat értem alatta. Vö. BOURDIEU 1999: 156–177.

³⁰⁶ Vö. V. BUSA 1996: 150–151.

³⁰⁷ LAKATOS 2004: 16.

intézményi bázisnak, mint egy egyház, állami hivatal vagy politikai párt, mégis jelentősebb társadalmi tőkét jelenthetett; hozzájárulhatott az olvasói bázis stabilitásához.

Piaci és szerkesztői fogások

A sajtótörténeti kutatások alaptézise, hogy a folyóiratszerkesztést elsősorban üzletként érdemes felfogni: a magasabb példányszám eladásáért folyó harc, a profitszerzés a tőkés lapkiadás kulcskérdése volt,³⁰⁸ ezért a sajtóval kapcsolatos kérdésekre csak úgy tudunk hiteles választ adni, ha ebből az alapvetésből indulunk ki.³⁰⁹ Ebből adódóan a *Családi Kör* esetében is fontos számba venni, hogy azok a praktikus szempontok (kiadóválasztás, gazdasági tevékenységek, a szerkesztő, a szerzők és az olvasók kapcsolata), amelyek minden lapkiadás alapfeltételei voltak, miként értelmezhetők a piaci logika szempontjából.

A *Családi Kör*t kezdetben az Engel és Mandello adta ki, majd Emich Gusztáv, Kertész József, végül Khór és Wein. Az elsőként *választott kiadó* valószínűleg jó védjegy lehetett, ugyanis az Engel és Mandello viszonylag magas társadalmi, illetve szimbolikus tőkével rendelkező férfi és női írók munkájáért felelt (pl. Beniczkyné Bajza Lenke, Deák Ferenc, Wohl Janka, Pulszky Ferenc, Fáy András, Salamon Ferenc). A döntés azonban nemcsak előremutató, de érthető is volt. Az Engel és Mandello több, eredetileg izraelita származású szerző írását jelentette meg.³¹⁰ Minthogy a korszakban a zsidó asszimiláció szorosan összefonódott az evangélikusokkal,³¹¹ a kiadóválasztás ily módon, felekezeti szempontból is adott volt.³¹² Emellett személyes okokból is kínálkozott, ahogyan például az alábbi részletben is olvasható Kánya emlékiratában: „Engel és Mandello voltak a kiadók. Ez idő tájt vette el Mandello Ignác kedves Györyné barátnőm szépséges leányát, Tercsit feleségül, és így nem kellett keresnem soká.”³¹³ Mint Kókay György könyvkereskedelemről írt

³⁰⁸ E kérdésről a brit sajtóra fókuszálva lásd: BALLASTER–BEETHAM–FRAZER–HEBRON 1991: 77–85; magyar kontextusban a tőkés termelésnek a sajtó jellegére gyakorolt hatásáról: NEMES 1954: 155–162.

³⁰⁹ LAKATOS 2004: 16. Ez természetesen csak alapvető kiindulópont; nem jelenti azt, hogy az üzleti jelleg a maga nyersségében érvényesült volna minden időszakban. Például a reformkorban vagy az azt megelőző időszakban a periodikák nagy része főúri vagy mecénási támogatással jelent meg, és a századforduló után a nagytőkés csoportosulások létrejötte után is valamivel kevésbé volt kitéve a sajtó a piaci hullámszárnak. Uo., 16–17.

³¹⁰ Lásd pl. BALLAGI 1860; WOHL 1861.

³¹¹ Lásd például a Ballagi család (vö. KOVÁCS 2007: 109–125.) vagy a Wohl nővérek, az „első zsidó protestáns íróknak” esetét (vö. TÖRÖK 2013: 41–58.). A jelenség okairól lásd: KOVÁCS 2006: 1531–1550. A Kánya család jó viszonyt ápol mindkettejükkel. Vö. KÁNYA 1998: 35, 48.

³¹² Pintér Jenő a *Magyar irodalomtörténetében* a *Családi Kör*ről írt néhány sorban kifejezetten a lap zsidó felekezetiüekhez kötődését emeli ki: „[a] jól szerkesztett hetilapba neves magyar írók dolgoztak, helyet kapott benne a gyorsan magyarosodó fővárosi zsidóság kis írói köre is: Ágai Adolf, Bródy Zsigmond, Ormódi Bertalan, Wohl Janka, Wohl Stefánia”. PINTÉR 1933: 69.

³¹³ KÁNYA 1998: 181.

monográfiájából kiderül, a század második felében a nagy könyvkiadó részvénytársaságok (pl. Athenaeum, 1868; Franklin Társulat, 1873; Singer és Wolfner, 1885) megjelenése alaposan megváltoztatta a magyarországi kiadói viszonyokat.³¹⁴ Ennek köszönhetően az Engel és Mandello is megszűnt. Az emlékirat beszámol róla, hogy a kiadó csődbe jutását a lap is nagyon megsínylette, amire személyes és takarékpénztári kölcsön útján találtak megoldást.³¹⁵

A gazdasági tevékenységet elemezve úgy tűnik, hogy Kánya Emília és szerkesztőtársai a díjszabás tekintetében is megfelelő stratégiát választottak. Összevetve a többi sajtókiadvánnyal, a *Családi Kör* átlagos árkategóriával dolgozott: évi 12 Ft-ba került, ami nem változott a húsz év alatt. (1860-ban a *Nővilágra* és a *Pesti Hölgy-Divatlapra* 8, a *Hölgyfutarra* 17, a *Vasárnapi Ujságra* a *Politikai Ujdonságokkal* együtt 10, 1876-ban 12 Ft-ért, a *Magyar Bazár mint a Nők Mukakörére* 1877-ben 10 Ft-ért lehetett előfizetni egy évre.) Bevétele természetesen reklámokból, hirdetésekéből is származott: egy hirdetés ára egy háromszor hasábozott sorért 6 krajcárba került. A melléklet „ajándékképpen” tartalmazott divatképet, szabásmintát, regényeket is. E gesztussal a folyóirat kifejezetten követte a 19. századi magyar sajtótermékek jellemző előfizetőcsalogató-fogásait, amelyek minden adandó alkalmat igyekeztek megragadni, hogy különféle ajándékokkal „kedveskedjenek” az előfizetőknek, hogy azokat minél több szállal a laphoz kössék.³¹⁶ Szerencsés gesztusnak bizonyult emellett a rendszeres honorárium fizetése is. Önéletírásában Kánya azt írja, hogy akkoriban nem minden szerkesztő, illetve kiadó honorálta az írókat és költőket.³¹⁷ A *Családi Kör* elköteleződését (nyilvánvalóan már csak anyagi szükségből is) meghálálták a szerzők szövegeikkel.³¹⁸

³¹⁴ KÓKAY 1997: 114–119.

³¹⁵ KÁNYA 1998: 192–193.

³¹⁶ A *Nefeletjs* például könyveket, regényillusztrációt, sorsjegyet ajándékozott; a *Hölgyfutár* ékszereket. LAKATOS 2004: 39. Az előfizetőkért folyó versenyről a korszak sajtójában lásd: Uo. 38–50.

³¹⁷ „Egyre szaporodtak híveim és előfizetőim, és az írói gárda sűrűen keresett fel dolgozataikkal, amelyeket az akkori viszonyokhoz mérve, tisztességesen honoráltunk. Amit akkor nem minden kiadó vagy szerkesztő tett. Talán azért is, sohasem voltam szűkében a dolgozatoknak, és a legjobb nevű írók sem restelltek közreműködni az első női lap és olvasói érdekében.” KÁNYA 1998: 183.

³¹⁸ Általában másod- és harmadrangú szerzők publikáltak a lapban, de olyan nevekkal is találkozunk, mint Arany János, Asbóth János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Eötvös József vagy Mikszáth Kálmán. A honorárium jelentőségének nagyszerű példája a következő levélből kirajzolódó eset: „Tisztelt Nagysád! Van szerencsém 6 verset küldeni lapjába. Igen sajnálom, hogy szivességből vagy lovagiasságból nem írhatok, de beteg szemeimnek egy év óta tartó gyógyittatása, a sok ide oda utazás miatt meglehetősen ki vagyok merülve. [...] Feleségemet egy tavaszi mentével akarom meglepni, s e tekintetben Kegyedet néztem ki áldozatul. Méltóztassék e versek értékét s a nétán születendő mente árát egybe vetni, s eligazodást eszközölni. A mértékeket küldöm. A kelme tiszta fekete legyen s inkább sima, mint nem. A nő nem idős. A gomb és zsinórzat fekete gombkötő munka. Minden esetre az úgy nevezett *hevesi* mente lenne. [...] Ha szükség: még pénzt vagy verset küldök, (bár úgyhiszem: e 6 elég lesz e folyó évre); csak kielégítőleg diszes öltönyt kérnék készíttetni. Kérem Nagysádat, legyen e tekintetben őszinte irántam. Becses választát mindenestire várom. Még azért esedezem: méltóztassék e verseket átnézni, s a tévedéseket, elnézéseket kijavítani, mert felette nagy kinnal

További általános, de fontos szerkesztői elvnek tekinthető az *olvasókkal folytatott kommunikáció*. Lipták Dorottya 19. századi osztrák, cseh és magyar családi hetilapokat elemezve arra a megállapításra jutott, hogy azok sikere nagyrészt azon múlt, a szerkesztőknek milyen kapcsolatot sikerült kialakítani az olvasókkal.³¹⁹ Fő példája a *Vasárnapi Ujság* (szerk. Pákh Albert, Nagy Miklós, Hoitsy Pál, 1854–1921), illetve a *Zlatá Praha* című cseh családi lap (szerk. Ferdinand Schulz, 1884–1929), amelyeknek fontos üzleti fogása volt a familiáris hangnem, valamint hogy szerkesztői egyenként válaszoltak az olvasói levelekre. E technikával a folyóiratok egyenrangú partnereket és bensőséges viszonyt formáltak, ami lehetővé tette, hogy az olvasók „családiasnak”, vagyis magukénak érezzék a kiadványt.³²⁰

E szerkesztői elv tudatos és népszerű fogásnak bizonyult Európa-szerte: a 19. század közepén működő brit női olvasókat célzó lapokról szóló sajtótörténeti kutatások például a szerkesztők és az olvasók közötti kommunikációról, de az újsághasábkon az olvasók egymás közötti levelezéseiről is számot adnak. Beth Palmer a viktoriánus kor leghosszabb ideig munkálkodó lapszerkesztője, Charlotte Yonge (1823–1901) pályáján kulcsszerepet tulajdonít a „tyúkanyó” típusú szerkesztői viselkedésnek. A korabeli Yonge-ról szóló olvasói jellemzésekre támaszkodva megállapítja, hogy a szerkesztő – olvasóival személyes, illetve szakmai ügyekről levezve a *The Monthly Packet* (1851–1899) utolsó oldalain – szakmai mentorként funkcionált női olvasói életében, akiket nemcsak az olvasásra, de a (professzionális) írásra és lapszerkesztésre is buzdított, sőt segédkezett is nekik e tevékenységekben.³²¹ Margaret Beetham pedig az egyik legnépszerűbb viktoriánus korabeli középosztálybeli nőket célzó folyóirat, a Samuel Orchard Beeton szerkesztette *Englishwoman's Domestic Magazine* (1852–1879) „társalgási” rovatát olyan textuális közösségnek nevezi, amely nemcsak szerepközvetítő és -tudatosító funkcióval bírt, de kifejezetten létre is hozta a „középosztálybeli angol nők” közösségét (sőt, annak utópiáját is) a sajtóban.³²²

irtam le. Végre: hogy e mente-historiát méltóztassék titokban tartani, valamint a versek vételét is; jaj lenne nekem a szerkesztőktől, kiknek évek óta ígérek verseket, s e napig semmit se küldtem. [...] Teljes tisztelettel vagyok alázatos szolgája, Tompa Mihály” Tompa Mihály Kánya Emiliának [Miskolc, 1861. február 4.]: TOMPA 1864: 359–360, kiemelés az eredetiben.

³¹⁹ LIPTÁK 2002: 155.

³²⁰ Uo., 155–159.

³²¹ PALMER 2015: 61–62.

³²² BEETHAM 1996: 59–70, 209. Illetve lásd még Jessica P. Clark elemzését arról, hogy milyen fontos eszméletörténeti funkciója volt a sajtóbeli társalgási rovatnak: értelmezésében az *Englishwoman's Domestic Magazine* hasábjain a női szépségről folytatott levelezések kifejezetten keretet és alapot adtak az olyan nagyobb tétellel bíró, társadalmi vitáknak, mint például a fűzőviselés. CLARK 2019.

A magyar periodikák közül a *Vasárnapi Ujság* mellett, noha kisebb teret adva, a *Hölgyfutár*, a *Virágszokor*, a *Divatvilág*, a *Pesti Hölgy-Divatlap* vagy a *Divatcsarnok* is követte az olvasókkal folytatott párbeszéd technikáját. E folyóiratokban a „Válasz az előfizetők kérdéseire” rovat kétféle kommunikációs formát tartalmazott. A szerkesztők vagy a kéziratokkal kapcsolatos kérdésekre, illetve a lapot érintő olvasói megjegyzésekre, kritikákra válaszoltak, vagy pedig megrendelői levelezéseket bonyolítottak: a kiadványok közvetítésével megrendelhető ruhák, könyvek, ékszerek stb. szállításával kapcsolatos információkat közöltek. A legspeciálisabban a Wohl nővérek éltek e fogással: a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, hasonlóan a brit mintákhoz, nemcsak a szerkesztő és az olvasók, hanem az olvasók egymás közti kommunikációjának lehetőségét aknázták ki. Az előfizetők olvasnivalókat, kottákat, szépségápolási, háztartási, öltözködési tanácsokat, szerencsehozó rigmusokat cseréltek egymás között; családtagokat, hajdani iskolatársakat, levelezőpartnereket kerestek; sőt, szabályos beszélgetőcsoportok is kialakultak egyes témák kapcsán; vagyis a társalgásnak, az üzleti és kulturális cseréknek biztosítottak teret.³²³ Nem véletlenül nevezte Seneca Tracy a „női lapokat” „virtuális közösségnek”,³²⁴ és találóan nevezte Mészáros Zsolt a Wohl nővérek lapját „szalonnak”,³²⁵ egybehangzóan azokkal az elméletekkel, amelyek a női (és a későbbi feminista) sajtót közösségi térnek, nyilvános szférának tekintik, ahol a nők számottevő társadalmi tevékenységet végeztek.³²⁶

A *Családi Kör* csatlakozott e tendenciához; jöllehet, a folyóiratban csupán a szerkesztő, illetve az olvasók párbeszéde volt jelen. Kánya Emília minden újításról hírt adott, amelyek a lapot érintették, közölte az összes helyesbítést, a rejtvények feladványait is az olvasók küldték be, a nyertesek nevét mindig felsorolta a következő szám végén. Előfizetési felhívásai nyájas, az olvasóknak lekötözött hangnemben szólaltak meg.³²⁷ A stabil előfizetői bázis kiépítését szolgálták a félévente ajándékba küldött nagyméretű litográfiák, amelyek középpontjában a magyar történelmi múlt női hősei (például Szilágyi Erzsébet, Bornemissza Anna, Izabella királyné, Emese, Lorántffy Zsuzsanna, Mária Valéria, Erzsébet királyné) álltak, méghozzá a korszak történelmi festészetének (Vizkelety Béla, Orlai Petrich

³²³ MÉSZÁROS 2017: 310.

³²⁴ SENECA 2009.

³²⁵ MÉSZÁROS 2017: 309.

³²⁶ Vö. DICENZO–DELAP–RYAN 2011.

³²⁷ Vö. pl.: „Részletesen soroltam elő lapom irányát és működését; mert csak ilyen módon fejezhettem ki a legméltóbban forró hálámat azon nemes részvétért, melylyel eddig találkozám, és csak ennek alapján lehet bátorságom, ujjal felkérni hazánk művelt leányait, hogy ezentul se vonják meg lapomtól szives részvétüket, sőt terjeszszék azt olyan körökben, a hol még eddig nem ismernék. Sem érdemetlenül, sem háládatlanra nem pazarolják szives pártfogásukat.” EMILIA 1861c.

Soma, Than Mór, Vinzenz Katzler, Szemplér Mihály) rajzai nyomán.³²⁸ A „Megbízások tára” rovatban a szerkesztő egyenként válaszolt az olvasói levelekre: hol divat-, egészség- és életmódbeli tanácskérésre, hol a lappal vagy mellékleteivel kapcsolatos ügyekre felelt, hol részvétet nyilvánított hozzátartozók halálesetekor. (A beérkező leveleket ez esetben nem közölte.) A „magánlevélben válaszoltam” üzenetek arra utalnak, hogy a szerkesztő nem csupán a folyóirat ügyeivel kapcsolatos koordinátorként, valamint életvezetési tanácsadóként lépett fel, hanem bizonyos tekintetben „magánügyekről” is levelezett nőtársaival.³²⁹ Emellett közölt olyan cikkeket, amelyek az általa írt vagy publikált tanácsadószövegekre válaszoltak, sőt, akár vitatkoztak is velük;³³⁰ de periodikusan olyan nyílt leveleket is írt az olvasókhöz, amelyek a lap sikereiről, működéséről adtak tájékoztatást.³³¹ Figyelemre méltó, hogy e cikkekben a szerkesztő a folyóirat elismertségével kapcsolatban nem a *Családi Kör* vagy önmaga kiválóságát hirdette, hanem az olvasókra, a közösségi célokra helyezte a hangsúlyt: a (középosztálybeli) nők művelődéshez való hozzáféréseinek ünneplése jelent meg ezekben az írásokban.

Mindezek mellett hozzájárulhatott a *Családi Kör* hosszantartó működéséhez a megfelelő *mintaválasztás* is. Amikor Kánya Emília kitalálta lapja fő irányvonalait, közkedvelt sajtótermékekből merített, mely mintákat azonban nem szolgai módon másolta. A címből és a rovatstruktúrából részben az a lehetőség adódik, hogy az ún. „családi lapokat” tekintsük a *Családi Kör* műfaji előzményének. Varga Zsuzsanna például – joggal – a német *Gartenlaube* (1853–1944) című periodikát nevezi meg közvetlen rokonának;³³² de a *Családi Kör* felépítése és borítója a *Vasárnapi Ujságot* is idézheti. Meglátásom szerint azonban a *Családi Kör* esetében kifejezetten családi lapról mint műfaji besorolásról nem beszélhetünk; noha Kánya folyóirata egyértelműen merített azok hagyományából. Lipták e csoport jellemzőjeként azt emeli ki, hogy azok az ifjúságot célozva is foglalkoztak ismeretterjesztéssel, hogy magas fokú sokoldalúságra törekedtek (mind a rovatok változatossága, mind a szöveg–kép–arány tekintetében), valamint hogy az olvasóval folytatott rendszeres kommunikációnak köszönhetően kifejezetten partner-olvasókat

³²⁸ RÉVÉSZ 2015: 96.

³²⁹ Az egyik előfizetési felhívásban egyenesen barátnői szerepet oszt a *Családi Kör*nek: „A husvét szent ünnepén köszönt be lapunk ezen száma, az utolsó ez évnegyedben, hölgyeinkhez. Legyen tehát szabad a magam részére is kikérni néhány percet a kedves ünnepi órákból, és azt tartom, hogy nem lesz elveszve az az idő, ha elgondolkodnak rajta, mennyire ügyekezett e lap a lefolyt évnegyedben is *megfelelni a hű barátnő hivatásának*, mint egyesítette mindig a szépet a jóval, a mulattatót és szivderítőt a hasznossal és lélekemelővel.” EMLIA 1875.

³³⁰ JULIA 1861.

³³¹ EMLIA 1861d.

³³² VARGA 2016: 86.

formáltak.³³³ A *Családi Kör* esetében az ismeretterjesztő szövegek kevésbé az ifjúság nyelvén szólaltak meg, a szintézisre törekvés pedig az említett lapokhoz képest szűkebben, sokkal inkább a (felsőbb társadalmi státuszú) nőket érintő témák tekintetében jelent meg. Emellett Kánya folyóirata az olvasók partnerként kezelésén, illetve a művelő jellegén túl tanácsadó típusú is volt: nagy teret és hangsúlyt kaptak a (középosztálybeli) női szerepekről szóló oktató jellegű életvezetési cikkek.

A magyar sajtó történetében a *Családi Kör* nevével a „közművelődési sajtó” fogalmánál találkozunk. A műfaj ismérveként a műveltség terjesztésének célkitűzését szokták megnevezni; politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és irodalmi területekről származó ismeretek közvetítésével.³³⁴ Az 1860-as évek közepe volt a közművelődési sajtó magyarországi meggyökerezésének ideje, ezért sem véletlen, hogy prototípusának, a *Vasárnapi Ujságnak* a szerkesztője (mindemellett Kánya Emília reménytelen szerelme) győzte meg őt az folyóiratalapításról.³³⁵ Kánya „lapja tehát úgy lett közművelődési lap, hogy közben specifikusabb is lett: társadalmi és kulturális természetű volt, műveltséget közvetített – olvasótábora pedig a nők voltak.”³³⁶ Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* Pákh Albertet követő szerkesztője a következőképpen fogalmazott folyóirata célkitűzéséről:

„Kettős célt kellett megvalósítani a »Vasárnapi Ujság«-nak: gondosan megválogatott, irodalmi olvasmányt nyújtani a közönségnek, izlését művészi képek bemutatásával fejleszteni; másik fő célja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékoztatást nyújtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a műveltség előbbre viteléhez.”³³⁷

A *Családi Kör* küldetése is pontosan ebben ragadható meg, csak kifejezetten a középosztálybeli nőket érintő témák tekintetében. Kánya Emília a korszak közkedvelt műfaját, a családi lapok, valamint a közművelődési sajtó mintáját használta folyóiratához, s gondolta tovább női olvasókra fókuszálva.

A műfajválasztás jelentősen meghatározhatta a folyóirat sikerét, egyáltalán elfogadottságát. A női szépírókat egyértelműen kötötték a korszakban a műfaji konvenciók.

³³³ LIPTÁK 2002: 53–77, 155–175.

³³⁴ KOSÁRY–NÉMETH G. 1985: 209.

³³⁵ Uo., 209–210.

³³⁶ Uo., 210.

³³⁷ NAGY 1905: 505.

Gyulai Pál *Írónőink* című cikksorozatában³³⁸ nehezményezte a női írók és költők működésének sokasodását („[í]rónőink napról napra szaporodnak”), mindeközben nem minden irodalmi műfajt zárt volna el a nők elől. Bizonyos területeket, mint a fordítást vagy a gyermekkönyv-írást, kifejezetten az ő területükhöz sorolt:

„Ide abstractio, philosophiai természet és míveltség szükséges, minővel a nő nem bír, s a melyet meg nem szerezhethet. Legfeljebb csak egyes éles és finom észrevételt, néhány becses tapasztalatot várhatunk tőle, de mélybe vágó elemzést, kidolgozott rendszert sohasem. Azonban helyzeténél, hajlamainál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal leányok számára s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.”³³⁹

Nemcsak Gyulai élt e retorikával. Petőfi Sándor Kerényi Frigyeshez címzett levelében például szintén arról beszélt, hogy ha már irodalmi pályára téved egy nő, akkor csupán meghatározott, „neki való” műfajokban alkosson:

„G. Sand az új világ csodája, és én bámulom, talán imádom is, de nem szeretem. Ő, mint a mézárós a marha böndőjét, fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rokonságát, és azt kiáltja: így nem maradhat! [...] Oh, ez merész, dicső nagy munka, de férfinek való, nem asszonynak. Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás az asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is a kezét; de az istállót bízza a férfiakra.”³⁴⁰

A megkülönböztetés nem volt véletlen: a bourdieu-i értelemben vett irodalmi mezőn belüli pozíciót nagyban meghatározta, hogy ki milyen műfajban alkotott; ennek értelmében az olyan szerző, aki gyerekkönyveket írt, kisebb presztízzsel és kanonikus jelentőséggel bírt,

³³⁸ A cikk eredetileg *Flóra 50 költeménye: Andersen meséi* címmel jelent meg a *Pesti Napló*ban több részletben, majd az 1908-as, Gyulai kritikai dolgozatait összegyűjtő kötetbe kerülve kapta az *Írónőink* címet, és utána is így kanonizálódott a szakirodalomban. GYULAI 1908: 272–307.

³³⁹ Uo., 286.

³⁴⁰ PETŐFI 1847.

mint az, aki regényeket vagy verseket.³⁴¹ A szerkesztői munka megítélésének nemi kódoltságáról nincsenek az írói szakmához hasonló pontosabb információink. Kérdés, hogy vajon Kánya Emília milyen társadalmi megítélést kapott volna, ha politikai, gazdasági vagy jogtudományi lapot alapít. A jelenség nemcsak a fogadtatás, hanem egyáltalán a folyóiratindítás gondolatának lehetősége miatt is nehezen elképzelhető: bármely szisztematikus intézményi szakképzés megjelenése előtt egy értelmiségi nőnek is „csupán” az otthoni képzés során elsajátított ismeretekhez kötődően volt esélye értelmiségi munkát végezni.

A 19. századi Magyarországon az írói pályán tehát egyértelmű volt a nemi megosztottság a műfajok tekintetében.³⁴² Kánya Emília, valamint az őt követő szerkesztők példája azt mutatja, hogy e differenciálás minden bizonnyal a szerkesztői munka esetében is fennállt: a nők számára nemcsak meghatározott műfajú szépirodalmi alkotásokat, hanem bizonyos, az adott kontextusban a társadalom számára „nőiesnek” ítélt lap típusokat is kijelölt az irodalmi-kulturális mező. Kánya Emília kiadványa, illetve az őt követő női szerkesztők sokaságához kötődő lap típusok azt illusztrálják, hogy a műfajok társadalmi nemi kötöttségei a sajtó világára is érvényesek voltak.

*

A *Családi Kör* indulásának körülményeit, illetve piaci és szerkesztői fogásait elemezve úgy tűnik, hogy Kánya Emília jelentős társadalmi és kulturális tőkével rendelkezett, amit tudatosan is használt. A fent részletezett technikákat azonban, mint láttuk, nem csak ő alkalmazta, és nyilvánvalóan nem ő volt az egyetlen a nőknek szóló sajtókiadványok szerkesztői közül, akiknek kedvezett a történelmi és sajtótörténelmi kontextus, illetve a családi és egyéb neveltetés. A 19. század második felében olyan szerkesztők nevéhez fűződött női olvasókat célzó magyar folyóirat, mint például Vachott Sándorné Csapó Mária, Egglofstein Amália, K. Beniczky Irma, Majthényi Flóra, Nagy Ignác, Bulyovszky Gyula, Vajda János vagy Friebeisz Ferenc. E lapok azonban a *Családi Kör*höz képest vagy rövidebb vagy pedig

³⁴¹ BOURDIEU 2013: 253–254; ill. ennek okairól a férfiasságeszménnyel összefüggésben vö. SÁRAI SZABÓ 2016, különösen: 109–112.

³⁴² Hasonló tendencia figyelhető meg a 19. századi magyar képzőművészetben is: az akadémiai hierarchia nemileg is kódolt volt; a női alkotók bizonyos műfajokban (pl. csendéletek, tájképek, kisebb zsánerjelentek) elfogadottabbak voltak, mint más műfajokban. E jelenséget jelentősen formálta a nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése, illetve a férfiak és nők művészeti képzésének különbségei. Vö. BÍCSKEI 2003. Lásd továbbá a mese műfaját; az elit kultúrában a nők, illetve a mese összekapcsolódásának okairól és összetettségéről: GULYÁS 2019.

kifejezetten kérészeletűek voltak.³⁴³ Egyedül a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* közelítette meg, sőt, aztán túl is szárnyalta a *Családi Kör* működésének időtartamát. A következőkben ezért azt vizsgálom, hogy a fent elemzett, az induláshoz valószínűleg nélkülözhetetlen szempontokon túl melyek lehettek azok, amelyek hosszan tartó működést, stabil olvasótáborot biztosítottak a *Családi Kör* számára; vagyis melyek lehettek azok a tényezők, amelyek megkülönböztették versenytársaitól.

A siker kulcsa?

A *Családi Kör* népszerűségének fő okát sajátos arculatában látom. A korszak női olvasókat célzó sajtótermékei között találunk olyat, amely egy-egy témára vagy rovatra specializálódott, de akadtak olyanok is, amelyek igyekeztek minél inkább a sokrétűség benyomását kelteni. A Majthényi Flóra-féle *Virágcsokor*ban például a szépirodalmi rovat dominált; a fordításokat, illetve a nagyrészt sokadrangú magyar férfi szerzőktől származó verseket és elbeszéléseket rendszerint egy-egy rejtvény vagy néhány színházi darabról szóló hír keretezte. A Vachottné-féle *Anyák Hetilapja* főként anyáknak szóló tanácsadó- és szépirodalmi szövegekre specializálódott. Velük ellentétben a K. Beniczky Irma-féle *Divatvilág*, a Vajda János-féle *Nővilág*, a Király János-féle *Pesti Hölgy-Divatlap* vagy a Wohl nővérek szerkesztette *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* a rovatok sokféleségével törekedett az eladhatóságra. E lapok jelentős művelődéstörténeti források lehetnek: ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 19. század második felében milyen olvasmányokon nevelődtek az értelmiségi nők Magyarországon, a szépirodalmi, autobiografikus, illetve illem- és neveléstani munkák mellett e folyóiratok rovatai kiváló támpontot adhatnak.

A *Családi Kört* ez utóbbi csoporthoz hasonlóan rendkívüli sokszínűség jellemezte. Tartalmazott ismertetőket női és férfi történelmi alakokról, legendákról, tudományos

³⁴³ A Bach-korszak végén, illetve lezárulását követően Kánya Emília folyóiratán kívül a következő női olvasókat célzó lapok jelentek meg 1880-ig, a *Családi Kör* megszűnéséig: *Nővilág* (1857–64), szerk. Vajda János; *Nefejejs* (1859–75), szerk. Bulyovszky Gyula; *Pesti Hölgy-Divatlap* (1860–70), szerk. Király János; *A divat* (1866–76), szerk. Áldor Imre és Csukássi József; *Divat-Nefejejs* (1875–76), szerk. Friebeisz Ferenc; *Hölgyek Lapja* (1877–87), szerk. Milassin Vilmos; *Anyák Hetilapja* (1861), *Szünórák* (1862), *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* (1863–65), szerk. Vachott Sándorné Csapó Mária; *Virágcsokor* (1862), szerk. Majthényi Flóra; *Divatvilág* (1867), szerk. K. Beniczky Irma; *Nők Lapja* (1871–72), szerk. Egloffstein Amália; *Divat* (1870–72), *Nők Munkaköre–Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* (1872–1904), szerk. Wohl Janka és Wohl Stefánia.

Az 1880 után induló női olvasókat célzó lapok listája a századfordulóig: *Magyar Háziasszony* (1882–83), szerk. K. Beniczky Irma; *Magyar Gazdasszonyok Lapja* (1884–1885), szerk. Sággy Józsa; *Divatcsarnok* (1886–88), szerk. Pávics Ilona; *Divat Salon* (1888–1924), szerk. Fanghné Gyujtó Gizella, Szabóné Nogáll Janka; *Az Évszak* (1895–1899), szerk. Faylné-Hentaller Mariska; *Jókai Magyar Nők Lapja* (1897–98), szerk. Beksics Gusztávné.

ismeretterjesztő cikkeket, tanácsadósövegeket, verseket és prózát, fordításokat, írói portrékat, vitacikkeket, recepteket, rejtvényeket, divatképeket elemzéssel, híreket, beszámolókat kiállításokról, könyvmegjelenésekről, közgyűlésekről, kitüntetésekről vagy a női szerepek és jogok alakulásáról világszerte. Révész Emese művészettörténész 1850 és 1870 közötti magyar sajtóillusztrációkat elemző könyvében a *Családi Kör* egyik jelentőségét abban jelöli meg, hogy a lapban Vizkelety Béla – vélhetően Kánya sugalmazására készült – kompozíciói elsőként tettek kísérletet egy összefüggő női történelmi panteon megalkotására.³⁴⁴

A folyóiratok tematikai sokszínűsége, illetve a működés hossza közti kapcsolat egyértelmű: a specifikusabb lapok rövidebb életűnek bizonyultak, ami azt mutatja, hogy az akkori sajtóviszonyokban a tartósabb idejű eladhatósághoz elengedhetetlennek bizonyult a heterogén jelleg. Az átfogóbb lapok közül azonban a *Családi Kör* két szempontból is kitűnik: a női szépírók, illetve női szerkesztők hangsúlyosabb és változatosabb szerepeltetésével, valamint a (középosztálybeli) nőknek szóló tanácsadósövegek sokaságával, a honleányi szerepkör tudatos népszerűsítésével.

A női szépírók és szerkesztők hangszíne

Ha végiglapozzuk a *Családi Kör* versenytársainak évfolyamait, az a határozott benyomás alakulhat ki az olvasóban, hogy Kánya folyóiratában a női szépírók felülreprezentáltságáról beszélhetünk. Hogy e hipotézis ne csupán benyomás maradjon, a következő statisztikai elemzés lehet segítségünkre. Hogyan alakult a *Családi Kör*-ben, valamint a többi konkurens lapban a férfi és női szépirodalmi szerzők aránya és változatossága? Hány különböző női szerzőtől származó szépirodalmi írást közöltek e lapok? A kérdések megválaszolásához azokat a női olvasókat célzó magyar sajtókiadványokat vizsgáltam, amelyek a *Családi Kör* húszéves fennállása alatt működtek; tehát amelyek, még ha nem is beszélhetünk teljes mértékben ugyanarról az olvasói bázisról, de jelentős konkurenciát jelenthettek.³⁴⁵ A statisztikai elemzéshez a társadalomtudományok egyik gyakran alkalmazott módszerét, a *véletlen kiválasztás elvét* alkalmaztam; ami azt teszi lehetővé, hogy az alapsokaságból vett minta, a folyóiratok esetlegesen kiválasztott évfolyamai alapján vonjunk le következtetéseket a teljes sokaságra vonatkozóan.³⁴⁶

³⁴⁴ RÉVÉSZ 2015: 95.

³⁴⁵ Lásd a mellékletet.

³⁴⁶ BABBIE 2008: 213–214.

A *Családi Kör*ből öt, valamint az ahhoz (struktúra, tematika, ezáltal potenciális olvasóközönség tekintetében) leginkább hasonló lapokból (*Nővilág*, *Nefelejts*, *Pesti Hölgy-Divatlap*) három évfolyamot választottam ki viszonylag véletlenszerűen. A konkurencia szempontja miatt mindegyiknél számított, hogy – amennyiben lehetséges volt – megközelítőleg fedjék a *Családi Kör* kapcsán vizsgált időintervallumot. A *Családi Kör*rel egyidőben működő, de némiképp különböző (például kevésbé sokszínűsége törekvő) *A divat* című lapból egy, a *Hölgyek Lapjából* három évfolyamot választottam ki; a csupán egyetlen évig működő *Virágcsokor* esetében értelemszerűen egyetlen évfolyammal dolgoztam. A *Divatvilágot* és a *Magyar Bazár mint a Nők Munkakörét* ezúttal kihagytam a vizsgálatból, mert e periodikákban eleve jóval kisebb, inkább csupán kiegészítésként funkcionáló szépirodalmi rovatról, ezáltal eleve kevesebb szépirodalmi szerző jelenlétéről beszélhetünk.

Fontos szempont volt, hogy – mivel kérdésem kifejezetten a szép-, nem pedig a közírók jelenlétére és változatosságára vonatkozott – kizárólag az „eredeti” szépirodalmi szövegek (prózák és versek) szerzőivel számoltam; nem foglalkoztam tehát a fordításokkal, az irány- és tanácsadócikkkel, valamint a tárcákkal. Az elemzés több szempontból sem pontos és teljes körű. Nem kalkuláltam például a csupán monogrammal szereplőkkel, hiszen esetükben nem egyértelmű, hogy női vagy férfi alkotóról beszélhetünk-e. Őket az adattorzítás elkerülése miatt nemlétezőnek tekintettem; az „Összes szerző száma” listára sem kerültek fel. Nem vettem figyelembe azt sem, hogy az egyes alkotók hány szöveget publikáltak a lapban: ugyanakkora értékűnek számított a statisztikában az is, akinek csupán kettő, az is, akinek kilenc írása jelent meg az adott évfolyamban. A szépírók reprezentációja tekintetében ugyanis elsősorban azok *változatossága* érdekelt, nem pedig az adott férfi vagy női szerzői nevekhez kötődő szövegek mennyisége és aránya. Emellett minden bizonnyal torzítja a „valós” képet az álneves szerzők kérdése is: ki tudja, hogy bizonyos férfi nevek mögött nem női alkotó rejtőzködött-e. Az alapvető kérdésfelvetésem azonban arra vonatkozott, hogy amikor egy korabeli olvasó kézbe vette ezeket a lapokat, *megközelítőleg* mit érzékelt a szépirodalmi rovatban a férfi és női szépírói jelenlét tekintetében.³⁴⁷

³⁴⁷ A statisztikai analízis gyakori eszköz a women's studies és a sajtótörténet metszéspontján elhelyezkedő elemzésekben. Jó példa a – szintén véletlenszerű mintavételre építő – Ellen Miller Casey tanulmánya, amely az *Athenaeum* folyóirat 1860 és 1890 közötti évfolyamaiban vizsgálta a nők által írt regények, valamint az azokról születő kritikák százalékos arányát. (CASEY 1996: 151–171.) Magyar kontextusban a női szerzők reprezentációjára vonatkozóan hiánypótló Gyimesi Emese munkája, amely a *Hölgyfutár* és a *Nővilág* lapszámait vizsgálta. Különbség, hogy Gyimesi szűkebb időintervallumot vizsgált (1859–1862), emellett elemzésének kiindulópontja a szerzők nemének, valamint a *publikált verseknek* az aránya volt: kérdése arra vonatkozott, x költemény közül hánynak volt szerzője nő az adott évfolyamban. (GYIMESI 2016: 41–64.)

Az elemzés arra világított rá, hogy a *Családi Kör* több szempontból is kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Az adatok egyértelműen azt mutatják, Kánya Emília folyóirata eleve többféle szerzővel dolgozott a szépirodalmi rovatban, mint bármely más kortársa. Lapja a női szépírók változatossága tekintetében is kiugrónak bizonyult: számszerűen is több női író és költő publikált a periodikába. Emellett az adott folyóiratok női és férfi alkotói közötti százalékos megoszlás tekintetében is élen járt. Ráadásul 1867-től a szerkesztő elindította a folyóirat mellékleteként a *Magyar Hölgyek Könyvtára* című sorozatot is.

A női szépírók aránya, megkülönböztetése vagy épp hogy megkülönböztetésük hiánya egy folyóiratban nemcsak a női szerzők reprezentációja miatt mérvadó, hanem azért is, mert a női szerzők, legalábbis bizonyosak, kifejezetten versengtek egymással a publikációért. Heckenast-Bajza Lenke például a következő sorokat intézte Jósika Júliához:

„[A]zonban, ha a gyöngébbek minden pályán tétlen maradnának, csupán azért, mert az elsővel nem versenyezhetnek, igen igen sok tér maradna üres, és e tétlenség épen nem szerénység, sőt hibás büszkeség, káros dacznak volna nevezhető. Megkísérlem tehát e rovat ideiglenes betöltését, azon kilátással, hogy a szerkesztőség mihamarább nálam avatottabb tollat nyerend e célra, s másfelől azzal bátorítva magamat, hogy feladatomban könnyebb elődöménél, mert hiszen magyar nőnek magyar divatról könnyebb s kétségkívül örvedetesebb dolog is írni, mint a bár európaiilag közös, de mégis idegennek mondható ugynevezett párisi divatról.”³⁴⁸

Hasonlóképpen viszonyult a *Családi Kör* a női szerkesztőkhöz, mint ahogyan a női szépírókhoz tette. Mint a sajtótörténeti kutatásokból kiderül, a 18. századtól Európa-szerte megsokasodott a (felsőbb társadalmi státuszú) női olvasókat célzó lapok száma.³⁴⁹ A jelenség többféleképpen magyarázható; a legfőbb okot talán a női olvasók piaci tényezővé válása jelentette.³⁵⁰ A növekedés hasonlóképpen alakult a 19. századi magyarországi kontextusban is,³⁵¹ ahol ráadásul a következő tendencia figyelhető meg: az 1850-es években,

Fontos példa továbbá Borgos Anna és Szilágyi Judit statisztikai elemzése a *Nyugatban* publikáló női szerzők arányával kapcsolatban. BORGOS-SZILÁGYI 2011: 9–13.

³⁴⁸ HECKENAST-BAJZA 1860: 218, idézi: SZILÁGYI 2019: 202.

³⁴⁹ Vö. pl. BALLASTER-BEETHAM-FRAZER-HEBRON 1991; BATCHELOR-POWELL 2018; EASLEY-GILL-RODGERS 2019a; BEETHAM 1986; BONVOISIN-MAIGNIEN 1986.

³⁵⁰ LYONS 2000; LYONS 2001: 1–16, 81–128.

³⁵¹ A nőknek szóló lapok megsokasodásáról: KÉRI 2018: 105–121; NAGYDIÓSI 1958; TÖRÖK 2011b.

illetve előtte a nőknek szóló sajtótermékeket kizárólag férfiak szerkesztették, 1860 után azonban a női szerkesztők száma is megnőtt.³⁵²

Kánya Emília folyóirata nemcsak a női szépírók, de a női szerkesztők reprezentálása tekintetében is kitűnt versenytársai közül. A *Családi Kör*, annak húszéves fennállása alatt, hírt adott a frissen megjelenő (nők szerkesztette) magyar folyóiratok első megjelenéséről, úgymint a Vachott Sándorné szerkesztette *Anyák Hetilapja*,³⁵³ a Wohl nővérek-féle *Magyar Bazár*³⁵⁴ vagy a Majthényi Flóra által kiadott *Virágcsokor*³⁵⁵ indulásáról. Mindemellett rendszeresen idézett is belőlük.

Ezzel szemben a többi női szerkesztőjű folyóirat részéről nem tapasztalható ilyesféle gesztus. K. Beniczky Irma például számos (férfiak szerkesztette) sajtókiadvány előfizetői felhívását közölte a *Divatvilágban*: hirdette a *Vasárnapi Ujságot*, amelynek akkori szerkesztője Nagy Miklós volt, a Pákh Albert-féle *Politikai Ujdonságokat* vagy az Ökröss Bálint és Dárdai Sándor szerkesztésében megjelent *Jogtudományi Közlönyt*.³⁵⁶ Rendszeresen tudósított a Magyar Gazdasszonyok Országos Egylete üléseiről, és állandó könyvismertető rovatot működtetett, ahol számos női szerző szépirodalmi művéről közöltek írásokat. Ennek ellenére egyáltalán nem hirdette és nem is idézte azokat a folyóiratokat, amelyek a *Divatvilággal* egyidőben működtek női szerkesztővel. Hasonlóképpen ellenpéldaként hozható a *Divatcsarnok* című lap is. Pávics Ilona folyóirata kizárólag egyetlen sajtókiadványt, a *Hölgyek Lapját* hirdette (amihez minden bizonnyal nagyban hozzájárult, hogy annak szerkesztője, Milassin Vilmos volt a tulajdonosa a *Divatcsarnok* kiadójának). A sor folytatható a *Magyar Bazárral* is. A Wohl nővérek lapja számos eseményről tudósított, az olvasók rendszerint tájékozódhattak női szépírók könyveinek friss megjelenéséről, de például a Feldermann Lajos-féle londoni *The Salon* folyóirat indulásáról is hírt adtak.³⁵⁷ Ezzel szemben a *Magyar Bazár* nem tudósított egyik magyar női szerkesztőjű folyóirat indulásáról sem, pedig a szerkesztők számos lehetőség közül választhattak volna: elmulasztották a Nogáll Janka-féle *Divat Salon* (1888–1930), a Beksics Gusztávné-féle *Jókai Magyar Nők Lapja* (1894–96), de a *Divatcsarnok* alapításáról

³⁵² A *Családi Kör* indulását megelőző és követő időszak (felsőbb társadalmi státuszú) nőknek szóló sajtótermékeinek listáját lásd a 343. lábjegyzetben; a *Családi Kör* indulása utáni női lapalapítók és/vagy szerkesztők listáját a századfordulóig pedig a 279. lábjegyzetben.

³⁵³ *Családi Kör*, 1861/12, 189; *Családi Kör*, 1861/17, 269.

³⁵⁴ *Családi Kör*, 1872/28, 662.

³⁵⁵ *Családi Kör*, 1862/1, 13.

³⁵⁶ *Divatvilág*, 1867/23, 570.

³⁵⁷ *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 1888/22, 175.

szóló híradást is.³⁵⁸ Mindezek tudatában tehát figyelemre méltó, hogy Kánya Emília, a konkurencia dacára is, igyekezett hivatkozni női pályatársai periodikáira is.

A női szerkesztők említésének hangsúlya részben azért jelentős, mert kiemeli a *Családi Kört* versenytársai közül. De a korszak kulturális sémáinak nemi jellegére is utal: a jelenség egyfelől arról árulkodik, hogy a női szerkesztők *szerkesztői minőségükben* is versenytársként tekintettek egymásra a sajtópiac területén. Másfelől azt is tükrözheti, hogy a korszakban kevésbé lehetett jelentős a szerkesztői szakma, mint a szépírói szerepkör nemi kódoltsága. Míg egyes kezdeményezések (például a női írókat, költőket összegyűjtő antológiák)³⁵⁹ azt mutatják, hogy volt, aki a női szépírókat csoportként kezelte, a nőegyletek pedig már megalakulásukkal is a (felsőbb társadalmi státuszú) nők közötti csoportképzés tényéről árulkodtak, a női szerkesztők tekintetében ilyesféle nemi fókuszú, szakmai alapú csoporttudatról nem beszélhetünk a 19. századi Magyarországon.

*

Egy szerkesztő, ha nem is a szövegtermeléssel, de a válogatással és közvetítéssel áttételesen preformálni tudta az ún. „nyílt irodalmi kánon”³⁶⁰ alakulását: ő döntött arról, hogy milyen szövegek kerüljenek a kánonképzés fontos sarokkövét képző folyóiratokba; ahogyan arról is, hogy az olvasók mit olvassanak. Emellett az olyan „tisztázó igénnyel fellépő diskurzustípusokra”, mint a „jó”, „minőségi”, „gyenge”, „kevésbé sikerült” megnyilvánulások, a „szakmai hatalom”, az autoritás megképzésének helyzeteként is tekinthetünk.³⁶¹ Sőt, a szerkesztő a szövegválogatással az egyes szerzők hivatásosodásáért is felelt: minél több szöveget publikált egy szerzőtől, annál inkább segítette őt írói-költői pályája professzionalizációjában. (Persze a szerkesztői autoritás is korlátozott volt: a piaci szempontok is meghatározták, hogy kitől, hányszor és mikor lehetett publikálni.) Joggal nevezi Varga Zsuzsanna (mások mellett) Kánya Emíliát „irodalmi közvetítő”-nek (literary mediator). Értelmezésében azáltal, hogy a szerkesztő magyar és külföldi női szerzőktől

³⁵⁸ A 19. századi magyar női lapkiadók szerkesztői stratégiáinak részletesebb elemzését lásd: BOZSOKI 2020.

³⁵⁹ HARMATH 1890; FAYLNÉ-HENTALLER 1889. A 20. század elején a magyar női szépírók csoporttudatáról önszerveződő csoportok is árulkodtak; lásd például a Kaffka Margit Társaságot vagy a Magyar Írók Körét. Vö. BORGOS–SZILÁGYI 2011: 22–23. A 19. századi brit kontextusban pedig a női szépírók intenzív konkrét és intertextuális közösségépítéséről számolnak be az elemzések: HUGHES 2007; BEHRENDT 2009.

³⁶⁰ Szajbély Mihály kifejezése. Tanulmányában négyféle kánon típust (nyílt kánon, nyílt ellenkánon, lappangó kánon és negatív kánon) különböztet meg a kiegyezés utáni években. A „nyílt kánon” meghatározása szerint az adott időszak fő kánonja, amelyet alapjaiban az iskolai tankönyvekben szoktak lefektetni. Feladata az irodalom szerepének és az irodalmiság kritériumainak meghatározása, valamint a múlt értékelése azért, hogy viszonyítási alapot teremtsen az éppen születő alkotások megítéléséhez. SZAJBÉLY 2000.

³⁶¹ T. SZABÓ 2008a: 208.

válogatott szépirodalmi műveket, illetve esszéket, a nemzetközi példákkal előre lendítette a „hazai nőkérdés” alakulását, és ablakot nyitott a magyar nők számára a külföldi irodalom felé.³⁶²

Mindemellett, mint a fentiekből kitűnt, a *Családi Kör* a női és férfi szépírók arányának kiegyenlítésére is törekedett. Ha a nőtudományok fogalomkészletével közelítünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a kiadvány igyekezett az irodalmi mezőben halványabban látszódó női írókat, költőket, valamint az írást, illetve szerkesztést mint nők által is végezhető (professzionális) tevékenységet *láthatóvá tenni*. A női szépirodalmi szerzők hangsúlyosabb reprezentálása a *Családi Kör*ben azt az elköteleződést hordozhatja, hogy a folyóirat tudatosan is hozzájárult az értelmiségi női szerepek szélesítéséhez, az írói-költői szerep elképzelhetővé tételéhez a nők számára a szépírói szakma nemi kódoltságának formálásával. Gesztusa a női írók és szerkesztők *nőtársként* kezelését is jelzi.

A feltételezést emlékirata következő részlete az intenció szintjén is alátámasztja:

„De – csak segítsék elő a jó eszmét mindaddig, míg az mély gyökeret ver saját szívükben is, és aztán nem kell nekik saját vezető, lelkesítő. Megtalálják saját magukban is a helyes utat és módot. Én, az én szerény helyzetemben csak az eszmét tudtam adni, közreműködni a kivitelben, odaadni nappali és éjjeli munkámat, a többi érdem *az én kedves magyar nőtestvéreimé volt, akik megértettek, felkaroltak.*”³⁶³

Ha pedig a *Családi Kör*re mint a sajtópiac résztvevőjére tekintünk, a női alkotók hangsúlya marketingeszközként, a keresletet növelő gazdasági döntés eredményeként interpretálható. A sajtó- és irodalomtörténet nem egyedi jelenségéről van szó: például Christa Bürger értelmezésében Friedrich Schiller mint folyóiratkiadó épp azokat a nők által írt szövegeket közölte a *Hórák*ban, valamint a *Múzsamanach*jaiban, amelyeket mint esztéta elvetett; szélesebb olvasóközönség megnyerését remélte, amit – ezek szerint – a női szerzői nevek szavatoltak.³⁶⁴ Kánya lapjának sikere azt mutatja, hogy a „második irodalmi nő-vita” után, kihasználva a megélénkült érdeklődést a téma irányában, minél több női szépíró nevével megtölteni egy folyóiratot nagyszerű piaci fogásnak bizonyult a 19. századi magyar kulturális mezőben is.

³⁶² VARGA 2016: 87.

³⁶³ KÁNYA 1998: 193.

³⁶⁴ BÜRGER 1994: 511.

A honleányság mint piaci tényező

A női szerzők és szerkesztők szerepeltetése mellett a másik szempont, amelyben a *Családi Kör* eltért a többi sokszínűsége törekvő konkurens társától, a honleányi szerep hangsúlyos témává emelése, tudatos népszerűsítése volt. A honleányság mint a korszak kurrens témája és szerepe a többi nőket célzó sajtókiadványban is előkerült, de jóval kisebb hangsúllyal; közvetetten. A *Pesti Hölgy-Divatlap* például néhány gazdasszonyi praktikát leszámítva nem közölt tanácsadó cikkeket; a lapban a divattudósítások, történelmi beszélgetések, versek, a bel- és külföldi hírek, illetve a külföldi irodalom magyar fordításai domináltak. A *Nővilágban*,³⁶⁵ valamint a *Divatvilágban*³⁶⁶ találkozunk (középosztálybeli) női szerepekről szóló írásokkal, de csupán elvétve jelent meg némelyikben a „honleány” kifejezés és szempont; nem tűnik oly mértékben központi jelentőségűnek, mint a *Családi Körben*. A 19. századi „női lapokról” szóló összefoglaló munkájában Nagydíósi Gézáne is a túlzott külföld-centrikusságot rója fel a *Divatvilág* szerkesztőjének.³⁶⁷ A *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* többnyire felső-középosztálybeli nőket célzott, afféle „szalonhölgyeket” képzett: a szépirodalmi írások sokasága mellett rengeteg divattal, az otthon berendezésével, szépségápolással kapcsolatos cikket tartalmazott; tudósításai inkább koncertekről, nőegyleti gyűlésekről, bálokról, kiállításokról, eljegyzésekről szóltak; divatképein is túlnyomórészt ékszereket viselő zongorázó „hölgyek” láthatók. Az ún. „nőkérdésről”, tehát a nők képzéséről, oktatásáról, családanyai teendőiről, a nemek egyenlőségéről és viszonyáról szóló témák csupán elvétve jelentek meg, és azok sem honleányi keretbe kerültek.³⁶⁸ Szemléletes, hogy a *Magyar Bazár* a *Családi Körhöz* hasonlóan tartalmazott női portrékat jellem- és életrajzzal, de míg Kánya Emília folyóiratában e példaképek (a rovat címe, illetve a cikkek tartalma tekintetében is) mind „jó honleányok”-ról szóltak, addig a Wohl nővérek lapjában ugyanezen rovat énekesnők, színésznők vagy egyleti vezetők portréjára épült. A *Családi Körrel* párhuzamosan működő, nőket célzó folyóiratok közül csupán az *Anyák Hetilapja* állította

³⁶⁵ Vö. például: KEMPELEN 1857; BOSSNYÁK S-LY 1859.

³⁶⁶ K. BENICZKY 1867; VERES-BENICZKY 1867; K. BENICZKY 1867a.

³⁶⁷ „Heckenast kiadja Beniczky Irma szerkesztésében a *Divatvilág*-ot, amely »rangkülönbség nélkül az összes magyar hölgyvilág« számára jelenik meg, »a széppel összekötve a hasznost, a női foglalkozás minden ágában őszinte barát és gondos kalauz akar lenni«. Hibája, hogy sokat vesz külföldről és bár hangoztatja a magyar nemzeti divat legtökéletesebb képviselőjét, ezt bemutatnia nem sikerül.” NAGYDIÓSI 1958: 217, kiemelés az eredetiben.

³⁶⁸ Vö. pl.: *A nő helyzete a társadalomban* című írást ([n. n.] 1872.), amely egyébként nem saját szerzőségű cikk, hanem Apulejus „Nyugot Europa és Hazánk” című szövegéből vették át.

hangsúlyosabban előtérbe a honleányság témáját.³⁶⁹ Vachottné folyóirata azonban specifikusabb volt; anyaságra koncentráló tematikájával eltért a többi, szerteágazóbb témával és célközönséggel dolgozó periodikától; talán részben ennek is köszönhette mindössze kétéves fennállását.³⁷⁰

A *Családi Kör* honleányságot középpontba emelő jellege egyrészt sajtótörténeti szempontból figyelemre méltó. Minthogy a honleányi szerep betöltésének igyekezete jól ismert elköteleződést jelentett a korszakban, a folyóirat sikerét minden bizonnyal befolyásolta, hogy e népszerű témát tette védjegyévé. Másrészt nőtörténeti szempontból, a honleányság karakterét tekintve tanulságos. Lényeges ugyanis, hogy a *Családi Kör* a „Hogyan legyünk jó honleányok?” kérdésre nem téma- vagy rovatspecifikus, hanem sokszínű folyóirattal válaszolt. A heterogén jelleg azt reprezentálja, hogy a kanonikus honleányi szerep betöltéséhez a kiadványban megjelenő témák ismeretének *összességére* szükség van: a követendő, hazáért munkálkodó értelmiségi női szerepmoddellnek kívánatos eleme volt a képzettség, a műveltség, az önfenntartás képessége, a reflexió a saját nemi szerepekre, a családanyai és háztartási teendők megfelelő ellátása, sőt elfogadott és üdvözlendő eleme volt az írói pálya is. Harmadrészt a lap sikere a honleányság történetét tekintve is meghatározó. Népszerűsége azt tükrözi, hogy ezek szerint a honleányi szerep terjesztése és elemzése bírt akkora súllyal a korabeli értelmiségi közbeszédben, hogy eladhatóvá tudott tenni egy folyóiratot húsz éven át. Az előző fejezet következtetése szerint Kánya számára a honleányság – túl azon, hogy általánosságban a korabeli magyar középosztálybeli női szerepek szervezőelvének tekinthető – egyszerre jelentett követendő mintát, védelmet, valamint tovább formálni kívánt szerepet. A *Családi Kör* profiljának és népszerűségének szempontja azzal egészíti ki az állítást, hogy a honleányság mindezek mellett *piaci tényező*ként is értelmezhető; olyan *védjegy*ként, amely eladhatóvá tette a sajtóterméket.

A *Családi Kör* megszűnése

Egy sajtókiadvány sikereinek lehetséges magyarázatát kiválóan példázhatják megszűnésének okai is. Kánya Emília emlékiratában a *Családi Kör* szerkesztésének befejezése kudarcként jelenik meg; okát a narrátor a költségek emelkedéséhez, valamint a szerkesztő egyedül maradásához köti (Szegfi Mór egy lőcsei középiskolába ment tanítani,

³⁶⁹ Vö. például: VACHOTT 1861: 1.

³⁷⁰ Az *Anyák Hetilapja* kudarcának lehetséges okairól lásd: TÖRÖK 2020a.

ezért a munka addig rá eső része Kánya Emíliára maradt).³⁷¹ Meglátásom szerint azonban a lap tüzetesebb szemügyre vételével egyéb magyarázatot is találunk. A húsz év során ugyanis a folyóirat bizonyos tekintetben változott: csökkent a számok terjedelme,³⁷² ritkultak Kánya cikkei, tanácsadószerzői, véget ért a rejtély és az olvasói levelek rovat, vagyis egyre kevesebb teret kapott a lapban a szerkesztő és az olvasók közötti kommunikáció. A képkínálat is visszaszorult: már 1862-ben megszűnt történeti sorozata; 1864–67 között a szövegben elhelyezett arcképeket felváltották a csatolt portrémellékletek; 1868-tól pedig csak jelzés nélküli (véltetően fénykép után készült), elszórt portrék emlékeztettek a folyóirat képes jellegére.³⁷³ A rovatok struktúrája megmaradt, ami tükrözhet megbízhatóságot, de egyben egyhangúságot is. A profil mellett a honleányi szerep, valamint annak hangsúlya is változatlan maradt.

1875-ben a „Honleányok képcsarnoka” rovatban példaként jelenik meg Bischitz Dávidné, aki zsidó nőként „forrón szereti a hazát, a melynek nyelve az ő ajkairól és az ő szivéből gyermekei ajkaira és szivébe száll át [...]”.³⁷⁴ Kijelentését ismertetője a következőképpen egészíti ki:

„A család lelke az anya, a mely nyelven ő beszél, az a nyelv oltódik a gyermek lelkébe, ezen gondolkodik és érez, a mint ezt neve is mutatja: anyanyelv. Magyar ajku anyának magyar ajku gyermekei vannak, még akkor is, ha az apa más nyelven beszél. A mint tehát a zsidó hölgyek a magyar nyelvet teszik uralkodóvá családjuk körében, 5-6 év alatt négy-öt száz ezerrel kevesebb német ajk lesz a hazában, és ugyanannyival több magyar.”³⁷⁵

1878-ban Wöber Györgynét mint „buzgó honleányt” „honfitársait” szolgáló jótékonykodása, illetve kisdédóvintézet-alapítás miatt méltatja.³⁷⁶ Báró Vay Miklósné

³⁷¹ „Így történt, hogy szeptemberben elfogadta a löcsei főreál iskolába való meghívást, és a jósiténre és reám bízta a lap sorsát, meg gyermekeinket, akik hárman jártak még iskolába. A lap már ugyan szerényebb jövedelmet hajtott, de olyan leszállított igényeknek, azt hittem, még megfelel, és éjjelt nappallá téve erőmegfeszítéssel dolgoztam, csak hogy fenntarthassam a »Családi Kör«-t meg édes jó gyermekeimet. [...] [M]inden, a lap körüli kiadás jelentékenyen megrágult. A papír, a nyomdaköltség, az írói díjakat nem lehetett, nem volt szabad leszállítani [...]. Voltak emberek, akik felhasználták az én ügyefogyott gyakorlatlan eljárásomat: [különböleg] összegeket préseltek ki belőlem, hol kölcsön formájában, hol dolgozatok fejében, melyeket sohasem adtak át. Egész hajsza folytatódott körülöttem, de mert a közönségben mégiscsak találtam visszhangot, némi támogatást, azt hittem, ez csak időszaki pangás [...]” KÁNYA 1998: 206.

³⁷² Az 1860-as évfolyamok minden száma 16 lapnyi terjedelmű volt; 1875-ben már csak 12-t számolhatunk.

³⁷³ RÉVÉSZ 2015: 95–96.

³⁷⁴ EMILIA 1875a: 1011.

³⁷⁵ Uo., 1009.

³⁷⁶ EMILIA 1878a: 170–172.

pedig ugyanezen évfolyamban azért tűnik fel példaképként, mert „német nő léte magyar mágnáshoz menvén férjhez, magyar nő lett, nem csak megtanulta nyelvünket, de szívvvel, lélekkel e nemzeté lett, s gyermekeit is tiszta magyar szellemben nevelte”, emellett „mint családanya is példás nő volt”.³⁷⁷

A *Családi Kör* megszűnését illetően fontos kontrollpélda a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*. A fentiekkel szemben ugyanis a Wohl nővérek lapjában – szintén a portrérovatban – 1877-ben azért jelenik meg méltató életrajzi ismertető Gerster Etelka énekesnőről, amiért kassai születése után Velencében, Párizsban és Berlinben tanult, s megtiszteltetésként tűnik fel, hogy számos országot bejáró turnéja mellett abban az évben Magyarországon állt színpadra.³⁷⁸ Míg tehát a *Családi Kör*ben a legfőbb erény a nemzeti hűség, a családanyaság, a magyar nyelven nevelés és a hont szolgáló jótékonykodás volt, addig a *Magyar Bazár*ban ugyanezen időszakban ennek nyoma sincs. Míg Kánya folyóiratában a honleányság végig (vita)témává tett jelenség, addig a Wohl nővérek lapjában e női szerep csupán elvétve volt jelen; akkor is magától értetődően, említés szintjén kezelve.

A különbség részben azon ismereteinkkel áll összefüggésben, amelyek szerint 1860-ban Magyarországon más politikai nyelven szólalt meg és másként tevődött fel kérdésként a nemzethez tartozás eszméje, mint 1880-ban.³⁷⁹ Részben pedig az olvasóbázis eltéréseivel magyarázható. A *Magyar Bazár* nemcsak az előkelő „szalonhölgyek” nőideálját közvetítette, de egyben – ezzel összefüggésben – olvasói tekintetében is inkább felső-középosztálybeli vásárlókhöz kötődött. A 19. század második felében működő brit női lapok megkülönböztetésére találó fogalompár született. Elemzőik szerint az *Englishwoman's Domestic Magazine* olvasótáborát a „nők” („women's press”), ezzel szemben a *The Queen*, a *The Lady's Pictorial* vagy a *Gentlewoman* című lapokét a „hölgyek” („ladies' press”) alkották. Míg az *Englishwoman's Domestic Magazine* a háziasságra, családra, gyereknevelésre, az otthoni és érzelmi munkára, addig a „hölgyeket” célzó lapok a külső megjelenésre, a társasági kellemre, az ízlésre helyezték a hangsúlyt. Egyikük a középosztálybeli, másikuk a felső-középosztálybeli nőideál létrehozásában tevékenykedett.³⁸⁰

Megszorításokkal ugyan, de e megkülönböztetés találó lehet a *Családi Kör*, illetve a *Magyar Bazár* közötti eltérés megragadására is. Kánya folyóirata inkább „nőket”, a Wohl

³⁷⁷ EMILIA 1878b: 506–507.

³⁷⁸ [n. n.] 1877: 65.

³⁷⁹ A 19. század utolsó harmadának politikai eszmetörténeti átrendeződéséről: TAKÁTS 2007: 71–77.

³⁸⁰ BALLASTER–BEETHAM–FRAZER–HEBRON 1991: 93–98.

nővéreké inkább „hölgyeket” formált. A *Családi Kör*ben hangsúlyosabb volt a szerkesztő arcéle; a lap a művelés mellett kifejezetten *nevelni* szándékozta olvasóit, ezért is tartalmazott oly sok honleányságról szóló tanácsadószoveget. A *Magyar Bazár* (például a levelező rovattal) nagyobb teret és szabadságot adott az olvasóknak; a művelés mellett inkább *szórakoztatni* kívánt, s kisebb hangsúlyt helyezett a szerkesztői jelenlétre. E célkitűzésbe pedig kevésbé fért bele a honleányi életmodell nyomatékos hirdetése.

A *Magyar Bazár* töretlen sikere 1904-ig, valamint a *Családi Kör* megszűnése 1880-ban azt szemlélteti, hogy a 19. század utolsó negyedében a honleányi szerepkör témává és védjeggyé tétele már nem bírt akkora súllyal, mint húsz évvel korábban; már nem tudott eladhatóvá tenni egy folyóiratot. E problémáról a *Réges-régi időkről* is beszámol:

„A »Családi Kör«, igaz, meghalt, az író toll kiesett a kezemből, legkedvesebb foglalkozásomnak vége szakadt, elvesztettem azt a női kört, amelynek élni, amelyért működni olyan édes feladat volt. De – talán nem is kellettem többé. *Más fordulatot vett itt a világ, más igényeik támadtak a nőknek. Egyszerre lettem ósdi, egy más világból való* és végtelenül boldogtalan. Később Murány Lajos és Vadnay Károly biztatására írtam még egy-egy beszélyt – ez volt csendes kimúlása az én írói pályámnak.”³⁸¹

A két lap története azt szemlélteti, hogy a sajtóban közvetített nőképek formáló erővel bírtak a női szereprepertoárra nézve, de a kiadványoknak egyszerre lépést is kellett tartaniuk az adott kontextussal, s felmérni, mely nőképek eladhatók. Bíró Lajos szépíró és újságíró 1911-ben a következőképpen fogalmazott *A sajtó: Szociológia, politika* című könyvében:

„A sajtó annyi, mint a társadalom, amelyben él, az író csak azt írhatja, aminek a befogadására a tömeg elő van készítve. A közönség véleményének hullámmását követni, ez a legnagyobb lapsikerek titka. Nem lenni okosabbnak, jobbnak, európaibbnak, modernebbnek, mint a közönség.”³⁸²

A *Családi Kör* sikere értelmezésében annak köszönhető, hogy teljes mértékben az imént felsorolt elveket követte. Nem akart „európaibb”, „modernebb” lenni; például nem

³⁸¹ KÁNYA 1998: 208.

³⁸² BÍRÓ 1911: 4–9, idézi: LIPTÁK 2002: 155.

hozakodott elő a magyar női választójog propagálásával³⁸³ vagy – a korszakban többnyire pejoratív felhanggal használt³⁸⁴ – „női emancipáció” kérdésével. Odafigyelt tehát közönsége igényeire. Mindeközben azonban nem csupán az addig uralkodó szerepmintákat reprezentálta, hanem hangsúlyt fektetett a női szépírói, valamint szerkesztői szerepre, és központi elemmé tette a korszak kurrens (középosztálybeli) női szerepideálját; részt vett a honleányi szerep tudatosításában, népszerűsítésében, illetve határainak kitolásában.

*

Kánya Emília láthatóvá tételének miértjét társadalomtörténeti fogalmakkal leírható működése mellett sajtótörténeti munkássága is magyarázza. Sikerült olyan folyóiratot létrehozni, amely nemcsak hogy húsz éven át működött, de (egy ideig) követte és formálta is az aktuális középosztálybeli női szerepmintát. A *Családi Kör* esete kiváló tükrökre társadalmi és kulturális folyamatoknak. Azt mutatja, hogy egy nőknek szóló lap sikeréhez a 19. század második felében Magyarországon nélkülözhetetlen volt a szerkesztő jelentős társadalmi és kulturális tőkéje, illetve azok tudatos használata a szerkesztés során; de mindenképpen szükség volt a kiadványban olyan specifikumra is, amely eladhatóvá tette azt. A *Családi Kör* esetében e sajátosság a női alkotók változatossága és hangsúlya, a (társadalmi szintet is érintő) ún. „nőkérdésekről” szóló értekezések sokasága, a honleányi szerepre fókuszálás, vagyis a középosztálybeli nők ügyeinek, szerepeinek tudatos középpontba helyezése volt.

Az a jelenség, hogy a *Családi Kör* a tőkés lapkiadás, annál tágabban pedig a kapitalista berendezkedés kontextusába illeszkedik, elválaszthatatlan a folyóirat tartalmától, de a magyar sajtó- és nőtörténetben betöltött szerepétől is. Hajlamosak vagyunk úgy elbeszélni bármely eszme (például a női emancipáció) vagy társadalmi változás (például a nemi szerepek formálódásának) alakulását, mint önös érdektől mentes, tiszta elköteleződések eredményét. A *Családi Kör* története nem ezt igazolja: népszerűségének, illetve megszűnésének okai azt tükrözik, hogy a nemi viszonyokról szóló diskurzus centrumba emelése, a női szerepek elemeinek bővítése, a nemi meghatározottságból adódó korlátok szabadabbá, változatosabbá tétele nem volt mentes a piaci szempontoktól, ezért nem is lehetséges őket a tőkés viszonyok logikájától függetlenül értelmezni. A 19. század második

³⁸³ Pedig megtehetette volna, ugyanis a „Külföld” rovatban többször is olvashatjuk a női választójog – akár megszorításokkal érvényes – bevezetésének üdvözlését a világ különböző pontjain.

³⁸⁴ A „női emancipáció” megítélésének kérdését részletesebben lásd majd a *Viszony az „emancipált nőtipushoz”* című alfejezetben.

felében Magyarországon a női szerepek tudatos reprezentációjára, formálási igényére tehát nemcsak a nemek egyenlőségére törekvő elköteleződésként, illetve a társadalmi változásokra való reakcióként, de komoly piaci tényezőként is érdemes tekintenünk.³⁸⁵ Úgy tűnik, 1860 és 1880 között a honleányi szerep rendkívül népszerű, mondhatni, *eladható szerepmódel*l volt; mindeközben azonban kimeríthetőnek is bizonyult.

³⁸⁵ Nem egyedi jelenség, hogy a nemi szerepekről és azok formálási igényéről szóló diskurzus a gazdasági haszonszerzés eszközüvé válik. Ha csupán a magyar sajtótörténeti kontextusnál maradunk, jó példák a 19. századi élclapok, amelyek mellett, hogy reagáltak a társadalmi változásokra, kifejezetten e téma változatos megragadásának köszönhetően eladhatóságukat. Elemzésükről: FABÓ 2007a.

KÁNYA EMÍLIA (ÖN)REPREZENTÁCIÓJA

Kánya Emília 1905-ben bekövetkező halála előtt néhány évvel kezdett dolgozni emlékiratán, amely nyomtatásban 1998-ban jelent meg Fábri Anna és Kiss Bori gondozásában. A kéziratos változat első három fejezetét az Evangélikus Országos Levéltár, utolsó részét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.³⁸⁶ A levéltári jegyzék szerint az emlékirat a levéltárba kerülésig a család birtokában volt,³⁸⁷ így a kézirat feltételezhető olvasóközönsége is a tágabb családi kör lehetett.³⁸⁸ A visszaemlékezésnek Kánya Emília adta a *Réges-régi időkről*³⁸⁹ címet. A szöveg megszakadt, de még épp elért a lejegyzés jelenéhez, mielőtt írója meghalt.

A munka négy fejezetből áll; *Az apai ház* a gyermekkoráról, az *Új élet, új szenvedés* az első házasság éveiről, az *Írónői pályám* a szakmabeli évekről, a *Szanaszét* című fejezet pedig a *Családi Kör* megszűnése után az idősebb kor éveiről tudósít. A struktúra azt sugallja, hogy a narrátor hozzátételesen ilyen súlyozással fogja vázolni élettörténetét. Ehhez képest az egyes fejezetek nem arányosak: míg a gyermekkorról, a neveltetésről, az első férj családjában töltött szenvedésekről, az anyaszerep élményéről és főként a családi kapcsolatok tablójáról terjedelmes leírást olvashatunk, addig azokról az eseményekről, amelyek a korban, majd a nőtörténet-írás számára is kiemelkedők Kánya Emíliával kapcsolatban, csupán elvétve, mellékes körülményekként értesülünk.

Az egyik passzusban az alábbi kételyeket fogalmazza meg a beszélő:

„Soká gondolkodtam, mit írjak még az én egyszerű, kicsinyes életemről, mely nem gazdag események által és amelyben nagyon kicsiny, porszem helyet tudtam elfoglalni. A hely szerény volt, ahová az élet állított, kit érdekel tulajdonképp a csendes közkatona vívása, ha halva is rogy össze a küzdőtéren! Csak a vezérek szerepelnek az életben, akár nyert, akár veszített csata kíséri lépteiket. De aztán elgondoltam, hogy tanulság van a legkisebb életfolyamban

³⁸⁶ A kézirat lelőhelye: 1–3. rész: Evangélikus Országos Levéltár, Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka: „Kánya Emília emlékiratai” című doboz; 4. rész: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

³⁸⁷ A jegyzék szerint az emlékirat Kánya Pál unokája, özv. id. Magurányi Sándorné birtokában volt, aki 1978. november 3-án Ausztráliába való kivándorlása előtt meghatalmazta Fabó Irmát, hogy dolgozza fel, majd adja át a hagyatékot az Evangélikus Országos Levéltárnak. Ezt Fabó Irma több részletben – 1979. május 4-én, 1983. június 8-án és 1993. december 27-én – tette meg. A jegyzékből nem derül ki egyértelműen, hogy az emlékirat a hagyaték 1983-as vagy 1993-as átadásával került-e a levéltár birtokába, de annyi bizonyos, hogy nem az 1979-es átadásakor, mert a meghatalmazás szerint id. Magurányi Sándorné az emlékirat sorsáról később szándékozott dönteni. (Ezúton is köszönöm Czenthe Miklósnak és Ulakcsai Zoltánnak, az Evangélikus Országos Levéltár dolgozóinak, hogy rendelkezésemre bocsátották a hagyaték levéltárba kerüléséről készült jegyzéket.)

³⁸⁸ Tudomásom szerint a *Réges-régi időkről* 1998-as publikálása előtt csupán egyetlen nyoma látható az emlékirat kéziratos nyilvánosságának; Fabó Irma közölt néhány sornyi részletet két cikkében: FABÓ 1953; FABÓ 1974.

³⁸⁹ A kéziratban látható a cím: ő írta rá a borítóra.

is, és nemigen volt még teremtés, a legigénytelenebb is, akitől ne tudtam volna tanulni valamit, és így mégiscsak folytatom életem további élményeinek leírását. Sietős, lehetőleg hamari vonásokban rajzolva egy szegény leány történetét.”³⁹⁰

A következő két fejezet a fenti idézet „folytatásával” foglalkozik: azt elemzi, Kánya Emília emlékirata hogyan „rajzolja meg” e „szegény leány történetét”. Fő kérdése, hogy az önéletrajz milyen saját női szerepváltozatokat, milyen textuális önarcképet mutat fel. A dolgozat harmadik fejezete az emlékirat formálta anyai, illetve feleség-szerepváltozatokat, negyedik fejezete az életpálya konvencióktól eltérő lépéseinek elbeszélését értelmezi.

³⁹⁰ Uo., 61.

HARMADIK FEJEZET

NŐI PASSIÓTÖRTÉNET A 19. SZÁZADBAN

Kánya anyai- és feleségszerepeinek elemzésekor elsősorban nem az fogalkoztat, milyen anya *volt* Kánya Emília, vagy milyen *lehetett* házassága Gottfried Feldingerrel, illetve Szegfi Mórral. Ehelyett sokkal inkább az érdekel, milyen kulturális-retorikai sémákat működtetett általában az anyaság, valamint saját anyai szereplehetőségei megragadásához; milyen feleségképet formált önmagáról; egyáltalán mennyiben jelenik meg hangsúlyos elemként a szövegben saját házasságára, illetve feleség- és anyaszerepére vonatkozó utalás. A közel hetven évet elbeszélő önéletírás gazdag anyaga arra is lehetőséget ad, hogy megfigyeljük, a beszélő milyen anyaképet formál saját édesanyjáról; de az is láthatóvá válik, hogy az önéletrajzi én anyai szerepköre miként változik gyermekei növekedésével. Erre az egyszerre a szerzőre koncentráló, egyszerre konstruktivista szempontot érvényesítő olvasatra elsősorban az önéletrajzi jellegű írások a legalkalmasabbak; már ha abból az általános elméleti előfeltevésekből indulunk ki, hogy – minden egyéb szöveghez hasonlóan – az autobiográfiai szövegek is kivétel nélkül konstrukciók; a valóság pedig nem független a cselekvő, tapasztalatokat szerző emberi gyakorlattól.³⁹¹

Amellett fogok érvelni, hogy a *Réges-régi időről*, a publicisztikai írásokhoz hasonlóan, de másféle módon, szintén az anyai szerep közösségi jellegét prezentálja, még a saját anyai szerep megalkotása során is. A feleségszerep megformálását tekintve pedig annak hangsúlytalansága látható; az emlékiratban inkább a házasságról való beszéd szűkszavúságának tulajdoníthatunk funkciót: az önéletrajzi én afféle magányos harcosként tűnik fel – mind házasságaiban, mind egész elbeszélte élettörténetében. Az értekezés arra az előzetes meggyőződésre épül, hogy e technikából kevéssé Kánya Emília életét illetően vonhatunk le következtetéseket, sokkal inkább arra vonatkozóan, hogy e jegyek mit eredményeznek a szövegben. A harmadik fejezet ennek megfelelően nemcsak az emlékiratban megformált anya- és feleségszerepeket kutatja, hanem ezzel összefüggésben a szöveg műfaji kódjait is.

³⁹¹ Vö. GYÁNI 1997, különösen: 27–28; TAKÁTS 2014d: 16.

Saját anyja ábrázolása

Amikor a *Réges-régi időkről* beszélője saját édesanyjáról tudósít, a szöveg szerint az anyagyermek kapcsolat legfőbb mozgatója a hála és a kötelesség. Első fejezetében olyan önéletrajzi én jelenik meg, aki nem akart hozzámenni Gottfried Feldingerhez, hanem házasságát kizárólag szülei iránti hálából, engedelmességből kötötte.

Kánya Emília (szakmai és baráti kapcsolatokra épülő) diszkurzív közegére tekintve látható, hogy a férjválasztás elsődleges kívánatos szempontja a *szerelemből házasodás* volt. A korszak legelterjedtebb felsőbb társadalmi státuszú nőknek szóló tanácsadókönyvei (például Kalocsa Róza,³⁹² Jósika Júlia írásai³⁹³) előszeretettel érveltek a szerelmi házasság szükségessége mellett, szemben az anyagi megfontolásokra épülő „érdekházasságokkal”. Veres Szilárda is egyértelműen a nemtetszésének adott hangot a gazdasági szempontú házasságokat illetően:

„Egy ilyen délutánon mondta nekem Bajza Lenke, az író, a költő leánya, Vachott és Petőfi Etelkéjének közeli rokona, hogy ő azért megy férjhez Heckenasthoz, a gazdag nyomdatulajdonoshoz, mert ő nem tudna szegény lenni és nélkülözni. Ezek a szavak, ez a próza az én egészen másféle gondolkozású lényemet szinte megborzasztotta.”³⁹⁴

Nem csoda hát, hogy a *Réges-régi időkről* önelbeszélője zaklatottan beszél arról, hogy első házasságát nem saját döntése alapján és nem szerelemből kötötte.³⁹⁵

„Ez kötelességed – mondta nekem is valami a bensőmben –, jó, áldozat ugyan, borzasztó lesz lemondanom álmaimról, de a legelső a kötelesség [...]. Ha isten így rendezte el a sorsomat, úgysem harcolhatok ellene, legyen meg az akarata! [...] Oh, ha tudnám, hogy szeret-e?! Volna-e emberi erő, mely rákényszerítene e lépésre!”³⁹⁶

³⁹² KALOCSA 1884. Kánya Emília közvetlen kapcsolatban állt Kalocsa Rózának nemcsak szellemiségével, de személyével is: leánya, Szegfi Emília Kalocsa Róza leánynevelő intézetébe járt. Az információt közli: Vécseiné Jankovich Lujza *Búvirágok* című írásában, amely egy ismeretlen helyről származó újságkivágatban szerepel Kánya Emília hagyatékában.

³⁹³ JÓSIKA 1863: 388–389.

³⁹⁴ RUDNAY 1922: 41.

³⁹⁵ KÁNYA 1998: 71–72.

³⁹⁶ Uo.

Ezért részben a német olvasmányokat okolja, amelyek, mint írja, „nem fejlesztették ki bennem az ént, azért lettem majdnem játékszere más akaratának, egyéniség nélkül, csak megszokott engedelmségből!”³⁹⁷ A felmentő érv a szülők iránti hála és kötelességtudat hangsúlyozása: a szülőknek való engedelmség bír akkora magyarázó erővel a szövegben, hogy még a korszakban kívánatos házassági módot is felülírja: „[E]zernyi hálaival tartozom ezeknek a jó szülőknek, meg kell mutatnom szívem készségét, még életem árán is.”³⁹⁸

A szülőknek való engedelmségre tehát súlyt fektet a szöveg, amit az a technika is erősít, hogy a narrátor e viszonyt szakrális metaforákkal láttatja.

„Egész éjjel nem tudtam lehunyni szememet, gondolkoztam, sírtam, imádkoztam, kértem segílyt a jóistentől: ő tudja legjobban, mi válik hasznomra. [...] Meg kelle lenni, és én szent kötelességet véltem leróni *áldozatul hozva szerető szívemet*. [...] Eredj hát tovább e tövises úton balga leány, és ha boldogtalan is leszesz, legalább szüleidet boldogítottad. Ha belső életed árán is!”³⁹⁹

„Megnyugtatott, biztatott, bátorított, ne érezzem csak a magam egyéni fájdalmát [...], *adjam oda e szívet azoknak*, akik immár igényt tarthatnak reá, tartsam meg eskümet, és ha nem lehetek is boldog az új körben, boldogítsak másokat: ez igazi hivatása a nőnek! Így legyen! *Amen!*”⁴⁰⁰

„[D]e a legelső *kötelesség*, és ezernyi *hálaival tartozom ezeknek a jó szülőknek*, *meg kell mutatnom szívem készségét, még életem árán is.*”⁴⁰¹

A fenti idézetekben a szerető szív áldozatának képe a keresztény hagyományból és a katolikus liturgiából is ismert Istenhez emelt szív képét, valamint az áldozati bárány allegóriáját idézi. A bibliai metaforákon túl a szöveg expliciten is párhuzamot von a szülők, illetve Isten között: a szülőkhöz fűződő kötelességtudó viszony és hála az Istennek való engedelmséggel és hálaival válik egyenlővé. A szakrális szférába emelést erősíti a fejezet

³⁹⁷ Uo., 68.

³⁹⁸ Uo., 71.

³⁹⁹ Uo., 72.

⁴⁰⁰ Uo., 75.

⁴⁰¹ Uo., 71.

hangneme is: az első, gyermekkorról írt fejezet modalitása – ellentétben a többi hároméval – szinte végig aposztrophikus, az ima beszédhelyzetét idézi; gyakoriak az olyan közbevetések, mint: „Oh, adj erőt hozzá, édes jó istenem, aki eddig olyan jóságos atyai gondoskodással vezetted utamon!” vagy „ez igazi hivatása a nőnek! Így legyen! Ámen!”⁴⁰² Az imai felütések számos alkalommal a szabadfüggőbeszéd prózapoétikai technikájával jelennek meg, ahol jelöletlen az önéletrajzi narrátor, valamint az önéletrajzi én közötti határ.

Különbség a felmutatott anya- és apakép között, hogy noha a beszélő szeretettel, elismeréssel beszél anyjáról, a hozzá fűződő viszony egyetlen ismertetője a szövegben a kötelesség, a szigor és a hála. Ezzel szemben apja barátként is feltűnik.

„Kedves jó anyám betegeskedett, de azért, amikor az idő csak engedte, felkeresett, szerette az unokáit, de azért nem kényeztette őket, megkívánta még kicsi korukban is a szófogadást, a jó magaviseletet. [...] *Kedves jó atyám* türelmes, lankadatlan szeretetére nem tudok könnyek nélkül gondolni sem. Minden áldott nap meglátogatott hosszú évek során, és *mindig megmaradt legjobb, leghűségesebb barátomnak*. [...] Ő látott el jó könyvekkel is, *megbeszélte velem minden, a külső életben felmerülő napi kérdést*, érdeket keltett bennem a világ folyása iránt is – oh, milyen tanulságos, kedves órákat töltöttünk együtt.”⁴⁰³

„Testben, lélekben megtörve a hiábavaló kísérletekben, ért még azon felül drága jó atyám halálának csapása 1876. július 16-án. *Vele meghalt a jövőmben, a jelenben való bizalmam*, már ellentállási képességem sem volt, és tehetetlenül vergődtem óriási fájdalmamban.”⁴⁰⁴

Az apa barátként ábrázolása azért is beszédes, mert ha Kánya Emília alakjára tekintünk, feltűnő, hogy életpályája elsősorban nem anyai, hanem apai mintát követett. A Monarchia első női lapszerkesztőjeként olyan szakmába fogott, amelyet addig kizárólag férfiak végeztek; férfi mintát követett nőként a társadalmi térben. Szemléletes különbség az is, hogy míg a szöveg az önéletrajzi én apjával való kapcsolatát ábrázolja barátságként, addig anyaként két lányához, Emmihez és Irénhez fűződő viszonyát jeleníti meg hasonlóképpen,

⁴⁰² Uo., 75.

⁴⁰³ Uo., 172.

⁴⁰⁴ Uo., 206.

azok felnőttkorában. Az utolsó fejezet részben annak elbeszélésére épít, idős korában hogyan élt Kánya Emília felnőtt lányával egyenrangú, egymást kölcsönösen támogató viszonyban.⁴⁰⁵

A saját anyai szerep megformálása

Az anyai szerepkör transzcendens szférába emelése a saját anyai szerep megformálására is jellemző. A narrátor a várandóságot és a szülést szakrális metaforákkal ragadja meg: az anyaság mint szent hivatás kulturális-diszkurzív sémáját alkalmazza.

„A tél vége felé éreztem, hogy anyává leszek ősszel. [...] Én már nem járok, én már *röpülök a mennyország felé! Meg vagyok váltva, meg vagyok szentelve* – már nem érhet baj, meg vagyok mentve, valami, valaki vagyok, és olyan jó leszek, tisztuljanak meg a gondolataim is, hisz ez az édes, ismeretlen kicsike érzi szívem verését és tőlem kapja a lelkét, a szívét, a jóságát!”⁴⁰⁶

„Háromnapi rosszullet után végre október 23-án este hét órakor itt volt az aranyos gyermek, szép Irénem! Ő volt életem legnagyobb öröme. Olyan *szent ihlet hatotta át egész valómat*, mikor először szívemhez szoríthattam e kicsi, tehetetlen szentséget, *aminő magasztos érzés soha még nem járta át szívemet*. [...] Oh, semmit se lehet annyira szeretni, mint a gyermeket, rajongani érte, e kicsi, tehetetlen jóságért! *Ez nemesíti meg lelkünket, ez avat fel az igazi szentséggel, az anya magasztos méltóságára.*”⁴⁰⁷

„[G]yönyörúség nézni ilyen *kis angyalt*. És ez az enyém, egészen az enyém!”⁴⁰⁸

Az első gyermek, Irén születése utáni néhány hónap elbeszéléséhez bibliai allúzióval él a narrátor: az önéletrajzi ént Máriaként, hármójukat pedig a Szent Családként ábrázolja. Az elbeszélés szerint az 1848-as események elűzik őket Pestről; menekülniük kell a néhány hónapos csecsemővel; nem tudják, hová igyekeznek, csak zarándokolnak; kint ordító hideg; semmilyen fogadóba nem nyernek bebocsátást, mert minden szoba tele van; végül egy hideg,

⁴⁰⁵ Vö. pl.: uo., 217, 219.

⁴⁰⁶ Uo., 84.

⁴⁰⁷ Uo., 92.

⁴⁰⁸ Uo., 116.

penészes lyukban találnak nyugalomra éjszakára, ahol vizes szalmán alszanak.⁴⁰⁹ Kint „[b]ábeli zűrzavar mindenütt”,⁴¹⁰ „*harmadnap* délelőtt meglátták a legelső német katonákat”.⁴¹¹ Végül a betéttörténet így végződik: „Leírhatatlan a boldog nagyszülők és nővéreim boldogsága: csak kapkodták egymás kezéből a szép Irénkét, és rövid időre felejtve volt a *három hónapig tartott számkivetés.*”⁴¹²

A történetet nyilván motivikus, számszimbolikai, konkrét és áttételes bibliai utalások *nélkül is* el lehetne beszélni; de mint minden elbeszélés, ez is tudatos választás eredménye: Kánya Emília emlékirata az önelbeszélő saját szülői figuráját máriai és józsefi szereplőként formálja meg. A máriai szerep az első gyermek születését követő egy év után is folytatódik a szövegben: Irénről egyértelműen többet és gyengédebb hangnemben tudósít a narrátor, mint többi hét gyermekéről.

„Te, felejthetetlenül imádott, *jó gyermekem, te! Mi ketten szerettük egymást, megértettük egymást,* és soha, soha az életben nem okozott nekem a legcsekélyebb fájdalmat sem a jó lélek, csak váratlan, rettentő halálával sebezte meg szívemet, az egész életre, sohasem szűnő keservvel töltve el lelkemet. *Mai napig is úgy siratom őt, mint tizenkét évvel ezelőtt!*”⁴¹³

Több gyermekének a nevéről vagy születésük tényéről sem kapunk információt. Azt azonban megtudjuk, hogy Irén az egyedüli gyermeke, akinek megérte halálát.

„*Mikor 1892-ben, február 6-án a halál elragadta Irén leányomat, azt gondoltam, utána kell pusztulnom nekem is. Üres az élet nála nélkül, elviselhetetlen teher, földhez sújtó gyötrelem. Még most is siratom az ő bájos lényét, az ő édes szeretetét. Még most sem tudok megbékülni a halál gondolatával, ha az kiragadja az élők közül a fiatal, harcoss embereket [...]. A lázongó érzés utóvégre csillapul, mint minden fájdalom a világon, de keserű tövise bennmarad a lélekben.*”⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Uo., 93–100.

⁴¹⁰ Uo., 100.

⁴¹¹ Uo., 102.

⁴¹² Uo., 104.

⁴¹³ Uo., 244.

⁴¹⁴ Uo., 246–247.

A saját gyermekét sirató anya képe terjedelemben, de a fájdalom nyomatékosításában is hangsúlyos jelenet az emlékiratban.

„Egypár kedves családot nem említettem még, akik úgy látszik, szeretnek is; és én is ragaszkodom hozzájuk, nem is idézve föl életem legnagyobb fájdalmas csapását, *szeretett Irén leányom halálát*, mely tizenhárom évvel ezelőtt váratlanul sújtott, *amelyet még most is vérző szívvel siratok, és leírhatatlanul nehezen tudtam beleélni magamat a nála nélküli rideg, örömtelen életbe*. Szerettem a gyermekeimet mind, de hiába, ő volt nemcsak örömem, hanem büszkeségem is, támogatóm, vigasztalóm, kiegészítése életemnek, lelkem, szemem gyönyörűsége! Nem tudok még igazán belenyugodni az életbe és *most is sírom az emberfeletti kín keserves könnyeit utána!* [...] De ki nem szolgált reá, bűnös ember létére! *És vajon ki nem kiáltott fel nagy, szívtépő kínjában: miért, miért kell nekem ezt átélni? Nem volt még elég a szenvedésből, a szív fájdalomtól? Az a legfőbb tökély és jóság, a mi kegyes isteni atyánk hogyan nézheti, vagyis okozhatja érző lelkünknek ezt a mártíromságot?* Mi földi szülők megrabolnánk-e gyermekeinket legnagyobb kincsünktől? [...] De miért, miért! Miért teszi kívánatossá a föld mélyét és *mégis itthagy bennünket, hogy legyen időnk a szenvedésre!*”⁴¹⁵

Míg testvérei, második férje, illetve barátnői haláláról enumerációszerű felsorolással, higgadt tudomásulvétellel tudósít a narrátor,⁴¹⁶ addig Irén haláláról (azt napra pontosan megnevezve) hosszasan ír, elviselhetetlen fájdalmát helyezve a középpontba; kiáltását néhol az ima beszédhelyzetében folytatva. Ráadásul az önéletírásra nagyon kevésbé jellemző a retrospektív időkezelés, a történetvezetés inkább lineáris; az Irén későbbi halálára való utalás azonban minduntalan visszatér a szövegben. A rendszeres hivatkozás az első gyermek halálára olyan narratív elem, amely a gyermek emléktől való elszakadásnak, az anya gyermeke elvesztésébe való belenyugvásának képtelenségét fejezi ki.

⁴¹⁵ Uo., 271–272.

⁴¹⁶ Vö. pl. uo., 244.

A feleségszerep reprezentálása

A feleségszerepről több szó esik az első, mint a második házasság reprezentálásakor. A narrátor arról tudósít, hogy első házasságát édesanyja akarata miatt kötötte; arról, hogy Feldinger családjában (főként sógornője miatt) kínokat élt át szüleitől távol; valamint a válás tényét közli némi kommentárral. Elsősorban a válás okáról, az önéletrajzi én és férje közötti „természetellenes viszonyról”, illetve férje „erkölcstelen életmódjáról” beszél.⁴¹⁷ Utal a válóper nehézségeire is, de csupán néhány mondatban, nem említve, hogy pontosan milyen akadályokról volt szó, és ezeket, illetve környezete reakcióit hogyan élte meg női szerepkörében.

Ehhez képest Szegfivel kötött házasságáról, annak körülményeiről, motivációiról, megismerkedésükről egyetlen szóval sem tudósít a narrátor. Házasságkötésükről a következő odavetett megjegyzésből értesülünk: „Időközben másodszor is férjhez mentem, Szegfi Mórhoz (1861-ben, május 8-án) – Júlia nagyon rokonszenvezett férjemmel is, és gyakran keresett fel.”⁴¹⁸ Pintér Jenő összefoglalója alapján az eredetileg zsidó származású Szegfi Mór „már mint keresztény író” kötött házasságot Kánya Emíliával.⁴¹⁹ Ahogy arról már korábban volt szó, az 1840-es évektől számos zsidó származású magyar értelmiségi evangélikus felekezetűvé vált; a zsidó asszimiláció fontos szakasza a pesti evangélikusokhoz kötődött. Bármennyire is támogatta a korabeli értelmiségi közvélemény egy része (leginkább Kánya közege) a magyar zsidó asszimilációs törekvéseket, a vegyes házasságokra még kevés példa akadt.⁴²⁰ Igaza lehet Fábri Annának: házasságuk olyan választásként értelmezhető, amellyel Kánya Emília az önálló életvitel mellett döntött. Minden bizonnyal mindkét fél számára előnyökkel járt a házasság; mindketten emancipálódni akartak: egyikük „teljes értékű magyarrá”, másikuk önálló értelmiségivé válni, ami arról árulkodik, hogy – mint később oly sokszor – a zsidó- és a női emancipáció szálai már most is összefonódtak.⁴²¹

Kérdés, hogy mennyiben játszhatott szerepet Szegfi eredetileg zsidó származása, illetve átkeresztelkedése abban, hogy az emlékirat egyik tényezőjét, sőt házasságuk okait sem említi.⁴²² Az önéletrajzban Szegfi – egy-egy félmondatos megjegyzésen túl⁴²³ – három

⁴¹⁷ KÁNYA 1998: 175.

⁴¹⁸ KÁNYA 1998: 188.

⁴¹⁹ PINTÉR 1993: 846. Neve szerepel a Magyar Zsidó Lexikonban is: UJVÁRI 1929: 832.

⁴²⁰ FÁBRI 1996: 113.

⁴²¹ Uo., 114.

⁴²² Bár meg kell jegyezni, Pintér – talán a kortársak visszaemlékezéseire támaszkodva – megjegyzi, „a házasság nem keltett nagyobb feltűnést”. PINTÉR 1933: 75.

⁴²³ Vö. például: „Szerettem férjemet, gyermekeimet. Nyolc kedves gyermekkel áldott meg az ég. Oda kellett irányítanom erőmet, elsősorban megfelelni a nő és az anya kötelességeinek.” (KÁNYA 1998: 195.) A

rövidebb jelenetben tűnik fel. E betéttörténetek alapján a szöveg úgy reprezentálja házasságukat, mint akik kölcsönös – főként szakmai értelemben vett – egymásra utaltságban éltek. Az egyik részletben a narrátor arról számol be, hogy 1873-ban meghívták Veres Pálnéval Bécsbe, hogy tartson előadást az akkor aktuális „nőkérdés” állapotáról. A jelenet elbeszélésekor terjedelmes beszámolót kapunk arról, hogy férje mennyit segített az önéletrajzi én-nek előadásszövege megírásában, illetve felolvasásában; sőt külön hangsúlyt fektet arra, hogy megjegyezze, férje kritikájától félt a legjobban.⁴²⁴ E jelenet ellenpontja az emlékirat azon részlete, amikor a narrátor csípős megjegyzés kíséretében számol be róla, hogy ő volt az, aki segített férjének a munkakeresésben:

„És mert ő maga még nálamnál is ügyefogyottabb volt, hát engem bízott meg, keressem fel azokat a hivatalos személyeket, akik elősegítsék tanári kinevezését. Megtettem mindent, a majdnem lehetetlent is.”⁴²⁵

Beszédes az a betéttörténet is, amely szerint az elbeszélő én állásajánlatot kapott, hogy legyen Mária Valéria főhercegnő gyermekének gondozó- és nevelőnője. Az állás akkora összeggel járt volna, hogy könnyedén biztosította volna (anyagi gondokkal küzdő) családjukban férje előmenetelét, valamint összes gyermekük jövőjét. Az ajánlatot azonban visszautasította, méghozzá anyai és házastársi kötelességtudatára hivatkozva: nem költözhet el családjá mellől.⁴²⁶ A történetnek nem a megtörtént (vagy akár éppen nem megtörtént) jellege érdekes, hanem az, hogy egyáltalán helyet kap, és *ahogyan* helyet kap az emlékiratban: a vívódás és döntéshozás részletes leírásával, az érveléssel, valamint férje megjegyzésének feltüntetésével: „tégy belátásod szerint, édes lelkem – de azt mondhatom neked, hogy nálad nélkül én tönkre fogok menni, a gyermekekkel együtt.”⁴²⁷ A családi kötelességekre való hivatkozásnak, illetve férje ráutaltságának kiemelése azzal a funkcióval bír, hogy a szöveg

„[s]zerettem férjemet, gyermekeimet” sor inkább kötelességtudó honleányhoz illő megjegyzésnek tűnik, amelynek funkciója kevésbé a házastárs iránti szeretet, sokkal inkább a jó családanya, a honleányi szerep betöltésének reprezentálása.

⁴²⁴ Uo., 195–196. Nem ez az egyetlen eset a magyar nő- és irodalomtörténetben, amikor értelmiségi pályán házaspárok egymásra utaltsága látható. A Kánya–Szegfi házaspárt megelőző és követő évtizedekből számos magyar példa említhető, ahol nem is csupán az értelmiségi munkavégzés, de kifejezetten az irodalmi aktivitás, az írás is közös ügy a házasságban. Lásd például Slachta Etelka szépirói munkásságát házasságában Szekrényessy Józseffel (vö. KUCSERKA 2019: 283.) vagy Harnos Ilona és Kosztolányi Dezső (vö. BORGOS 2007: 255–284, különösen: 256.), Mészöly Miklós és Polcz Alain (vö. SZOLLÁTH 2018: 70–76.) alkotói kapcsolatát.

⁴²⁵ Uo., 205. Hasonlóan éles megjegyzéssel illeti szakmai szempontból első férjét, Gottfried Feldingert is: „Férjem, aki dilettáns vezércikket írt az ellenzéki lapokba [...]” Uo., 87.

⁴²⁶ Vö. uo., 203–205.

⁴²⁷ Uo., 204.

olyan feleség-képet formáljon az önéletrajzi énről, mint aki családja központi figurája: akitől függ férje boldogsága, anyagi jóléte, és aki számára elsődleges a családi feladatoknak való megfelelés, szemben a szakmai előmenetellel vagy a társadalmi státuszváltással.

A szerepábrázolások funkciója

A két házasság felmutatását együtt szemlélve úgy tűnik, hogy a feleségszerep kimunkálása hangsúlytalanabb az emlékiratban, mint az anyaszerepé. A szövegben az elbeszélő én szinte végig egyedül van. A *Családi Kör* tönkremenetelének időszakát például úgy rajzolja meg a beszélő, hogy az önéletrajzi én töretlenül küzdött az anyagi gondokkal, és nem szólt a problémákról az akkor már Lőcsén tanítóként dolgozó Szegfinek; ehelyett mindvégig egyedül próbált *küzdeni*.

„Győznöm kell, lehetetlenség a kudarc, mikor a munka becsületes, serény [...].
Magam akartam küzdeni, szenvedni, hogy róla elhárítsak minden, de minden szenvedést, róla, aki olyan kétségbeesett volt olykor csekélységek miatt is. [...]
Ezért akartam erős lenni én, én gyenge nő [...], *áldozatul akarván hozni boldogságomat, nyugalمامat, kicsavarván egy férfi, egy férj kezéből a fegyvert, nehogy megsérüljön.*”⁴²⁸

A fenti részletben az egyedüllét felmutatása mellett a „küzdeni” szó is hangsúlyos: a lapfenntartásért tett, férje nélkül végzett igyekezeteit háborús retorikával ragadja meg a beszélő. Az egyedül küzdő feleség képét jelzi az emlékirat azon prózapoétikai sajátossága is, hogy voltaképpen egyik férjet sem ismerjük meg a szövegben. Eleve csupán a kardinális élethelyzetekben említi őket a narrátor (válás, a lap csődbe jutása, állásajánlat visszautasítása), de e jelenetekben sem tudunk meg róluk több információt annál, mint amennyi feltétlenül szükséges lenne az életút elbeszéléséhez. A két férj karaktere feltűnően kidolgozatlan.

Noha az anyaszerep felmutatása jóval hangsúlyosabb az emlékiratban, a gyermekek megformálását illetően is hasonló a helyzet: a narrátor gyermekeit sem ismerjük meg az önéletrajzban, figurájuk szintén kevésbé plasztikus. Különbség azonban, hogy a gyermekek állandóan jelen vannak a szövegben, az anyaszerepre minduntalan történik valamilyen

⁴²⁸ Uo., 207.

utalás, a narrátor állandó és fontos díszletként ábrázolja őket életében, nem pedig – férjeihez hasonlóan – néha előbukkanó mellékszereplőként. E technika azért is meglepő, mert az önéletírásban terjedelmes leírásokat, történeteket, szinte portrégyűjteményt kapunk a családi és baráti ismerősökről; a szűkebb családról azonban aligha.

Az eljárás az emlékirat-hagyomány műfaji kódjaival állhat összefüggésben. Ismerős lehet például (és Kánya Emília számára is ismerős lehetett) Vachott Sándorné Csapó Mária *Rajzok a múltból* című emlékezéseiből.⁴²⁹ Kánya és Vachottné személyes, illetve szakmai kapcsolatára számos példát találunk: közös beszélygyűjteményt adtak ki,⁴³⁰ 1861-ben Vachottné megalapította az *Anyák Hetilapját*, amelyre Kánya többször is hivatkozott a *Családi Körben*.⁴³¹ Az 1887–89-ben publikált *Rajzok a múltból* tehát jó eséllyel képezte közös diszkurzív közegük részét. Vachottné emlékezése olyan önéletrajzi jellegű szöveg, amelyben az elbeszélés tárgya csupán részben az önelbeszélő élete; a narrátor nagyrészt inkább megfigyelő, és kora irodalmi-közéleti arcképcsarnokát festi meg.⁴³² A gyermek- és ifjúkori visszaemlékezésen túl egy-egy fejezet a barátokkal, rokonokkal töltött események beszámolóját tartalmazza a narrátor perspektívájából (például szüret Fáy Andráséknál, beszámoló Vörösmarty Mihály esküvőjéről, találkozás Deák Ferencsel stb.).

Hasonló benyomásunk lehet a már többször idézett, szintén egyértelműen Kánya Emília diszkurzív közegének részét képező Rudnay Józsefné Veres Szilárda önéletírását olvasva. Emlékiratának gerincét a személyes életút elbeszélése jelenti, amely mentén folyamatos, néhol anekdotikus, néhol skiccszerű kitekintéseket kapunk az őt körülvevő (igen népes) társaságról. Veres Szilárda önéletírása némiképp különbözik a Kánya- és a Vachottné-émlékirattól: egyértelműen érezhető, hogy szerzője kevesebb írói gyakorlattal rendelkezik, mint két kortársa (mely szempontra maga a szerző is kitér szabadkozva emlékirata bevezetőjében⁴³³). Az önéletírás mégis tanulságos kordokumentum, amely nagyrészt a szövegben – többé-kevésbé tudatosan – működtetett műfaji kódnak, az önelbeszélő körüli közeg minuciózus rögzítési szándékának köszönhető.

⁴²⁹ VACHOTT 1887.

⁴³⁰ EMILIA–VAHOT 1861.

⁴³¹ *Családi Kör* 1861/12, 169; 1861/17, 269. Személyes kapcsolatukra pedig az alábbi utalás olvasható Kánya emlékiratában: „Akármilyen kicsinynek is éreztem magamat, állásomnál fogva sem kerülhettem ki, hogy sok jeles ember és nő, köztük egypár író, keresett fel vagy az irodában, vagy pedig szüleim házában. Ez időben látogatott meg Vachott Sándorné, akivel egykor iskolatársak voltunk.” KÁNYA 1998: 183.

⁴³² E technika oka részben piaci jellegű lehetett: az irodalmi-politikai élet ismert figuráiról szóló beszámolók szinte korszaktól függetlenül érdeklik a könyvpiaci fogyasztókat. Mint Török Zsuzsa rámutatott, Vachottné egyértelműen megélhetési motivációval is írta emlékiratát, és siettetette annak mihamarabbi kiadását. TÖRÖK 2019: 113.

⁴³³ Vö. RUDNAY 1922: 10.

Példa későbbi időszakból, illetve más autobiográfiai műfajból is hozható. A kolozsvári születésű Jancsó Ödönné Zsakó Sarolta már javában a századforduló után vezetett naplója nem emlékirat és még csak nem is publikált; ma is csupán kéziratban olvasható a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattárában.⁴³⁴ Nem tételezhető tehát olyan fokú közvetlen kapcsolat Kánya Emíliával, mint Vachottné esetében. Naplója azonban a műfaji kódok szempontjából ugyanúgy figyelemre méltó lehet. A szöveget afféle elv szervezi, mint a fentieket: családtagok és családi barátok portrészorozatát kapjuk; célja egyértelműen a családi emlékezet megőrzése.

Nem véletlenül hangsúlyozzák a 18–19. századi, ma autobiográfiai jellegű írásoknak nevezett szövegekről szóló elemzések a naplók, útirajzok, önéletírások társas használatra szánt jellegét. E kutatások szerint a naplókra, memoárookra a 19. századig nem is személyes, önéletrajzi műfajként tekintettek;⁴³⁵ azoknak általában közösségi, a családi emlékezetet a további generációk számára is megőrizni kívánó funkciója volt; legyen szó kézíratos vagy publikált formáról.⁴³⁶ A többgenerációs emlékezetmegőrzés műfaji hagyományából adódóan tehát az ént körülvevő környezet körültekintő rögzítése, textuális megformálása hosszú hagyományra visszatekintő, általános technika volt.

Kánya Emília önéletírásának egy pontján a következőképpen fogalmaz a beszélő: „Egyrészt befejezhetném e csekély és érdektelen rajzot, ha nem ígértem volna meg gyermekeimnek, hogy számot adok nekik életemről.”⁴³⁷ Hasonló reflexiót fűz írásához Veres Szilárda is:

„Én pedig tegnap eltemetett kedves, egyetlen fiam jó barátjának, ki már egy közeli rokonommal együtt régebben ösztönöz és kér arra, hogy hosszú életemről írjak mémoire-okat, megígértem, hogy ma megkezdem emlékiratom megírását. [...] Egyik legfőbb indító oka, hogy végre mégis engedtem jó barátaim ezen kívánságának az, hogy úgy gondolom, több olyan dolgot fogok följegyezhetni, amiknek talán kár lenne az én életemmel teljesen elmúlniok és feledésbe jutniok.”⁴³⁸

⁴³⁴ Ezúton is köszönöm Tóth Orsolyának, hogy felhívta a figyelmem a kézíratra.

⁴³⁵ PETERSON 1999: 18.

⁴³⁶ 18–19. századi brit kontextusban: Uo., 16–18; EZELL 1999: 21–44. 19. századi magyar kontextusban legutóbb: Wesselényi Jozefa naplója kapcsán TÖRÖK 2020b, ill. Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzai kapcsán KUCSERKA 2019a.

⁴³⁷ KÁNYA 1998: 208.

⁴³⁸ RUDNAY 1922: 9–10.

A megjegyzések azt mutatják, hogy az emlékirat megírását küldetés teljesítéseként értelmezik a szerzők, amelynek során az önelbeszlő saját korának fontos szemlélője; az írás megtagadása vagy befejezetlenül hagyása pedig a jövő honfiat és honleányait fosztaná meg a tudástól. A *Réges-régi időkről* számos ponton arról árulkodik, hogy a szöveg a nyilvánosság számára (is) készült. Az önéletrajzi narrátor többször jelzi születési dátumát vagy életkorát az adott szövegrész írásának pillanatában: „Nem voltam akkor még tízéves (1828. novemberben születtem)”⁴³⁹; „[e]gyszerű körben születtem (1828-ban, november 10-én) és nevelkedtem föl”⁴⁴⁰; „és amelyeket nemcsak hogy most, 72 éves koromban sem tudtam elfelejteni”⁴⁴¹; „[n]agyon gyermekes gondolkozású fiatal nő voltam még akkor, és egyik másik irányban még mai nap is az vagyok – 73 éves koromban”.⁴⁴²

A szöveg tanúsága szerint az elsődleges címzettek elsősorban gyermekei és unokái voltak, de több részlet is azt jelzi, hogy a beszélő vélt olvasóközönsége szélesebb lehetett, mint a szűkebb családi kör.⁴⁴³ Talán, az emlékiratnak a korszakban bevett műfaji hagyományához híven, a vélt olvasóközönség is szerepet játszhatott abban, hogy a szövegben az önéletrajzi ént körülvevő közeli és távoli társaság akkurátus rögzítése látható. Mindeközben azonban éppen ezért szokatlan is, hogy Kánya emlékirata hiába szól az elbeszélő én egyéni életútjáról, ezáltal a szűkebb család történetéről: szinte semmit nem tudunk meg egyik családtagról sem. Ha az önéletírás műfaját irodalmi munkának is tekintjük, akkor úgy is fogalmazhatunk, hogy olyan családot alkot a szövegben a beszélő, ahol a férjek és a gyermekek nem árnyalt, nem eleven és főleg, nem önálló karakterek; nincs jellemük, csupán az önéletrajzi énhez viszonyítva léteznek a szövegben.

E technika alkalmazásának lehetséges magyarázata a *Réges-régi időkről* további műfaji kódjaival áll összefüggésben. A tágabb környezet tablószerű ábrázolása mellett ugyanis egyszerre lineáris történetvezetés is érvényesül a szövegben: az önéletrajzi én személyes életútjának története, ahol az elbeszélés tárgya nem a környezet, hanem az önelbeszlő élete, reflexiói. E retorikai eljárás ismerős lehet például a korszak tekintélyes evangélikus püspökének, Kánya Emília nagy példaképének, Székács József visszaemlékezéseiből, amelyek megközelítőleg 1866 és 1876 között készültek; az emlékiratot egészében 2008-ban publikálták. A szövegben Székács életeseményeinek láncolatát olvashatjuk, méghozzá az önéletrajzi én erőteljesebb jelenlétével, mint a fent

⁴³⁹ KÁNYA 1998: 19.

⁴⁴⁰ Uo., 9.

⁴⁴¹ Uo., 24.

⁴⁴² Uo., 88.

⁴⁴³ Például: „Tavassy az első leánykám, Irénem keresztapja volt [...]” Uo., 34.

idézett önéletírásokban. A beszélő plasztikusan bemutatja gyermekkorát, családi háttérét és neveltetését; az önéletírás nagyobb, a lelkeszi életpályáról írt részében azonban kevésbé az ént körülvevő közeg portrészzerű bemutatását láthatjuk. Noha a visszaemlékezések kiváló, remek stílusban megírt kordokumentumként is olvashatók, sőt bizonyos részei szinte betéttörténetként ragadnak meg egy-egy fontosabb történeti epizódot,⁴⁴⁴ összességében mégis azt a benyomást keltik, hogy az implicit szerzői szándék nem a családi és barátiközeg- emlékezet megőrzése. Az emlékiratban Székács József mint evangélikus lelkész szerepe dominál; túlnyomó részt e pozícióval, illetve az e szerephez kötődő személyes és hivatali viszonyok, konfliktusok, nézetek leírásával találkozunk; ahogy önéletírásának közreadója fogalmaz: „lelkészi ars poeticát tartunk a kezünkben.”⁴⁴⁵

Kánya Emília önéletírása a környezet aprólékos rögzítése mellett a Székácséban megjelenő jegyeket is magán viseli: a szöveg egy „nőügyi gondolkodó” és anya, de talán elsősorban egy 19. századi magyar, *a nemzet közösségéért szenvedő nő ars poeticájának* tekinthető. Szenvédő, mert a *Réges-régi időkről* az életutat a krisztológiai hagyományból ismert passiótörténetként beszéli el. A második fejezet címe *Új élet, új szenvedés*; a negyedik alcíme *Utolsó stáció*. Az első fejezet a következőképpen végződik: „Itt kezdődik új életem! Szenvédésteljes pályafutásom!” De beszédesek az önéletírás következő részletei is:

„[L]ehetetlen, hogy az Isten ne lássa és ne méltányolná az én fáradhatatlan munkásságomat – ez a szűk esztendő majdcsak elmúlik, helyt adván jobb napoknak. [...] Nem! Egyedül is kivergődöm az anyagi bajokból, és csak aztán vallom be neki, *íme, mit szenvedtem, de győztem, mert értetek harcoltam, értetek szenvedtem!* Akkor ismét jó lesz minden! Győznöm kell, lehetlenség a kudarc, mikor a munka becsületes, serény, mikor lemondásteljes még a külső élet is [...], hisz csak van egy felsőbb ítélőszék, amely számba veszi munkásságomat, a becsületes célt, az *önmegtagadást*, csak gyermekeimnek legyen meg a kenyérük.”⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Lásd például Báró Jeszenák János nyitrai kormánybiztos, egyházkerületi felügyelő utolsó napjainak, illetve kivégzésének leírását: SZÉKÁCS 2008: 155–159. Székács visszaemlékezései azért is hasznos kontextusforrások, mert kontrollpéldaként kidomborítják Kánya Emília emlékiratának azon sajátosságát, hogy a férjek csupán elvétve szerepelnek az emlékiratban. Székács ugyanis külön blokkot szentel feleségválasztási szempontjainak és történetének; önéletírását olvasva nincs az a benyomásunk, hogy nem ismerjük Vörös Júliát. Vö. Uo., 121–125.

⁴⁴⁵ Uo., 17.

⁴⁴⁶ KÁNYA 1998: 206–207.

„Magam akartam küzdeni, szenvedni, hogy róla elhárítsak minden, de minden szenvedést [...]. Vajon hová van felírva ennek a sok esztendőnek a kínos szenvedése, a gályarabságnál nehezebb vergődése!”⁴⁴⁷

„Még élünk, még van kit szeretnünk, kiért szenvedni, még megváltozhatik minden. Ebbe kellett belekapaszkodnom, ha elhagyott a bátorság [...].”⁴⁴⁸

„Hisz szenvedésből állott egész életem, és ennek csakis a koporsóban lesz vége. De volt vigaszom is, és megnyugodtam sorsomban. Hallgatagon, panasz nélkül viseltem el azokat, amiken nem lehetett segíteni, és erőt adott mindenhez a szent természet, a gondolkodás. Nem is a boldogságra születünk mi emberek, de betöltésére a végcélnak. De mi ez? Mikor érjük el?”⁴⁴⁹

Mint látható, az élet eseményeinek kitett beszélő krisztusi mártírként láttatja magát; aki számára az élet szenvedéstörténet (a különböző anyagi és családi problémák miatt); a munka pedig áldozatvállalás: a honért és családjáért. E retorika Kánya Emília életművének más pontjáról is ismerős lehet. Már idézett *Szeretet könyve* című regényének a szerző alteregójaként értelmezhető beszélője nagyon hasonlóan fogalmaz az önéletírásban olvasható sorokhoz; a szenvedés az élet szükséges, sőt dicső elemeként jelenik meg:

„Melyik embernek nem kell szenvedni az életben? És melyik pályának nincsenek tövissei? És nem dicső-e, egy jó ügyért szenvedni? Mi értéke volna az erénynek, ha gyakorlata szenvedéssel nem járna?”⁴⁵⁰

„Eszter egyszerűbben csendesebb lett; nagy, mondhatatlanul nagy volt szívében a fájdalom, de az örületes lázongás csillapult; tudta, miért szenved, és nyugodtan hajtotta meg lelkét és vette magára a bűnhődés nehéz keresztfáját és vitte azt föl a megváltás Golgothájára. Senki sem vette észre, mennyit szenved; ő nem tartozott azok közé, akik örökké fohászkodnak és szomorú képeket mutatnak,

⁴⁴⁷ Uo., 207.

⁴⁴⁸ Uo., 224.

⁴⁴⁹ Uo., 240.

⁴⁵⁰ KÁNYA 1864a: 28.

sokszor csak azért, mert azon szerencsétlen hiszemben vannak, ezáltal érdekesebbek lesznek [...].”⁴⁵¹

Ahogy az önéletrajzi ént évtizedeken át körülvevő környezet rögzítése is pontosan meghatározható műfaji hagyományra tekint vissza, úgy a fenti retorikai eljárás sem meglepő a 19. századi magyar irodalomtörténeti kontextust szemlélve. Margócsy István *Passió és üdvtörténet* című tanulmányában több olyan magyar irodalmi pálya reprezentációját sorakoztatja fel, amelyeket krisztusi analógiára épülő szenvedés- és megváltástörténetként mutattak fel. Elemzése szerint számos esetben a költő nagyságát, jelentőségét szinte az garantálta a korban és az emlékezetben, ha életét kudarcosnak állították be; a nélkülözéstörténet pedig akkor nyert e narratívában igaz beteljesülést, ha a költő halálát is a nemzet „napszámba” tudhatták be.⁴⁵²

Kánya Emília önéletírásának technikái e formahagyományt használó retorika elemeiként is értelmezhetők; a szöveg anyaszerep-formálása pedig többféleképpen is interpretálható. A *Réges-régi időkről* eljárása egyfelől azt jelzi, dacára annak, hogy a műfajból részben az egyéni életút rögzítésének szándéka következik, a biblikus szenvedésnarratívának köszönhetően még az egyéni életút is magasabb rendűvé, másokért hozott áldozattá válik, vagyis még az ént középpontba állító technikával is az anyaszerep közösségi jellege domborodik ki. Ezen értelmezési sémát követve az önéletírás a női szerepváltozatok megformálásakor azt a logikát követi, mint amit önmagában a honleányság eszméje is hordoz: minden egyéni(nek tűnő) lépést és szerepet magasabb rendű, a társadalom javára szolgáló tevékenységként és szerepként mutat fel.

Egy másik értelmezési lehetőség szerint azonban éppen ellenkezőleg, a közösséget előtérbe állító technikával, ahogyan a korszak „költői nagyságainak” sikere esetében, úgy ez esetben is, épp hogy az egyén morális nagysága (önként vállalt szenvedése, lemondása, mártír-jellege) válik meghatározóvá. A krisztusi narratíva ugyanis nemcsak az emberiségért hozott áldozat közösségi jellegét, hanem a passióutat *magányosan* bejáró Krisztus képét is előhívhatja. Ily módon nem az egyéni szempont közösségi aspektusban való feloldódásáról van szó, hanem arról, hogy a közösségi jelleg inkább egy újabb réteg, amely retorikai szempontból megteremti az egyén középpontba állításának (burkoltabb) lehetőségét. E sémát követve az önéletírás anyai szerepformálása olyan logikát követ, mint amit Kánya

⁴⁵¹ Uo., 60.

⁴⁵² MARGÓCSY 2019: 51–52.

Emília publicisztikai írásaiban láttunk a honleányság mint védelem kapcsán: a közösségi aspektus retorikai eszköz az egyén önreprezentációjához.

Erről árulkodik az emlékirat feleségszerep-megformálása is. Ha ugyanis mindezek kontextusában értelmezzük a *Réges-régi időkről* azon jegyét, hogy a férjek csupán néha, a kardinális élethelyzetekben jelennek meg, a gyermekek pedig szinte arctalanok, akkor úgy tűnik, hogy a róluk szóló beszéd az én önreprezentációjának rendelődik alá; hangsúlytalanságuk szerepe az életút mint krisztusi szenvedéstörténeti narratíva felmutatásában áll.

*

Ismerünk olyan eseteket, ahol az autobiográfiai szövegek kifejezetten párbeszédben állnak egymással. Több viktoriánus korabeli női szerző önéletrajzi jellegű szövegéről is elmondható például, hogy intertextuálisan idézték egymás vagy korábbi női szerzők emlékiratát; vagyis formahagyományi szempontból tudatosan is kapcsolódtak egymáshoz publikált önéletírásaikban.⁴⁵³ 19. századi magyar női szerzőnevet viselő naplókval vagy emlékiratokkal kapcsolatban ilyesféle jelenséggől egyelőre nincs tudomásom. A felsorakoztatott szórványos (részben véletlenszerű) példák közül ezért egyik sem arra szolgál, hogy közvetlen kapcsolatot tételizzünk Kánya Emília emlékiratával. Szándékom szerint sokkal inkább a szövegben tetten érhető formahagyomány elemeinek kontrollpéldáját adják; céloom az volt velük, hogy az önéletírást a tágan értett korszak bizonyos autobiográfiai jellegű elbeszéléseiben megfigyelhető műfaji-poétikai eljárások kontextusába helyezzem.

Mindezek ismeretében a *Réges-régi időkről* többféle műfaji kódot is működtet. Egyrészt az önéletrajzi ént körülvevő közeg tablószerű rögzítésére törekszik, aminek célja a családi emlékezet fenntartása. Másrészt a krisztológiai hagyomány elemeit is használja, ami annak megformálásához járul hozzá, hogy az emlékiratban megrajzolt önéletrajzi én egyedül jelenjen meg: élete egyedüli harcosaként, krisztusi mártírként, akinek anya- és feleségszerep-változatának fontos eleme a távolságtartás, a minden élethelyzetben egyedül, de mindvégig a nemzet közösségéért munkálkodó nő képe.

Úgy tűnik, hogy a 19. századi emlékiratban a férjek és a feleség-szerep említése nélkülözhetetlen volt a honleányi szerep elköteleződésének felmutatásához; nem mindegy azonban, hogy a feleségszerep milyen mértékben kidolgozott. A szükszavúság ugyanilyen

⁴⁵³ Vö. MACKAY 2015: 160; PETERSON 1999: 21–27.

fontos eszköze önreprezentációjának. Az anyaságra mint szent hivatásra való hivatkozás részben a kor diszkurzív sajátossága,⁴⁵⁴ de a társadalmi nem, a nemzet és Mária alakjának szoros összefonódására kiváló példa a Patrona Hungariae-eszme is a 16. századtól. Ahogyan a társadalomtörténeti fejezetben láttuk, Kánya publicisztikai írásai az anyai szerep közösségi, a nemzet gyarapításáért és szolgálataért végzett funkcióját hangsúlyozzák, mindeközben e retorika kiváló „védelmet” jelentett az egyéni életút normaszegő lépéseit érő esetleges megbélyegzések ellenében. A fenti elemzés rámutatott, hogy önéletírása sem különbözik e retorikai sémától. A szövegben a saját anyai szerep megformálásakor annak közösségi jellege kerül előtérbe, amely értelmezhető az egyéni szerepeket meghaladó magasabb rendű eszmeként, de az én lépéseit előtérbe állító és védő, az egyéni szerepeket igazoló retorika elemeként is.

⁴⁵⁴ Vö. KÉRI 2018: 535–546; ill. FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 56–75.

Az anyai és feleségszerepek megformálása utána érdemes feltenni a kérdést: Vajon miként láttatja Kánya Emília önéletírása saját szakmai életeseményeit, illetve szerepeit? Hogyan válnak elbeszélhetővé azon normaszegő lépések, komplex szerepek, amelyek az első fejezet tanúsága szerint a 19. század második felének magyar társadalmi kontextusában és irodalmi mezőjében rendkívüliek voltak?

Az emlékiratról írt eddigi elemzések legfőbb szempontja az elliptikusság volt: több szerző meglepő érdekességnek tartja, hogy az önéletírásból hiányoznak bizonyos események, mégpedig éppen azok, amelyek a leginkább köztudottak Kánya Emília életéről, szerkesztői-írói pályájáról.⁴⁵⁵ A rövidre zárások, illetve kihagyások értelmezésben kiemelten fontos eszközei Kánya önreprezentációjának: kulcsszerepük van figurájának alapvető megértésében. A következő elemzés különösképpen is figyel azokra a kérdésekre, hogy a beszélő hogyan tekint saját női szerkesztő/női író mivoltára; miként gondol szerepére az irodalmi életben; és mennyiben kezeli a társadalmi nemet lehetőségként vagy éppen teherként.

Kánya és Gyulai vitája

Látványosan hiányzik az emlékiratból Kánya Emília és Gyulai Pál polémiája az írói pályán tevékenykedő nőkről, amely „a második irodalmi nő-vita” „második felvonásaként” híresült el. A „nő-vitát”, amely Gyulai *Írónőink* című cikksorozata után robbant ki,⁴⁵⁶ többen ismertették és értelmezték már; volt, aki a hozzászólások érzelmi telítettségét elemezte, de voltak, akik a vita élet tompítva igyekeztek rámutatni a korabeli sajtó, a korszak általános nő- és férfieszményének, illetve Gyulai életművének kontextusában arra, hogy a cikksorozat kisebb jelentőségű és kevésbé váratlan volt, mint ahogyan azt az utókor interpretálta.⁴⁵⁷

Kánya Emília még csak meg sem említi az összetűzést emlékiratában, ami a vita kanonizációjának esetlegességére világíthat rá: valószínűleg az irodalomtörténet-írás tulajdonított neki utólag nagyobb jelentőséget, de valójában a nyilvánosságban és a

⁴⁵⁵ FÁBRI 1998: 311; TÖRÖK 2011a: 457.

⁴⁵⁶ A vita szövegeinek megjelenési sorrendjét és bibliográfiai adatait a 274. lábjegyzetben ismertettem.

⁴⁵⁷ Lásd: CSONKI 2012; FÁBRI 1996: 97–112; MÉSZÁROS 2012; GÁCS 2002, különösen: 201–205; GYIMESI 2013; TÖRÖK 2011a: 485–488; TÖRÖK 2016a; MARGÓCSY 2016; SÁRAI SZABÓ 2016; FÁBRI 2016.

résztevők szemében is jóval kisszerűbb, nem a semmiből előbukkanó, hanem érthető, leírható, szokványos játékszabályok szerint működő társadalmi-diszkurzív jelenségről volt szó. Ha azonban nem azt a kérdést tesszük fel, hogy a vita elhallgatásának milyen társadalom- és irodalomtörténeti okai lehetnek, hanem afelől közelítünk, hogy mi a (poétikai) funkciója az önéletírásban, akkor feltűnő, hogy a szöveg más Kánya Emília-képet mutat, mint amelyet a hozzászólások vehemenciája láttat. Jellegzetes példája a vitában Kánya hangnemének az alábbi részlet:

„Én nem vagyok az Akadémia és Kisfaludy-társaság tagja, és a magyar irodalom tanára szintén nem voltam; annyit azonban tudok, hogy itt Gyulai úr olyasmit állított, a minnek ellenkezőjéről minden magyarul tudó ember meg van győződve.”⁴⁵⁸

Végül Kánya Emília még Arany Jánost is felszólította, hogy a *Koszorú* szerkesztőjeként foglaljon állást a kérdésben.⁴⁵⁹ Az emlékiratban nemhogy azt nem látjuk, hogy az önéletírás beszélője miként értelmezi a vitát az írás pillanatában, vagy hogyan értelmezte a húsz évvel korábbi jelenet elbeszélte énjé, de még csak dokumentációjellegű jelzését sem találjuk a nyilvános nézeteltérésnek.

Hogy ennek jelentőségét megértsük, ismét jó kontrollpéldaként szolgálhat Székács József önéletírása. Az evangélikus püspök – számos magán- és közéleti vitákkal terhelt – életútjának elbeszélésében nemhogy kimaradnának a viták, de önéletírását, részben, kifejezetten arra is használja, hogy konfliktusait ismertesse, tisztázza.⁴⁶⁰ De érdemes az „első irodalmi nő-vitaként” emlegetett nyilvános polémia főszereplőjének, Takáts Évának a visszaemlékezéseit is szemügyre venni. Takáts hatoldalas, kiadatlan önéletírása az alábbi sorokat szenteli a kérdésnek:

„Én ugy irtam, a’ mint szivem érzett, nem ugy a’ mint kívánják sokan. – hogy érezzen. 40. esztendő korom körül valo munkáim jöttek világ elében egy lelkes Barátom eszközlése által: köszönöm néki! ezzel nékem sok szép órákat szerzett. Ezekért megtámadtattam keményen. Több esztendőig tartott miattak a’ penna

⁴⁵⁸ EMILIA 1863b.

⁴⁵⁹ TÖRÖK 2011a: 487.

⁴⁶⁰ Lásd például a visszaemlékezések Bárány Podmaniczky Jánosról (SZÉKÁCS 2008: 159–182), a „pátensharcról” (uo., 183–217) vagy Jan Kollárról (uo., 248–257) írt részeit.

háboru a' Tud. Gyűjteményben. Fő vétkem a' vala: hogy – »miért írok.« – középrendű asszony létemre. – Elég szemtelenek voltak azzal vádolni, »hogy az én nevem alatt más ír.« – De hála Istennek! Nem félek, hogy valaki ezen – vagy a' más Világon szememre vesse azt, hogy valaha másnak valamely munkáját magaménak vállaltam. Azt soha nem engedte meg büszkeségem. –⁴⁶¹

Mind a Székács József-, mind a Takács Éva-önéletírásban formált textuális önarcképnek fontos jellemzője az évekkel korábbi nyilvános vitában való részvétel. A *Réges-régi időről* önéletrajzi énjét ezzel szemben nem jellemzi az az éles hangú, indulatokkal teli kiállítás a nők reprezentációja védelmében, mint amilyen heveséget a vita hozzászólásai tükröznek.

A lapindítás nehézségei

A lapindítás körülményeiről az emlékirat (viszonylag) hosszabban számol be. A történet szerint az önéletrajzi ént Pákh Albert buzdítja a lapalapításra, ennek hatására benyújtja kérelmét, és még az sem tántorítja el, hogy kinevetik; így 1860-ban sikeresen elindul a *Családi Kör*. A lapindítási kérelem beadásának körülményit a következőképpen összegzi a beszélő:

„Jól emlékezem még arra, hogy Benedek [Lajos tábornagy], nem durva módon ugyan, de nagy katonás hangon, rosszállólag nyilatkozott tervemről. Mire akarok én, magyar nő, egy újságot kiadni, szerkeszteni, én, a kis Magyarország kicsi nője, mikor a nagy Ausztriában nem találkozott még nő, aki ilyen eredeti, de szerinte felesleges feladatra adná magát! Első akarok-e lenni, és talán úttörő? Mire való ez? Miért nem maradok szépen házi foglalkozásaim mellett, és csak hagyjam a nyilvánosságot a férfiak részére. De lassanként mégis csak szelídebb lett a katona bácsi, tudakozódott családi körülményeim után, úgy látszik, hogy édes jó atyám tisztos ősz feje is hatott reá egy kicsit, és az a körülmény is, hogy szegény vagyok, és az irodalmi pályával együtt kenyérkereseti törekvésekre is rászorultam. Négy kis gyermekemet fel kell nevelnem. – Lehetetlen! – kiáltott fel erre Benedek. Mindkét kezét nyújtotta felém és atyámnak is, és megígérte, hogy legközelebb meg lesz az engedély, és

⁴⁶¹ Takács Éva, *Karacs Ferenczné élete*, MTAK Kézirattár, Ms 5076/137.

még szerencsét is kívánt a vállalatomhoz, ámbar kételkedett sikerén. A magyar nőknek nem ez kell – mondá nevetve, ami engem fájdalmasan érintett. Most már annyira kimerített a sok beszéd, amit hallanom kellett, hogy alig tudom, miképp hagytam el a királyi palotát, amelyben fogadtattam [...] és mikor végre kiértünk a szabad ég alá, mázsányi teher esett le a szívemről, és bolondos, gyáva szívem a legelső útba ejtett kapu alá menekülni és ott jól kisírni magamat késztetett, míg kedves atyámmal folytathattam az utat hazafelé. Édes jó atyám otthon megdicséért édesanyám előtt, hogy milyen szelíden, de jól beszéltem Benedekkel [...]. Míg ezeket kieszközöltem, már szereztem kiadót is, munkatársakat is. Engel és Mandello voltak a kiadók.”⁴⁶²

Értesülünk tehát a visszautasításról, annak okáról, illetve az elbeszélte én érzelmeiről. A „folytatásról” azonban semmit nem tudunk meg: arról már nem olvasunk, hogy milyen kétélyek gyötörték (egyáltalán gyötörték-e) akkor, amikor képébe nevetve utasították el kezdeményezését pusztán a neme miatt. Arról sem olvasunk a későbbiekben, hogy értelmiségi nőként milyen nehézségekbe ütközött, vagy egyáltalán ütközött-e akadályokba akár a lapindítás, akár a szerkesztői munka, a szövegválogatás, a szerzőkkel folytatott kommunikáció stb. során. A jelenség legfőképpen azért szokatlan, mert Kánya Emília írói és szerkesztői pályája a hasonló sajtókapcsolatok, illetve a budapesti működés tekintetében kifejezetten tipikus mintát követett; nem különbözött a férfi írói pályáktól a 19. század második felében, társadalmi nemi értelemben azonban – ahogy láttuk is – pályafutása nagyon is atipikus jelenségnek számított.⁴⁶³

Érdemes ennél a részletnél szemügyre venni az emlékirat kéziratos változatát; az utólagos betoldások ugyanis finoman érzékeltetik, hogy a beszélő milyen textuális önarcképet formál.

A kéziratban az alábbi részlet olvasható:

„[Ú]gy látszik, hogy édes jó atyám tisztos ősz feje is hatott reá egy kicsit, és az a körülmény is, hogy szegény vagyok, és az irodalmi pályával együtt *kenyérkereseti törekvésem van.*”

⁴⁶² KÁNYA 1998: 180–181.

⁴⁶³ TÖRÖK 2011a: 489.

A publikált változatban már a kézirat utólagos betoldásait is figyelembe vevő sorok állnak:

„[Ú]gy látszik, hogy édes jó atyám tisztos ősze is hatott reá egy kicsit, és az a körülmény is, hogy szegény vagyok, és az irodalmi pályával együtt *kenyérkereseti törekvésekre is rászorultam.*”⁴⁶⁴

Nem csupán a kiemelt részlet alkalmas tovább gondolásra a két szövegváltozatban. A kéziratban az idézett mondatnál „*az irodalmi pályával*” szókapcsolat fölött betoldás szándékát jelezve ez áll: „*az irodalmi pálya nemes feladatával*”. Szemben a fent jelzett különbséggel, ezt a javítást a szerkesztők nem vették figyelembe. A publikált kiadás „*kenyérkereseti törekvésre rászorultam*” részlete már igazodott a kézirat önkorrekciójához, a kéziratban eredetileg ugyanis a főszövegben a „*kenyérkereseti törekvésem van*” szókapcsolat olvasható, és a margón, szintén utólagos pótlást jelezve szerepel a „*rászorultam*” szó.

Mindkét részlet hasonlóképpen árulkodik abból a szempontból, hogy az önelbeszélő hogyan értelmezi a jelenetet, és az utólagos javítással hogyan igyekszik uralni saját szövegét. A „rászorulás” a kényszerűséget nyomatékosítja; azt a viszonyt, hogy az elbeszélő én nem szabad döntésből választja a kenyérkeresést, hanem aktuális élethelyzete miatt. A „nemes feladat” jelző megemeli az irodalmi pálya súlyát, „értékét”. A megfogalmazás ugyanazon retorika része, amelyről az irodalom és honleányosság összefonódását tárgyaló részben részletesen is szó volt; jelen esetben azt a narratívát erősíti, hogy az önéletrajzi én irodalmi pályára lépése nem pusztán kihívás, „karrier”, hanem magaslatos feladat, hasznos elköteleződés. A javítások mindkét részlet esetében hasonló Kánya Emília-kép megformálását láttatják: az emlékirat elbeszélő énje a munkát hangsúlyosan nem saját elhatározásából, hanem külső kényszerek miatt kereste; ennek ellenére – a szöveg korrekciót végző narrátora és önéletrajzi énje is – a választott pályát nemesnek, valamilyen emelkedett cél szolgálatában állónak tartja. A „nemes feladat” nem csupán az irodalmi pálya minősítésére vonatkozhat, hanem arra is, hogy a lapindítás a család fenntartását, vagyis a családanyai kötelezettségek beteljesítését teszi lehetővé.

⁴⁶⁴ KÁNYA 1998: 181.

A szakmaválasztás elbeszélése

Az emlékirat azon részlete, amely a saját szerkesztői-írói pályájához fűződő viszonyt beszéli el, hasonló önkép-formálási törekvést sugall: az önkiteljesedés helyett a kényszerűségeknek engedő nő portréját rajzolja meg. Ez esetben a szövegben nem valamely életesemény említésének hiánya vagy rövidre zárása, hanem a hangsúlyáthelyezés beszédes. A narrátor többször is említi, szinte sulykolja, hogy pályáját kizárólag a megélhetés miatt választotta.

A „női írás” és pénzkeresés kapcsolatáról nem volt konszenzus a korabeli magyar közbeszédben: a 19. században írni kezdő nők csoportja, ahogyan sok más tekintetben, úgy saját írásukra vonatkozó önreflexiójukban sem volt homogén. Fábri Anna értelmezésében például a harmincas-negyvenes évektől több női szerzőt politikai cél vezérelt az irodalmi fellépésben: Karacs Teréz példájára hivatkozik, aki egyik levelében arról vall, hogy nemcsak egyszerű műkedvelésből, hanem azért írt beszélyeket húsz éven át, mert ezt érezte hatásos és legitim érvelésnek ahhoz, hogy előrelendítse a számára legfontosabb ügyet, a magyar nőnevelés kérdését.⁴⁶⁵ Fábri továbbá azt a szempontot is megemlíti, hogy bizonyos vidéken, főként birtokos családokban és professzori vagy paplakokban, tehát az anyagi kényszer szorításától függetlenül élő nők azért írtak, mert attól remélték társasági körük kiszélesítését vagy „provinciális életkörülményeik feledtetését”.⁴⁶⁶

A sor a 19. század közepén fellépő női szerzőkkel is folytatható. Gyimesi Emese kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy Bulyovszky Lilla például szerelemélménynek köszönhetően kezdett verseket írni színésznőként, ami naplóíró gyakorlatába ágyazott, „privát írásgyakorlat” maradt számára; Szendrey Júlia pedig határozottan ki is fejezte, hogy nem tartja helyén valónak az írás pénzkereseti forrás jellegét.⁴⁶⁷

„Nem szabad az írást könnyelműen szórakoztató időtöltésnek, vagy mi még rosszabb, azt jövedelmező mesterségként úzni. [...] [F]áradságunk gyümölcseként soha a reánk háramló hasznot, vagy dicsőséget kell tekintenünk, hanem egyedül a jót, mely belőle csírázhatik.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ FÁBRI 1997: 64. Fábri Karacs Teréz Szinnyei Józsefnek írt, 1887. május 23-án kelt levelére hivatkozik (MTAK Kézirattár, MS 780).

⁴⁶⁶ FÁBRI 1997: 65.

⁴⁶⁷ GYIMESI 2019a: 166–168.

⁴⁶⁸ SZENDREY 2016: 167–168.

Ezzel szemben Majthényi Flóra saját „privát írásgyakorlatát” öngyógyító céllal, az érzelmek más-más formában való elmondásaként kezdte, publikálási gyakorlatai tekintetében azonban komoly figyelmet fordított az írásban rejlő pénzkereseti lehetőségekre: 1882 és 1884 között vezetett naplója kifejezetten az íráság társadalmi státuszára, az ebből szerezhető jövedelemre vonatkozóan tartalmaz adatokat, megjegyzéseket, számvetéseket.⁴⁶⁹ Jósika Júlia is példaként említhető az írásból pénzkeresők körében, akit emigrációs élethelyzete, illetve férje, Jósika Miklós politikai-egzisztenciális ellehetetlenülése ösztönözött írásra; nem véletlenül választotta a politikailag semleges és jól kifizetődő divattudósítások műfaját.⁴⁷⁰ Vachott Sándorné Csapó Mária írói törekvéseit pedig Eötvös József kifejezetten a kényszerűségből végzett munka eszméjével legitimálta: „Az, mi Önt íróvá tette, nem hiúság volt, Ön nem más nők módjára unalomból vagy hírvágyból nyúlt pennájához; az egyedüli cél, melyért e nehéz pályára lépett, kedveseinek jóléte.”⁴⁷¹

A 19. századi Magyarországon, ahogyan több más bölcséleti szerepé,⁴⁷² úgy az írói szakma professzionalizációja is éppen folyamatban volt. A felsorakoztatott példák tökéletesen illusztrálják az átalakulásból adódó feszültséget. Míg egyik oldalon az irodalom művelése kizárólag magasztos, a hont szolgáló, a zseni-képzethez is kötődő tevékenységet jelentett, addig a másik oldalon az írás pénzért és piaci viszonyok közt végzett munkaként tűnt föl (szerzői és kiadói jogokkal, bérezéssel stb.).⁴⁷³ Kánya Emília emlékiratában az utóbbi narratíva érvényesül. Az önéletrajzi narrátor, mint korábban láttuk, többször is utal rá, hogy szakmaválasztásában nem vezérelte sem szabadidős kedvtelés, sem önmegvalósítás, sem pedig közösségi (a „női emancipációt” hirdető politikai) cél. Ehelyett első beszélei megírásához, valamint a lapalapításhoz hozott döntését esetleges körülmények befolyásolták: a válás utáni ön- és családfenntartás szükségessége, amihez apropóul szolgált, hogy éppen az irodalom területén érezte magát tehetségesnek.

⁴⁶⁹ GYIMESI 2019a: 168–169.

⁴⁷⁰ SZILÁGYI 2019: 192.

⁴⁷¹ Eötvös József Vachott Sándornénak, 1855. november 14. – EÖTVÖS 1976: 265–266, idézi: TÖRÖK 2019: 100.

⁴⁷² Lásd például a történetírás hivatássá válásáról a korszakban: HITES 2004: 191–205.

⁴⁷³ Általánosságban az írói szakma hivatásosodásáról magyar kontextusban: T. SZABÓ 2008a; T. SZABÓ 2008b. Ugyanez női szerzőre vonatkozóan: TÖRÖK 2015b. A brit 18–19. századi kontextusról is hasonló narratíva mondható el: a skála igen széles a tekintetben, hogy az egyes – később professzionális írói karriert építő – női szépírók miért, milyen körülmények és (sokszor milyen ambivalens) megítélések közt fogtak (professzionális) írásba. A viktoriánus női írók pályakezdéséről (társadalmi státusz szerint is különbséget téve) tablót nyújt: EASLEY 2015. Professzionális írás és pénzkeresés alakulásának, illetve megítélésének különböző módozatairól a 18. századi brit kontextusban: TURNER 2002, különösen: 5–126. A brit „írónői” pályák professzionalizációjának folyamatáról a 18. században: SCHELLENBERG 2005; a 19. században: SHATTOCK 2015; PETERSON 2009.

A *Réges-régi időről* retorikája azért is figyelemre méltó, mert szerzője életútja ezzel éppen ellentétes narratívát is lehetővé tette: a *Családi Körrel* kapcsolatos munkálatokat elbeszélhetné a családanyai kötelezettségek negligálásaként, de tágan értett politikai elköteleződés-ként, elvi kérdésként is, amely a középosztálybeli nőknek bizonyos szerepkörök betöltéséhez (jelen esetben a nők irodalmi pályán való professzionális működéséhez való jog) melletti állásfoglalást fejez ki. Szendrey Júlia például éppen így tesz naplójában, amelyben az írás közösségért folytatott jellegét, mindeközben a női író, valamint a feleség, háziasszony, anya szerepkonfliktusát hangsúlyozza:

„Írói tehetségem igen kétséges, bizonytalan, mint író tán nem használnék soha semmit sem, s így pedig mint nő, mint anya, hivatásomat teljesítve, tisztaságot, rendet, jólétet teremthetek házamnépe körül. [...] Lelkiismeretes dolog az [t. i. az írás], melynél mindig másokra kell gondolnunk, soha magunkra.”⁴⁷⁴

Kánya Emília esetében pontosan e szerepkonfliktusra jelentett kiváló retorikai megoldást a honleányság. Ha az írás és szerkesztés a pénzkeresés miatt történik, a kereset pedig a család eltartásához szükséges, akkor voltaképpen közvetetten ugyanúgy az anyai szerep betöltéséért felel. Ha pedig az irodalomra úgy tekintünk, mint ami a nemzet fenntartásához szükséges, akkor az írói/szerkesztői munka ugyanúgy a honleányi szerepet szolgálja. A honleányság népszerűsítése tehát olyan retorikai eszközként értelmezhető Kánya autobiográfiai és közírói munkásságában, amely – kortársai között egyedüli módon – feloldja a kisgyermekes családanya, illetve az irodalmi pályán pénzt kereső, szakmailag is elismert női szerkesztő konfliktusát: lehetővé tette, hogy szövegeiben az irodalmi pálya ne a családanyai teendők mulasztásaként, hanem épphogy annak teljesítéseként jelenjen meg.

*

Kánya Emília emlékiratának elhallgatásai és hangsúlyáthelyezései azt mutatják, hogy a beszélő nem reflektál úgy a társadalmi nemnek sem a lehetőségeire, sem a szerepeire, sem

⁴⁷⁴ SZENDREY 2016: 160, 167. Több magyar női íróat ismerünk néhány évtizeddel későbből is, akik az írás és a háztartásban végzendő feladatok nehéz összeegyeztethetőségét hangsúlyozzák. Lásd például Kaffka Margit beszámolóját: „Mert e két hónap alatt úgy éltem, hogy tollat sem foghattam a kezembe [...]. Most talán megint jobban lesz egy kicsit, ha a nagyanyám jön háziasszonynak, és az új lakásban megint lesz négy falam (egy-egy méterese), ami közé behúzódok.” Kaffka Margit levele Fenyő Miksának, Újpest, 1908. okt. 26., idézi: BORGOS-SZILÁGYI 2011: 44.

pedig a korlátaira, ahogyan azt szerzője közéleti írásai, a korabeli társadalmi kontextus vagy más női szerzők autobiográfiai írásai alapján feltételezhetnénk. A 20. század első felében – akár magyar, akár nemzetközi kontextusban – született, női szerzőnevet viselő életművekről, levelezésekről vagy önéletrajzi jellegű szövegekről az elemzők legfontosabb észrevétele éppen az volt, hogy ha más-más módon is, de szinte mindegyikben központi problémaként jelenik meg szerzőjük „női” mivolta, „nőírósága”, a „női irodalom” kérdése vagy az irodalmi életben betöltött szerepe a társadalmi nem szempontjából.⁴⁷⁵

A *Réges-régi időkről* hiányai azért is figyelemre méltók, mert a rövidre zárt történetekhez képest csupa olyan eseményről kapunk terjedelmes leírást, amelyek az önéletrajzi ént tisztességes, szorgalmas, az anyai kötelességeket maximálisan teljesítő nőnek mutatják, akinek esze ágában sincs normát szegni vagy tudatosan szélesíteni a társadalmi kereteket; csupán a kényszerűségeknek enged. Azon események elbeszélésében pedig, amikor a női nemhez kapcsolódó szerepei nem a megszokott kereteken belül mozognak, a szöveg a társadalmi korlátokat zárójelbe tévő önéletrajzi ént mutat. Ha az emlékiratot bármiféle sajtó- vagy nőtörténeti tudás nélkül olvasnánk, vagyis ha nem ismernénk Kánya Emília nevét, életpályáját, és csupán az önéletírásra hagyatkoznánk, azt látnánk, hogy cselekedetei közel sem tűnnek olyan radikálisnak, nehézséggel telinek, társadalmi akadályokba ütközőnek, mint ahogy azt a szociokulturális kontextus ismeretében feltételezhetjük. Az emlékirat a társadalmi nemi szempontból atipikus élet- és szakmai pályát, ahol csak lehet, tipikusan rajzolja meg.

Az elliptikus elbeszélésmód magyarázható a memoár műfaji sajátosságaival: lineáris, teleologikus szövegről van szó, amely számos közös jegyet mutat a modern történetírással,⁴⁷⁶ úgymint sűrítés, narrativizálás, fikcionalizálás, az elbeszélés egynézőpontúsága, meggyőzés stb.⁴⁷⁷ Magyarázható az emlékezet működésével és az emlékezés aktusának színre vitelével. A beszélő utal rá, hogy nem emlékszik mindenre, sőt rácsodálkozik saját emlékezetének működésére, amikor azt írja, hogy gyermekkori évei tisztán kivehetők, írói és szerkesztői emlékei azonban kevésbé.⁴⁷⁸ (Érdemes azonban figyelembe venni, hogy Kánya Emília saját emlékiratát [vagy annak egy részét] a kisebb-

⁴⁷⁵ Vö. például: BORGOS 2007; BORGOS–SZILÁGYI 2011; SÉLLEI 2001; VASVÁRI 2010.

⁴⁷⁶ GYÁNI 2019: 70.

⁴⁷⁷ A történetírás mint elbeszélés koncepciójáról, annak technikáiról a legismertebben: WHITE 1997, különösen: 68–142, 251–278.

⁴⁷⁸ KÁNYA 1998: 180.

nagyobb megszakításokkal folyamatosan vezetett naplója alapján írta.⁴⁷⁹) A hiányokat értelmezhetjük továbbá úgy, ahogyan Fábri Anna és Török Zsuzsa: a női írói/női szerkesztői szerep bizonytalanságaként. Fábri szerint Kánya azért írt keveset írói pályájáról, mert nem tartotta magát művésznek, az események valójában nem voltak neki fontosak, vagy ha igen, azért hallgatta el őket, mert került a panaszkodást.⁴⁸⁰ Török egy másik lehetséges okként hozzáteszi, hogy „tevékenységének idején, a 19. század második felében még korántsem volt egyértelmű az írói életpályák elismerése, és a magyar irodalom nemzeti kánonjába való besorolása”.⁴⁸¹ Ha az irodalmi szakmák professzionalizációja felől közelítünk, akkor a *Réges-régi időkről* azt is példázhatja, hogy még nem tűntek el a rendi társadalom nyomai, a szerző és a beszélő „szerkesztői identitásánál” erősebb a honorácior/polgári értelemben vett értelmiségi vagy pedig evangélikus identitása.⁴⁸² Elképzelhető tehát, hogy a századfordulón keletkező emlékirat írásakor még nem alakult ki oly mértékben a szakmai identitás, hogy az hangsúlyos legyen az emlékiratban, vagy hogy felülírja a rendi kötődéseket.

Meglátásom szerint azonban a *Réges-régi időkről* elliptikus elbeszélésmódja nemcsak valaminek (a női írói szerepben való bizonytalanságnak, az emlékezet működésének, a panaszkodástól való ódzkodásnak vagy a szakmai identitás hiányának) a következményeként, hanem eszközként is értelmezhető. Olyan konstrukciós eszközként, amely az önéletírásban a konvenciókat megsérteni nem akaró nőalakot; normaszegő pálya helyett normakövető életutat vázol. Az önarckép konstruáltsága szempontjából beszédesek a szövegbeli önreflexív megnyilvánulások, mint például az alábbi, korábban már hosszabban idézett és elemzett sorok:

„Az ilyen szellemi foglalkozás nagyon megegyeztethető a nő családi hivatásával is – még nagyobb ambícióval vezettem háztartásunkat, gondoztam, neveltem drága gyermekeimet. *Csak azt az időt fordítottam az írásra, melyet mások a túlságos sok pihenésnek és szórakozásnak szánnak.* Sokat lehet az időből kinyerni, ha jól be tudjuk osztani azt. *Az én gyermekeim és a háztartásom sohasem szenvedte meg az én szerény, egyszerű írói kísérleteimet.*”⁴⁸³

⁴⁷⁹ Ill. vő.: „Mintha csak ma lett volna, olyan jól emlékezem reá (nem csuda, mikor a naplómba is megírtam volt), hogy 1845-ben szeptember 8-án Mari nővérem nevenapját, mint minden évben, úgy akkor is a budai hegyek közt ünnepeltük meg.” Uo., 47.

⁴⁸⁰ FÁBRI 1998: 311.

⁴⁸¹ TÖRÖK 2011a: 457.

⁴⁸² A rendi társadalomból a meritokratikus társadalomba való átmenetnek, illetve a modern értelemben vett foglalkozások megjelenésének a szakmai identitásra gyakorolt hatásáról lásd: T. SZABÓ 2008a.

⁴⁸³ KÁNYA 1998: 139. Kosáryné Réz Lola (1892–1984), a felvidéki származású, szerkesztőként és fordítóként tevékenykedő, a *Nyugatban* is publikáló író, a woolfi „saját szobára” is emlékeztető sorai kísérteties

Egy másik helyen az emlékiratban a következőket olvashatjuk:

*„Félénk és magamba vonuló voltam. Szerettem férjemet, gyermekeimet. Nyolc kedves gyermekkel áldott meg az ég. Oda kellett irányítanom erőmet, elsősorban megfelelni a nő és az anya kötelességeinek. És mégis szakítani időt a jótékonyági intézetek létrejöttének, és ha azoknak csakis az eszme megvalósításában nyújthattam segédkezet és nem szentelhettem sok időt, hát volt ott helyettem sok derék, érdekes nő, aki erélyesen közreműködött a közjó terjesztésében, és akinek természetesen felajánlottam és szolgálatába adtam tollamat.”*⁴⁸⁴

A fenti részletet Gyáni Gábor úgy értelmezi, hogy Kánya Emília „megvallja” félénkségét, valamint azt, hogy inkább a „mindennapi nőkhöz” hasonlít: inkább az egyedüllétet és a magánéletet szerette a nyilvános szereplés, az „irodalmi karrier” helyett.⁴⁸⁵ Olvasatában e részlet arra utal, hogy Kánya Emiliát „személyisége”, „jelleme” („her character”) nem támogatta abban, hogy elsőként addig csupán férfiak által betöltött pozícióba lépjen. Ezért még nagyobb történeti újdonságnak tartja, hogy nőként aktív szerepet vállalt a nyilvános (politikai, közösségi) életben, kialakítva ezáltal valamiféle „újfajta női szubjektivitást” („a new female subjectivity”).⁴⁸⁶ Gyáni életművében a történetírás és mindennemű szöveg radikális konstrukciójellege mellett érvel, e részlet értelmezésekor azonban mintha kevésbé figyelne az emlékirat megalkotott voltára; inkább annak „vallomás”-jellegét hangsúlyozza.⁴⁸⁷

A fejezet elején kifejtett elméleti elköteleződésnek megfelelően azt mondhatjuk: mivel ahhoz nincs hozzáférésünk, hogy Kánya Emília „valójában” félénk volt-e, az egyedüllétet helyezte-e előtérbe, milyen volt „a” „személyisége”, mivel mindig különbség van a megélt és elbeszélte élettörténet között, és mivel a szavak nem pusztán ábrázolják, hanem teremtik a

hasonlóságot mutatnak Kánya Emíliaéval: „Mikor még leány voltam, akkor is igyekeztem, hogy az írói munkával eltöltött időt olyankorra korlátozzam, mikor a legkevésbé feltűnő, s mikor nem ütközik más kötelességgel, portörlessel vagy egyéb házimunkával. Nem volt nehéz. Lázadoztam ez ellen is, de nyeltem. Hanem mikor aztán asszony lettem, akkor kellett igazán beosztani próbálnom az időmet. Eleinte nagyon keserves volt.” Kosáryné Réz Lola: Neki a világnak: Emlékezések, gépirat, 1962?, Nagy Domokos Imre tulajdona, idézi: BORGOS–SZILÁGYI 2011: 378.

⁴⁸⁴ KÁNYA 1998: 195.

⁴⁸⁵ GYÁNI 2010: 16.

⁴⁸⁶ Uo.

⁴⁸⁷ Hasonló és részletesebb kritikát fogalmaz meg többek közt ezzel a tanulmánnyal kapcsolatban Kucserka Zsófia Slachta Etelka naplóit elemezve. KUCSERKA 2019.

valóságot, a fenti részletekre sem vallomásként vagy valamiféle „igazságként” érdemes tekinteni. A passzusokban inkább különféle szerepek (az első női lapszerkesztő, illetve a családjáért, hazájáért alázatosan munkálkodó evangélikus honleány) konfliktusának színre vitele jelenik meg. A magába fordulás, a féltékenység, a családdal és háztartással töltött idő előtérbe helyezése a munkára fordított idővel szemben mind-mind ugyanúgy eszközök, mint az emlékirat kihagyásai vagy hangsúlyáthelyezései. Akár a mentegetőzésnek, ellenpontozásnak vagy az életpálya konvencionálisként láttatásának, de mindenképpen a textuális önarckép megformálásának eszközei.

A *Réges-régi időkről* tehát a normaszegést a normakövetés⁴⁸⁸ nyelvén beszéli el. Mi lehet az oka ezen eljárásnak? A válaszhoz érdemes szemügyre venni Kánya publicisztikai írásait, illetve diszkurzív közegének szövegeit, hogy lássuk, azok nőképe vajon eltér-e az önéletrírásban formált női szerepektől. A dolgozat korábbi fejezeteiből már kiderült: a *Családi Kör* cikkei, illetve Kánya szépirodalmi írásai egyrészt a honleányság, másrészt a saját akaratából egyedülálló, valamint a művelt (felsőbb társadalmi státuszú) nő szerepét népszerűsítették. A következő fejezetben azt elemzem, hogy a *Családi Kör* (Kánya által írt és válogatott) cikkei e szempontokon túl pontosan milyen (középosztálybeli) nőideált formáltak.

⁴⁸⁸ Felmerülhet a kérdés, hogy vajon nem kínálkozik-e a jelenség leírására a „normakövető női emancipáció” fogalma. A terminus Sára Szabó Katalin találó kifejezése; „olyan – elsősorban a konzervatív nők körében megjelenő – emancipációs forma, melynek során az individuálisnál magasabb értékűnek tartott közösségi elvek – Isten, nemzet, társadalom – szolgálata során jut el az egyén a nemi szerepek átértelmezéséhez, az önérvényesítéshez és az önmegvalósításhoz, miközben saját társadalmi csoportjának értékrendjét és normáit nem kérdőjelezi meg”. (SÁRAI SZABÓ 2014: 90.) A fogalmat Sára Szabó elsősorban az egyházi közegre dolgozta ki, a vallásos identitást tartja központi kategóriának, de megjegyzi, hogy a jelenséget nem szűkíti le az egyházi körre, mert a hazafias és filantróp, vagyis a társadalomért és nemzetért való elköteleződés hasonlóképpen új szerepbe helyezte a nőket. (Uo., 89.) Noha a „normakövető női emancipáció” kétségkívül találó és innovatív fogalom a Sára Szabó által elemzett, elsősorban középosztálybeli, protestáns egyházi körökben tevékenykedő nőkre, Kánya Emiliára mégsem használnám. Sára Szabó értelmezésében ezek a konzervatív nők életútjuk során részeseivé váltak az emancipáció folyamatának, de nem kívánták alapvetően átalakítani az olyan lassan változó – elsősorban a „magánéletet” érintő – társadalmi intézményeket, mint amilyen például a család. Mint láttuk, Kánya esetében saját válása, a kisgyermek melletti munka, illetve a saját akaratából egyedülálló nő szerepének hirdetése tekintetében e kritériumok nem érvényesültek maradéktalanul.

A Családi Kör női szerepkánonja

A *Családi Kör* tanácsadó szövegei egyszerre közvetítettek megjelenésükhöz képest korábban (is) uralkodó nézeteket a társadalmi és biológiai nemek különbözőségéről, a nők biológiai alsóbbrendűségéről, illetve eleve elrendelt feladataikról; miközben programszerű kiállást fogalmaztak meg önfenntartásuk, valamint szellemi pályán való előtérbe kerülésük szükségességéért. Jankovich Reményi Katalin például több lapszámon keresztül ismertette lelkes méltatással Lewald Fanny (a cikkíró szerint Németország legtekintélyesebb írónőjének) *A nőkről* című könyvét, amely értelmezésében annak fontosságát fogalmazza meg, hogy ha egy nő válás vagy özvegység miatt egyedül marad, mindenképpen legyen lehetősége munkába állni. „De mi módon? [...] Épen, mint a férfiak; azaz a mint képesek és akarnak!” – idézi az írónő szavait, majd a recenzált könyv nyomán megfogalmazza, hogy nyissák meg a nők előtt az ipari és elemi iskolákat.⁴⁸⁹

Almási-Balogh Pál ezzel szemben *A nők, mint a társadalmi élet tényezői* című cikkében (amelynek első része egyébként a hetilap legelső számának nyitószövege, tehát feltehetően a szerkesztő felkérésére íródott) arról értekezik, hogy „a nőknél” – eltérő testfelépítésükből és más biológiai adottságukból következően – „hiányzanak a mélyebb gondolkodás és az értelmi világ magasb megyéibe emelkedés föltételei”. Ebből következően „nem képesek ők azon kitartó és fáradhatatlan szorgalomra, a gondolatoknak következetes logikai összefűzésére, mely mulhatatlan föltétele valamely végeredmény megalapításának, vagy az eszmék egy közönséges szabály alá vonásának”.⁴⁹⁰ Mégis méltánytalannak tartja, hogy az eddigi korok alárendelt szerepben tüntették fel őket, ezért azt javasolja, hogy nagyobb figyelmet kellene fordítani a „női nemre”, mert azok igenis befolyással bírnak a „szellemi életre”: „A női nem legmagasb feladata, egy részt az emberiség szelidítése s erkölcsök nemesítése; más részt az értelmi haladás előmozdítása. [...] Mi nem vagyunk egyébiránt egy értelemben azokkal, kik a nőket meg akarnák fosztani minden írói foglalkozástól.”⁴⁹¹

⁴⁸⁹ JANKOVICH REMÉNYI 1870.

⁴⁹⁰ ALMÁSI-BALOGH 1860: 81.

⁴⁹¹ Uo.

A két szöveg, noha teljes mértékben nem mond ellent egymásnak, egyetlen folyóiraton belüli szerepeltetése a *Családi Kör* közvetítette nőeszmény sokrétűségét, illetve a korszakban a nemek társadalmi konstrukciójáról és egyáltalán az emberről való gondolkodás alakulását prezentálja. Ahogyan azt Csonki Árpád is megjegyezte, a cikkek érvelésének különbözősége túlmutat az egyes gondolkodók közötti szemléletbeli eltéréseken; a lap sokkal inkább a háttérben húzódó, több területet érintő eszmetörténeti diskurzus változását szemlélteti.⁴⁹² De a korszak antropológiai elgondolásai, a mentalitástörténet természetszerű lassú változása is magyarázatot adhat a lap nőképének összetettségére. VADERNA Gábor szerint a férfiak és nők biológiai és társadalmi értelemben vett radikális különbözőségéről alkotott elképzelés oka elsősorban a korszakban uralkodó humorápatológiai nézet volt.⁴⁹³ Az elgondolás forrása a nedvkórtan (mely a „nőiséget” hagyományosan a hideg és nedves alkathoz sorolta, ami – a nedvesség testbeli áramlása miatt – mindig új tárgyra tér, vagyis képtelen a racionális gondolkodásra); valamint az egy-, illetve két-nem modell volt (melynek lényege, hogy míg a felvilágosodás előtt a nő csupán a férfi test degenerált változatával rendelkezőként élt a köztudatban, addig az újabb orvosi elképzelések már élesen elválasztották egymástól a férfi és a női testet; azokat két külön entitásként kezelték).⁴⁹⁴ Bihary Gábor szerint a darwini tanok tudományosságának megkérdőjelezése, illetve azok sajtóbeli begyűrűzése is formálta a korszak nemekről való gondolkodását.⁴⁹⁵

A hagyományosabb társadalmi nemi normakészletet közvetítő cikkek mellett túlsúlyban voltak a(z értelmiségi) nők önállóságának, képzésének és munkába állásának szükségességét hirdető írások. Jól példázza a *Családi Kör* profilját a borítóképe. A lap húszéves fennállása alatt háromféle, nagyon hasonló borítót használt. Mindegyiken tágas család vagy társaság látható nők, könyvek, gyermekek sokaságával és csupán egy-két férfi taggal. Több nő zenél vagy fest; a harmadik kép sarkában a tudományt jelképező földgömb és szögmérő látható. A képek középpontjában azonban mindig egy vagy több (fel)olvasó nő áll, akit néznek vagy hallgatnak a férfiak, és aki egyidejűleg kisgyermeket tart kezében.

⁴⁹² CSONKI 2015.

⁴⁹³ VADERNA 2016: 140–143. A humorápatológiai elképzelésről és tágabban, a testtörténeti kutatásokról összefoglalóan: PORTER 1991; BORGOS 2002; CSABAI–ERŐS 2002; LAFFERTON 1997; magyar kontextusban: GURKA 2014; irodalomtörténeti összefüggésben: LACZHÁZI 2009; KUCSERKA 2017, különösen: 14–28.

⁴⁹⁴ VADERNA 2016: 140–143; ill. vö: „A nő körét és pályáját nem férfiónként vagy pusztán conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő fizikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfiu pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól: »Van határa a két nemnek.« [...]» GYULAI 1908: 274. Ill. a két-nem modellről lásd: LAQUEUR 2002; kritikájához: CSABAI 2003.

⁴⁹⁵ BIHARY 2018: 207–212.

Vagyis a folyóirat éppen olyan határvonalon lévő pozíciót talált, ahol az még megfelelt a „hagyományosabb” nőszemélynek (szerény, házias családanyákat nevelt), de közben szélesítette a (középosztálybeli) nők szemléletmódját és művelődési terepét. A borítókép is tükrözte tehát: a kiadvány teret kívánt nyitni azon eszméhez, hogy a vallásos honleány, valamint a művelt, önálló keresettel rendelkező értelmiségi nő szerepe ne zárja ki egymást.

Önfenntartás és családanyai kötelességek

Kánya Emília szövegeiben – a műveltség, illetve honleányság mellett – az ideális (középosztálybeli) női szerepmodell fontos alappilléreként az önfenntartás képessége jelent meg. Az önálló kenyérkeresetre nevelés szükségességét rendre megfogalmazta publicisztikai írásaiban, mint például a *Társaséleti teendőink III.* címűben:

„Egyet [...] rendesen elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy nem tanítjuk és oktatjuk őket arra, hogy jövőjükéről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni. [...] Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyerüket is kereshessék becsületesen.”⁴⁹⁶

Az önfenntartásra nevelés hangsúlyozása azonban nem azt jelentette, hogy érvelésében ne a család és a háztartás tűnt volna fel a nők fő élettereként:

„Egyedül a háziasság nyújtja ama legtisztább és legtartósabb gyönyört, melyet folytonosan élvezhetünk, a nélkül, hogy megunnók. [...] A hol háziasság uralkodik, ott honolnak az ártatlan családi örömek is, ott honol a szeretet és egyetértés, a derűtség és elégedettség mellett.”⁴⁹⁷

„[A]zért a női nevelésnek is általában olyannak kell lenni, hogy a nő mindenek előtt és mindenek felett eleget tudjon tenni a háziasszonyi kötelességeinek;

⁴⁹⁶ EMILIA 1861e.

⁴⁹⁷ EMILIA 1870: 360.

olyannak, hogy nyugodt lélekkel rá lehessen bízni a családi hajlékot, ennek anyagi, erkölcsi és szellemi gondviselését.”⁴⁹⁸

A Kánya-cikkek retorikájának jellemzője, hogy az önfenntartás kérdése mindig egy másik célnak alárendelve, az anya, illetve gondoskodó feleség szerepkörének szolgálatába állítva jelent meg. Gyulaival folytatott vitájában is a női írói szerep legitimálása érdekében fő érve az volt, hogy az irodalommal való foglalkozás olyan szabadidős tevékenység vagy pedig a megélhetésért és a társadalom hasznára végzett munka, amely kiválóan megfér a családi munkálatokkal.

„És ha az írók ekkép tudják beosztani idejüket, miért ne tehetne a nő is hasonlót? [M]iért ne szentelhetné ez is egész életét legfőbb rendeltetésének, családjá boldogítására, és csak *szabad idejét* az irodalomnak, csak azon órákat, melyeket jó lélekkel arra szentelhet?”⁴⁹⁹

A szerető és „szeretetre méltó” nő követelménye

Fontos eleme volt Kánya Emília normakészletének a „szeretetre méltó nő” ideája, mely – a korszakbeli illemkönyvek ismeretében – az akkori közgondolkodás alapján egy nő legfőbb törekvése kellett, hogy legyen. K. Beniczky Irma *Illemtana* szerint „a nő”

„ugyan lehet csúnya, de sem ostobának, sem gonosznak, sem otrombának, sem élhetetlennek nem szabad lennie. [...] A hol a szeretetreméltóság igaz, el nem satnyult virága nyílik, ott leginkább a családi körben lehet teljes varázsát érezni, mert ez a szeretetreméltó háziasszony és leánya igazi, nagy elvitázhatatlan birodalma. [...] A valóban szeretetreméltó nő komolyan igyekszik, hogy a helyes szólás és helyes hallgatás – megvalljuk – nehéz és fontos mesterségét magáévá tegye. [...] A háziasszony és családanya két fő erénye: a türelem és engedékenység, az áldozatkészség és önönuralkodás, ezek képezik a szeretetreméltóság fő alapját [...]. A hitves, az anya élete apróságokból van összeállítva – de csak látszólag, mert ezen apróságok a nagyoknak okai: Azokon alapszik a házi béke, a házas élet boldogsága, s a hol ezek léteznek, annak a

⁴⁹⁸ EMILIA 1878: 246.

⁴⁹⁹ EMILIA 1863: 86, kiemelés az eredetiben.

háznak a jó nemtője, ezen drága kincsek hű őrzője, minden bizonynyal egy szeretetreméltó nő.”⁵⁰⁰

Kánya Emília *Szeretet könyve* című regényének, valamint *Réges-régi időkről* című önéletírásának beszélője nem egyszer utal a szeretetre mint legfőbb erkölcsi kötelességre. A szeretés és a szeretetre méltó élet Kánya autobiográfiai igényű írásainak egyik alapvető, elsősorban a nők és önmaga számára követendő parancsa. Az önéletírás passzusaiban a szeretet követelménye deszakralizált, alapvető emberi kötelességgént jelenik meg.

„Itt nem használ semmi okoskodás. Az enyészet törvénye kérlelhetetlen, és csak egy marad hátra: még jobban szeretni az embereket, még többet adni nekik lelkünk kincseiből. Meglehet, hogy e kincsek nem is óhajtandók előttük, az se baj. Csak szeressünk. Az egyes emberben ölelhetjük az emberiséget.”⁵⁰¹

„Oh, van mire figyelmeztetni a nőket, egyengetni az utat, szeretni minden szépet, jót, rámutatni a társadalom lelki és testi szegényeire, ezeknek vigaszt hozni, ezeket bátorítani, nyíltan rávezetni az örök igazságok mezsgyéire azokat, akikben még van lélek és nem nyomta még el a köznapiság nehézkes nembánomsága. Nőink kezében nagy hatalom van, a jóság, a nemes érzések művelésének királyi pálcája – ezzel uralkodjanak, hódítsanak és boldogítsák a kört, melyet kijelölt nekik a végzet!”⁵⁰²

Szeretet könyve című regényében a követelmény a nők számára szakrális színezetet is kap:

„»Én vagyok a szeretet«, mondá Isten és a teremtés nagy mindensége évezredek óta viszhangozza e szent igazságot, de senki sem hirdeti ezt olyan világosan, olyan fenségesen a teremtés nagy mindenségében, mint a nő: Szívébe van ez neki letéve, születésétől fogva hordozza azt magával, földi rendeltetése ez neki és mennyei megváltása. Utolsó alkotása a Teremtőnek, de hogy el ne szakadhasson soha az atya és gyermekei, a teremtő és teremtés közti láncolat,

⁵⁰⁰ K. BENICZKY 1880: 78–88.

⁵⁰¹ KÁNYA 1998: 247.

⁵⁰² Uo., 180.

a kiosztott földért egy darab mennyországgal lett a nő kárpótolva, és ez égi adománnyal szívében csak rajta áll, hogy az utósóból első válják.”⁵⁰³

A regény másik pontján a szüntelen szeretet a legfőbb „női hivatásként” tűnik fel: noha Eszter házasságkötése után új környezetében a női tagok a főhős számára kifogásolható magatartást mutatnak, az elbeszélő nagy elégedettséggel közvetíti, hogy Eszter ennek ellenére nem az elfordulást, hanem az irántuk érzett könyörületet választja.⁵⁰⁴ Ennek köszönhetően a narrátor szerint Eszter „nem volt közönséges lélek, és azért nem követte ezt a modort; nem tette ezt pedig azért is, mert igazán szerette az embereket, és azért is, mert *tiszta tudatával birt női hivatásának*”.⁵⁰⁵

Hasonló retorika mutatkozik Kánya Emília *A nőről* című publicisztikai írásában; a szövegben a szeretetre méltóság a művelt honleánysággal válik egyenlővé, ami egyenesen az erkölcsi szépség alapját adja.

„Természetes, hogy nemcsak a konyhában, hanem a társas-teremben is *szeretreméltónak* kell lenni, vagyis: nemcsak jó gazdasszonynak, de *művelt honleánynak* is kell lennie, ha igazán tetszeni akar; műveltség nélkül csak műveletlen, durva férfit bájöl el a női szépség [...]. Hiába szép, soha sem lesz az *emberi tökély* mintaképe, az az: a művelt szív eszménye, ha a földi szépséget az *erkölcsi szépség* nimbusza a lélek magasabb létkörébe nem emeli. A *hasznos munkásság* pedig – mint már eléggé kifejtők – egyik legfőbb tényezője az *erkölcsösségnek*.”⁵⁰⁶

Az idézetek azt jelzik, hogy a „szeretet” olyan kulcsfogalom volt Kánya Emília írásaiban, amelyet többféle kontextusban és több fogalommal (honleányság, erkölcs, műveltség, szépség) összeköttetésben is használt. Közírói munkásságában az ideális (értelmiségi) nő tehát egyrészt odaadó anyaként, támogató feleségként, lelkiismeretes háziasszonyként tűnik fel; másrészt kellőképpen művelt és szakképzett ahhoz, hogy meg tudja őrizni gazdasági függetlenségét (a férje mellett), ha szükséges. Retorikájában mindkét szempont ugyanazon eszme, a jó honleányság hangsúlyozásának rendelődött alá. Érvelésében e két szerepkör

⁵⁰³ EMILIA 1864a: 9.

⁵⁰⁴ Uo., 47–55.

⁵⁰⁵ Uo., 55.

⁵⁰⁶ EMILIA 1864: 1107.

együttese tette lehetővé a fő cél elérését: hogy a (középosztálybeli) nők ugyanolyan hasznos tagjai legyenek a társadalomnak, mint a (felsőbb társadalmi státuszú) férfiak jó hazafiként, minél inkább *munkálkodva* a nemzetépítésben, ezáltal minél „erkölcsösebbé”, „szeretetre méltóbbá” válva.

Viszony az „emancipált nőtípushoz”

Kánya Emília írásainak és diszkurzív közegének markáns követelménye volt az a típusú viszonyulásmód, amelyet a „emancipált nőtípussal” kapcsolatban alakítottak ki. A fogalomról a magyar diskurzusban a 19. század második felében többféle értelmezés versengett. Jól példázza ezt Zsemlics István 1873-as cikke, amelyben a szerző saját bizonytalanságának ad hangot:

„Ha már most tüzetesen a nő természeti rendeltetését vesszük szemügyre, vagyis ha ki akarjuk jelölni, mi célból van a nő a társadalomba téve: két véleményáramlattal kell találkoznunk. Az egyik a nő hivatáskörét a háziasság és evvel kapcsolatos dolgok szűk körébe szorítja; a másik a nő számára a férfiakéival egyenlő jogokat követel. Melyik véleményáramlat már most az igazi? Az első, mely régi, de talán merev, vagy a másik, a csattanós, de újdonság?”⁵⁰⁷

A fogalomhasználatot illető heterogenitás nem meglepő, hiszen a női egyenjogúsági törekvések szempontjából (is) rendkívül változatos időszakról van szó: a *Családi Kör* alapítása (1860) és Kánya Emília halála (1905) között számos egyesület alakult, az oktatásban radikális nőket (is) érintő változások történtek,⁵⁰⁸ a középosztálybeli nők is tömegesen fizetett munkába álltak, megkezdődött a nők szakképzése.⁵⁰⁹ A társadalmi és kulturális átalakulásoknak köszönhetően változott a fogalom megítélése is. Az 1860-as évek cikkei a „női emancipációt” inkább a teljes egyenjogúsítással azonosították; s noha egyetértettek a

⁵⁰⁷ Idézi: FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 53; ill. vö. *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemények vonatkozó részeivel: FÁBRI 1999: 174–176, 192–194, 285–286, 303–304; FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: 251–279, 362–364.

⁵⁰⁸ Az Eötvös-féle oktatási törvény 6-12 év közötti általános, mindkét nemre vonatkozó tankötelezettséget írt elő; Wlassics Gyula 1895-ös rendelete megnyitotta az egyetemeken a nők előtt az orvosi, gyógyszerészi és bölcsész szakokat; 1896-ban Veres Pálné megalapította az első leánygimnáziumot. A nők oktatáshoz való hozzáféréseinek történetéről legátfogóbban: KÉRI 2018, különösen: 283–455.

⁵⁰⁹ A dualizmus kori női munkavállalásról: NAGY 2006; ACSÁDY 2017.

nőügyi követelésekkel, a közéleti szerepvállalást egyértelműen elutasították.⁵¹⁰ A szerzőkre – férfiakra és nőkre egyaránt – jellemző volt a félelem az emancipáció következményeitől: az elférfiasodott, és emiatt a társadalom számára nevetségessé váló, erőszakos nőtől.⁵¹¹ Ezzel szemben a századfordulón már női választójogi követelések is megjelentek.⁵¹²

Kánya nem fejtette ki pontosan, hogy mit értett a „női emancipáció” szó alatt, de mivel többször utalt rá cikkeiben és emlékiratában, hozzávetőlegesen kikövetkeztethető, hogy kétféle jelentésben használta. Feltűnt érvelésében (viszonylag) pozitív minőségben; erről árulkodik például az alábbi két megfogalmazás retorikája:

„Nagyon csalódnak azok, a kik azt hiszik, hogy a nő munkaköre a társadalomban tökéletesen egyforma lehet a férfiével, és *a kik ekkép fogják föl a »nő-emancipáció« eszméjét*, azok ép oly kevésbé vannak tekintettel a nő alkotására, mint rendeltetésére.”⁵¹³

„[E]beli állításomat ne tessék összetéveszteni az általános értelemben vett »női emancipatio«-val [...]”⁵¹⁴

Mindkét példa azt sugallja, hogy létezik *nem ekképp*, hanem *másképp felfogott* és *nem általános értelemben vett* nőemancipáció is. *A nőről* című cikkében konkrétan is kitért rá, hogy mire gondol:

„[A] »nőemancipáció« alatt immár nem a *női kalandorságot* értik, hanem a női *erkölcsöt*, anyagi és szellemi legbecsesebb emberi értékét. A hivatásáról megfélelmező kalandornő egy bűnös teremtés, míg a művelt és tehetségéhez mért szorgalom csak növeli a nő erkölcsi értékét és nemünk tiszteletét. [...] [A] *szülék legszentebb kötelessége: úgy nevelni leánygyermeküket, hogy szükség*

⁵¹⁰ BORBÍRÓ 2011. Tanulságos Majorosi István Függetlenségi és '48-as párti képviselő példája, aki nevetség tárgya lett 1873-ban, miután a nők egyenjogúsítására vonatkozó kérelmet nyújtott be az országgyűlésnek. Erről lásd: FABÓ 2007.

⁵¹¹ BORBÍRÓ 2011. Az emancipált nőtől való félelem legszemléletesebb példái a korabeli karikatúrák. Ikonográfiai elemzésükről lásd: FABÓ 2007a; FABÓ 2011; KÉRI 2018: 376–387.

⁵¹² A „női emancipáció” és a „feminizmus” fogalmak történeti megkülönböztetéséről, illetve fogalomtörténetéről magyar kontextusban: KÉRI 2018: 143–145; nemzetközi kontextusban: COTT 1987, különösen: 3–50.

⁵¹³ EMILIA 1863: 114.

⁵¹⁴ EMILIA 1861e: 124.

esetére maguk is tudjanak gondoskodni magukról és ne legyenek kénytelenek rettegéssel gondolni a bizonytalan jövőre.”⁵¹⁵

Eszerint a jó értelemben vett „női emancipáció” az erkölcsben rejlik, amit, miként az előző alfejezetből kiderült, Kánya narratívájában a műveltség, illetve a családért, közvetetten pedig a hazáért végzett állhatatos munka tesz lehetővé. *Emancipált nőnek* lenni tehát – annak *kívánatos értelmében* – azt jelentette: művelt, képzett, ha szükséges, egzisztenciális önállóságra is képes *honleányként élni*.

K. Beniczky Irma ennél még szigorúbb volt: kifejezetten az anyasághoz kötötte az emancipációt. *Mi tanuljanak a nők?* című írását azzal zárja, hogy a „szó legigazabb értelmében” az az emancipált nő, aki „családja boldogsága felett örködve; ki gyermekeit nem csak testileg, de erkölcsileg és szellemileg is képes nevelni [...], ki kötelmeit mint nő és anya szigorún teljesíti”.⁵¹⁶ K. Beniczky megfogalmazása azért is tanulságos, mert retorikájában Kánya Emíliaéhoz hasonló tendencia tükröződik: úgy értelmezte át az „emancipáció” fogalmát, hogy az védhető legyen az anyaság nevében. Megfordítva, e részletek is azt mutatják, hogy az anyai szerep a honleányság eszméje miatt a korszakban minden normaszegést feddhetetlenné tett, legyen szó akár válásról, fizetett munkáról az irodalmi pályán vagy emancipált nőtípusról.

A fogalom Kánya írásaiban másodsorban – az előbbinél nagyobb hangsúlyt kapva – a korszakbeli sajtó és illemkönyvek által közvetített nemi szerepek felcseréléseként jelent meg. Ez a használat a női nem azon felfogását tükrözi, amely szerint, ha egy nő nem tartja tiszteletben az eleve elrendelt munkaköreit, akkor azt a határt lépi át, amelyet a „természet” jelölt ki számára.

„De nagy különbség van a nőnek tehetségéhez mért és állásához illő hasznos munkássága, és az amazonság között. Minden hasznos munkában van valami felmagasztaló, míg az amazonság nem egyéb nevetséges tulságnál, sőt néha: vétkes tulság.”⁵¹⁷

„Bámulattal tisztelem én azon hős harci tetteket, melyeket a történelem egyes nőkről följegyzett; de a ki ebből azt következtetné, hogy a nőből valaha jó katona

⁵¹⁵ EMILIA 1864: 1109, kiemelés az eredetiben.

⁵¹⁶ K. BENICZKY 1868: 93.

⁵¹⁷ EMILIA 1864: 1106.

válhatnék, ép úgy csalódnék, mint a ki azt hiszi, hogy – mert egyik-másik férj még arra is elszánja magát – a férfi általában a gyerekdajkálásra alkalmas. Csak válságos pillanatokban, vagy a lelkesültség legnagyobb izgatottságában képes a nő kardot ragadni legszentebbjeinek védelmére – épen ez mutatja, hogy nem hivatása az efféle; nyugodt állapotban nem képes ő ilyenekre; egyiránt ellene van annak gyöngébb testalkata és gyöngédebb lelkülete.”⁵¹⁸

Érdemes szemügyre venni a „női emancipációhoz” való viszony szempontjából az emlékirat azon részletét is, amelyben az önelbeszélő – már idézett – bécsi konferenciaélményét ismerteti.

A beszámoló így hangzik az emlékirat publikált változatában:

„Több irányban kellett tehát kifejtteni az előadást, a maga illő korlátaiban tartott nőkérdés mivoltát.”⁵¹⁹

A kéziratban „*a maga illő korlátaiban tartott*” rész a margón áll, utólagos betoldást jelezve. A margós megjegyzés előtt csupán ennyi volt olvasható a kézirat főszövegében:

„Több irányban kellett tehát kifejtteni az előadást, a nőkérdés mivoltát.”

A módosítás azt tükrözi, a beszélő arra törekedett, hogy az, aki majd olvassa az emlékiratot, tudatában legyen, hogy amikor az önéletrajzi én a „nőkérdésről” tartott előadást Bécsben, akkor azt – ahogyan az önéletírás narrátora is – „a maga illő korlátaiban tartott” nőkérdésként értette. Tehát még véletlenül se tévesszék össze azokkal, akik „az általános értelemben vett női emancipációról” beszéltek. Az utólagos betoldás a kéziratban jelzi, hogy Kánya Emília emlékirata olyan önképet formál, amely a női egyenjogúság kérdését nem szélsőségesen vagy radikálisan képviseli, hanem a „maga illő korlátaiban”.

Elutasító értelemben beszélt a fogalomról 1874-es kérelmében is, részben vélhetően szintén diszkurzív közege retorikai-politikai kívánalmaihoz igazodva, amelyben fiatal lányok számára írt beszélyek megírását és kiadását kérvényezte. Meggyőzősképpen a következő sorok állnak levelében: „Egyébként kizárólag a való életet tartanám szem előtt, a szenvelgés gondos mellőzésével, a nőemancipáció-féle eszméknek pedig még árnyékát is

⁵¹⁸ EMILIA 1863: 114.

⁵¹⁹ KÁNYA 1998: 196.

kerülném.”⁵²⁰ A megfogalmazás arról árulkodik, hogy a kérvény írója azt feltételezte, a címzett számára magától értetődő lesz a „női emancipáció” jelentése, de annak egyértelműen pejoratív megítélése is. (Mint hogy nincs tudomásunk 1874 után olyan beszélygyűjteményről Kánya Emiliától, amely megfelelt volna a kérvényben írottaknak, úgy tűnik, minden igyekezete ellenére, a kérelmet elutasították.)

A *Családi Kör*, a *Magyar Nők Évkönyve* vagy a *Réges-régi időkről* női példaképei mind szerető anyák, okos, művelt nők, szellemes társalgók és áldozatkész, erkölcsös, jótékony honleányok. Wöber Györgynét és Szapáry Sarolta grófnőt például jótékonykodásuk miatt az angyalokhoz hasonlította.⁵²¹ Magasztalta Mária Valéria főhercegnőt hazaszeretete, gróf Csáky Albinné Bolza Annát anyai szeretete, valamint jótékony nőegyesületbeli, árva-, kisdéd- és özvegygondozó tevékenykedése miatt.⁵²² Az emlékirat is azokat a nőket tüntette fel példaképként (a szövegben szereplő megnevezésük alapján Teréz, Kende Betti, Szilassyné Etelka, Ottília, Székácsné Veöreös Júlia, Brodskyné), akik egyszerre „fantasztikus háziasszony”-ok és művelt szalonhölgyek voltak.⁵²³ Többen kiválóan zongoráztak; szelídek, szerények; jó kedélyű, szerető feleségek voltak. Fontos, hogy egyikük esetében sem merült fel, hogy az addigi, megszokott közegükben valamiben elsők vagy újítok lettek volna úgy, hogy az a társadalmi konvenciók megsértésével járjon. Ha valamelyikük kirívónak is bizonyult (például Gyulai Gaál Vilma vagy Tarczay Anna mint „harcos amazonok”), akkor e szerepek is kizárólag a honleányi kötelességek teljesítésének eszközeiként jelentek meg Kánya Emília retorikájában.⁵²⁴ E portrék hősnői úgy voltak figyelemre méltók (legalábbis Kánya tolmácsolásában), hogy közben nem léptek át társadalmi határokat, nem értelmezték át meghökkentően a női szereplehetőségeket.

Arra, hogy pontosan milyen ellenpéldákra utalhatott, amikor a „nőemancipációról” beszélt, hogy pontosan ki az, akivel nem szerette volna, ha összetévesztik, több forrás is utal. Figyelemre méltó, hogy e téma kapcsán többször is külsődleges jegyekre tért ki: a nemi szerepek indokolatlan felcserélésére a nők nadrágviselését, valamint a szivarozást hozta (metaforikus vagy konkrét) példaként. Batthyány Apraxin Júliát például (részben) öltözködése, „férfias” nadrágja, szivarja miatt bírálta:

⁵²⁰ Szegfi Emilia kérelme beszélygyűjtemény megírására és publikálására, Budapest, 1874. január 27., kézirat, Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: a *Családi Körrel* kapcsolatban.

⁵²¹ EMILIA 1878a: 170; EMILIA 1870a

⁵²² EMILIA 1870b; EMILIA 1878c

⁵²³ KÁNYA 1998: 82–83, 43, 167–169, 57, 32, 14.

⁵²⁴ A *Családi Kör* női portréiról bővebben: CSONKI 2015.

„Ebéd után betessékelték a törökösen berendezett férfiszalonba, feketekávéra, dohányzásra. A hölgyek szivaroztak, és szánó tekintettel sajnálkozott rajtam a hercegnő, hogy nem élek e nagy élvezettel. Júlia megnyugtatta édes mamáját, majd belevisz ő engem ebbe a sportba, most még bizonyára bátortalan vagyok erre, de megtanulom, tudja. Rosszul tudta, mert sohase követtem e férfias, haszontalan divatot.”⁵²⁵

Fogalomhasználata érthetővé válik a diszkurzív közegében használatos nőemancipáció-fogalom ismeretében. Falk Miksa *Családi Körben* publikált szövegében hasonló koncepció tükröződik: az író, egykori Deák-párti képviselő, szintúgy, mint a korábbi Petőfi-idézet, a francia írónőre, George Sand-ra (1804–1876) utalt ellenpéldaként.

„ - Mi ez? – kérdezém visszapattanva; – hisz ez férfias öltözet, lovagostor a kézben, szivar az ajkak közt, ez.....–

- Ez Dudevant asszonyság; írói nevén George Sand; ő nem férfi, csak *emancipált nő!* [...] Mély szomorúsággal ejtém el a képet, és azóta mindig fájdalommal határos kellemetlen érzet hatja át keblemet, valahányszor a nők „emancipációját” emlegetik! De korunk az „emancipáció” kora, melyben minden bilincs megrázkodik, minden lehajtott nyak fölegyenesedik, minden lenyüggözött erő szabadulásra tör. [...] Tehát emancipáció mindenütt, a világ minden részében, a társadalom minden rétegében [...]. Oh nem! [A]zt nem kívánjuk, hogy a nő rabszolga legyen, hanem csak azt, hogy – nő maradjon: hogy ne foszsa meg magát azon fölülmulhatatlan díszről, melylyel a természet felruházás s ne kívánkozzék oly ékességre, mely őrajta ékesség lenni megszűnik. [...] Ez nem tételezi föl azt, hogy a nő hatásköre a ruhatárra, a konyhára és a gyermekápolásra szorítkozzék. Nem! [T]árva áll előtte a szellem és kedély határtalan világa, tárva a működés *minden* köre, azon egyetlen korlátolással, hogy e működés sohase nélkülözze a nőiség zamatját. [...] [A] szivar, a férfikabát, a lovagostor eltorzítja őt, de soha magasb polczra nem emeli, néhány felületesebb férfi pillanatnyi báméskodását nyújtja, a józanok és tisztakeblűek tisztelete helyett.”⁵²⁶

⁵²⁵ KÁNYA 1998: 186.

⁵²⁶ FALK 1860: 97–98, 113–114.

A részlet szerint minden elvetendő, ami nem „természetes”. A természettől származó jegyek ez esetben testi, a külső megjelenést illető tulajdonságokat, gyakorlatokat jelentik: a „szellemi” térhez kötődő tevékenységek nem, de a szivar és a férfikabát kizárja a „nőiség zamatát”. George Sand nem azért tűnt fel „férfiasként” Falk retorikájában, mert a *társadalmi térben*, az irodalmi nyilvánosságban olyan tevékenységet űzött (professzionális írás), amely dominánsan a férfiak terepe volt; még csak nem is azért, mert férfi írói álnevet használt (eredeti neve Amandine Dupin volt). Sokkal inkább azért, mert az író a nadrággal, a rövid hajjal és a szivarral a nemi szerepek határait – a cikkíró narratívájában – a *testét érintő szinten* is megkérdőjelezte. Vagyis nemcsak bővítette a női szereprepertoárt, hanem meg is sértette a határokat, mégpedig a nemi szerepek felcserélésével. (A mai fogalmainkkal úgy mondanánk, hogy a korabeli szövegek a nemi identitás megkérdőjelezésére mutatnak rá azokban a gesztusokban, amelyek a testtel érintkező elemekkel – pl. ruhaviselet – mentek szembe a konvencionális renddel.⁵²⁷)

Falk írásának további figyelemre méltó részlete a polc-metaphora, amely, a csinosodás politikai nyelvének egyik jellemző képeként, egyértelműen arról árulkodik, hogy a női emancipáció folyamata a társadalmi képzeletben egyenesirányúan és hierarchikusan jelent meg.⁵²⁸ A „magasb polcra nem emeli” kép azt jelzi, hogy a cikkíró megítélésében a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség alacsonyabb rangú, mint a nemek közötti egyenlőség eszméje; a kérdés csupán az, hogy mi az, ami valóban előre lendíti az egyenlőség ügyét, ami *valóban egy szintre emeli* a nőket a férfiakkal. Kánya és társai írásainak ismeretében kijelenthető: a művelődés és oktatás tevékenysége az, ami a korszak szereplői számára egyértelműen emancipatorikus erővel bírt, nem pedig a társadalom számára akkoriban „férfiasként” titulált külső jegyek halmozása.

Kánya Emília számára azonban akadtak egyéb negatív kritériumok is a „női emancipációval” kapcsolatban. Apraxin Júlia mellett a másik elhatárolódásra érdemes

⁵²⁷ A nemi szerephatárok testet (avagy nemi identitást) érintő átlépésének még szélsőségesebb példája a századforduló nem-váltója, Vay Sándor/Sarolta élete. Alakjának elemzéséről lásd: BORGOS 2013; TÖRÖK 2014.

⁵²⁸ A polc-metaphoráról a csinosodás politikai nyelvében vö. TAKÁTS 2014a: 87; TAKÁTS 2014b, különösen: 116–120. Mint sok mindenki másnál a korszakban, úgy Kánya Emília írásaiban is tetten érhető a polc-metaphora, mint például a *Társaséleti teendők*inkben. A szövegben a polc képe szintén a hierarchia kifejezője, de ezúttal a társadalmi osztályok közötti merev, átjárhatatlan különbségeket jelképezi. A nők kezébe adott nemzeti eszme terjesztésének feladatáról így fogalmaz: „[M]iként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreesebb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása.” EMILIA 1860: 74.

szimbolikus példát Szendrey Júlia jelentette. A *Réges-régi időkről* narrátora Szendrey társadalmi és diszkurzív gyakorlatai feletti megbotránkozásának ad hangot:

„Az előszobába nyitottunk, amelyben hangos beszédet és nevetést hallottam. Kocogásunkat a zajos beszéd miatt senki se hallotta és így léptünk hát be: egy füsttenger fogadott. A szobában 6-8 férfiú volt, a háziúr elénkbe jött egypár lépéssel, a fekete borpamlagról, mely a két ablak közt állt, felemelkedett egy női alak, aki ott feküdt. Ez volt a híres szép Júlia, a feleségek felesége, akinek feje fölött ott ragyogott a halhatatlanság fényes koronája! Nyájasan üdvözölt, kezét fogtunk, aztán elvezetett a szomszéd szobába, az urak csak mulassanak egyedül, nekünk jobb lesz a másik szobában, mondá, és itt hagyta szivarját is, amely ajkai közt füstölt. [...] Mert megvallva az igazat, *tartózkodással viseltem mindig a fesztelenül viselkedő nők iránt, és Júlia olyan rövid, pajtáskodó hangon szolt egypárszor át az urakhoz, ami előttem egészen új volt és megdöbbenett*. Aztán hónapokkal ezelőtt olvastam az *Életképekben* Júlia naplóját és szerelmes leveleit, és az én egyszerű, puritán nevelésű szívemet bántotta az a nyíltság, mellyel szíve érzelmeit a nagyközönség elé vitte! Ez nem volt leányos, szemérmes, gondolám, mikor a szerelem olyan édes szentség, melyet szívünk legmélyebb rejtekébe kell zárni, titkon őrizni, a világért sem tenni szóvá emberek előtt, hát még a nyilvánosságra hozni.”⁵²⁹

Az idézet azt illusztrálja, hogy a szivar, a férfiakkal folytatott határozott, „rövid” és „pajtáskodó” beszédmód, tehát a felsőbb társadalmi státuszú nők számára előírt társalgási normákat áthágó magatartás vagy a szerelemmel kapcsolatos érzelmek publikus színre vitele mind olyan jegyek voltak, amelyek egy tisztességes honleány szerepkészletének nem voltak elemei. A részlet továbbá szemlélteti a nemek társadalmi konstrukciójának történetével, valamint az érzelemtörténettel foglalkozó kutatások alapvető téziseit: ebből is úgy tűnik, hogy a szerelemről és házasságról való beszéd konvenciói történetileg meghatározottak, társadalmi nemileg is kódoltak voltak a korszakban.

Tanulságos kettejük érzelm kifejezésének, illetve a narrátor érzelmi megnyilvánulásainak különbsége is. Szendrey Júlia naplójának⁵³⁰ állandó poétikai jellemzője a beszélő érzelmi túlfűtöttsége. Különösen a szerelem, illetve a házasság

⁵²⁹ KÁNYA 1998: 87–88.

⁵³⁰ A napló szövegváltozatairól lásd: GYIMESI 2014.

leírásakor⁵³¹ olvashatjuk a boldogság és elragadtatottság explicit megnevezését, amit a felkiáltó mondatok tükrözve lelkesültség is felerősít.

„Oh lásd, így szeretlek én, mint lelkem mennyországát, szeretlek, mint földi üdvösségem teremtményét. Ha téged nem bírhatnának, elsötétülne életem, de rémes éjjelét nem vigasztalhatnák csillagok, hanem a fájdalom tépné szét szívemet, és szabadulásérti könyörgésem az átok visszapattanó szavai lennének. Most tudod, mennyire szeretlek!”⁵³²

„[É]s csak téged imádlak, forró lelkem képzetétől teremtett Romeom! nem ronthat téged le a való gyermeke, azért tisztán és egyedül fog oltárod szívemben állni.”⁵³³

„Szerelem kell nekem, másképp nem élhetek! [...] Már éreztem szerelmem növekedését, örültem a gondolatnál, hogy azt egykor olly lángnak látandom, melly képes lesz őt egy életen át boldogítani; s most egyszerre mintha jég verte volna el reményeim szép virágait, miután ismét olly kopár minden, mint volt, mielőtt e szép virágokat benne ápolhatám.”⁵³⁴

Ugyanezen nyelvi, poétikai jegyek a Kánya-émlékiratnak is hangsúlyos elemei, egyetlen aspektust kivéve. Örömteli felkiáltómondatokkal teli a gyermekkor elbeszélése,⁵³⁵ szenvedést sugalló felkiáltómondatok fejezik ki a felnőttkori szenvedéseket az első férj családjában töltött évekről, a *Családi Kör* csödbe menetelének vagy az elsőszülött gyermek

⁵³¹ Szendrey Júlia 1847-ben házasodott össze Petőfi Sándorral; gyermekük, Petőfi Zoltán 1848-ban született. Szendrey Petőfi halála után 1850-ben összeházasodott Horvát Árpáddal, a pesti egyetem történészprofesszorával. Házasságukból négy gyermek született. Szendrey életútjáról bővebben: GYIMESI 2018; AJKAY–SZENTES 2016.

⁵³² SZENDREY 2016: 76.

⁵³³ Uo.

⁵³⁴ Uo., 67–68.

⁵³⁵ Vö. például: „Boldogok voltunk! A szeretet, a mosoly, a tréfa soha nem fordult ki hajlékunkból. És ez volt kora gyermekségem óta, amíg csak élvezhetém az apai ház boldog áldását!” (KÁNYA 1998: 10.); „oh, édes, gyermekkori barátnóm, eszedbe jut-e még az a mesebe való, édes valóság? [...] Auróra domb! [...] E barlang fölé lugasszerűen felfutókat ültettek – és nem is a földön jártam én akkor, amikor ezeket a drágaságokat először megismertem. Oh, édes, aranyos gyermekkor! Milyen hálás vagyok, hogy részem volt benned! [...] Babákkal már nem játszottunk, de Juli meséket olvasott, vagy énekelt, csodaszép meséket is tudott, és neveltünk, nem tudom, min, és örültünk mindennek: az egész világnak.” (Uo., 15.); „Istenem, milyen fennkölt hangulatok szálltak meg, ilyen zizegő, beszélő erdőben sétálgatva! Megállva egy-egy bokor, egy csodaszép, titokban nyíló virág előtt, teleszívni a lelket áhítatos, szent imádatl!” Uo., 39.

halálának időszakából.⁵³⁶ A házasság, a férjekkel való kapcsolat részletes, érzelmekkel teli leírásával azonban nem találkozunk a szövegben; e tényezőket és életeseményeket, ahogyan a férjéről szóló passzusok elemzése során láttuk, a többi megnyilvánuláshoz képest semlegesen közvetíti a beszélő.

Úgy tűnik, a narrátor csípős megjegyzése az „érzelmek nyílt kifejezéséről” nem általánosságban az érzelmek, hanem specifikusabban: a szerelemhez, valamint a házassághoz kötődő érzelmek, méghozzá azok explicit és részletes kifejezéséről szólt. Ezt igazolja a *Szeretet könyve* is: a regény egésze voltaképpen annak példázata, hogy a női szereprepertoárnak milyen fontos kelléke a szeretet, s kifejezésének milyen különböző formái lehetségesek és kívánatosak. Mindez azonban implicit üzenetként, a hősök házasságán belüli történések példázatos felmutatásaként jelenik meg a regényben, nem pedig a Szendrey-naplóban olvasható konkrétsággal.

Miként arról a korábbiakban Veres Szilárda és Kánya Emília emlékirata, illetve a 19. század második felének magyar tanácsadókönyvei kapcsán már volt szó, a korszak szorgalmazott házassági formáját a szerelemből házasság jelentette. Ezzel szemben a 19. század első felének érzelme- és házasságtörténetével foglalkozó kutatásokból úgy tudjuk, hogy a szerelem nem feltétlenül számított elsődleges szempontnak a házasságkötés során: sokkal inkább megelőzte azt az anyagi biztonság vagy a nemzeti hovatartozás kritériuma.⁵³⁷ Kánya Emília munkáiból (illetve az egyéb korabeli szövegekből) az derül ki, hogy a szerelem szempontja a házastárs-választás tekintetében egyre fontosabbá válhatott a korszakban.⁵³⁸ A Kánya-emlékirat, valamint a Szendrey-napló egymás mellett olvasása mindemellett azonban azt is érzékelteti, dacára a szerelem mint házassági kritérium előtérbe kerülésének, magának a házassághoz kötődő érzelmeknek az aprólékos, nyílt

⁵³⁶ Vö. például: „Én kedves szüléim, én édes jó testvéreim, ha itt látnátok, hogy bánnak itt velem a ti becézett kedvencetekkel, a szegény, boldogságból kiűzött áldozattal! – De ezt nem volt szabad tudniuk. [...] A gyávaság néma szenvedővé tett, hátha így kierőszakolom a nyugalmat, a békességet!” (Uo., 123.); „Lejtőn voltam, nem volt mellettem erős kéz vagy lélek, mely fenntartott volna gurulásomban, veszedelmemben. De azért bíztam jó csillagzatomban, a jó emberekben, saját erőmben, és abba a nagy tévedésbe estem, hogy nem világosítottam fel távol levő férjemet a veszélyről, mely immár fenyegetett: a tönkrejutás szörnye. [...] Oh, ha el tudnám felejtetni ezt a 16 évborzasztó időszakot! Mikor egyebet se kívántunk egy férjtől, mint odaadó szeretetét, tiszteletét és azt egy csapással elveszteni, megsemmisülni látni!” Uo., 206–207.

⁵³⁷ Vö. KUCSERKA 2019: 277–279.

⁵³⁸ Jó példája ennek Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regénye (1855), amely nemcsak hogy szerelem és házasság viszonyáról (is) szól, de a szöveg szerelemkoncepciók és házasságok közt is különbséget tesz: a regényben a különböző szerelemkoncepciókból különböző minőségű házasságok következnek. Lásd erről: PÁLFY 2019.

kifejezése továbbra sem volt egyöntetűen elfogadott;⁵³⁹ talán azért sem, mert a női szerepek áthágását jelentette, vagyis – érintőlegesen – a „női emancipáció” rémével fenyegetett.

Kánya Emília tehát munkássága során több konkrét példát is említ az „emancipált nőtípus” elutasításakor. A fogalomtól vagy annak bizonyos elemeitől való elhatárolódásának több oka is lehet. Egyrészt meghatározhatta a dohányzás megítélésének, illetve a korabeli antropológiai elgondolásoknak az összefüggése. Mint arra VADERNA GÁBOR rámutatott, a 18–19. század fordulóján azért tartották kerülendőnek a nők számára a dohányzást, mert „természetüknél fogva” nedvesebbnek gondolták őket; s mivel a dohányt nedvszívónak ítélték, attól féltek, hogy szervezetük nem tudná elviselni a kiszáradást. A dohányzásnak a test nedvességét befolyásoló hatása olyannyira népszerű elgondolás volt, hogy VADERNA szerint még a nedvkórtan népszerűségének csökkenése utána is visszatérő toposz maradt.⁵⁴⁰

Másrészt az elutasítás megértéséhez segíthet FÁBRI ANNA fogalomtörténeti elemzése. FÁBRI szerint, amikor Gyulai Pál az *Írónőink*ben elítélően használta az „emancipáció” fogalmát,⁵⁴¹ feltehetően befolyásolták az akkori németországi események. Úgy véli, hogy az 1850-es évek közepén több hónapig Berlinben tartózkodó Gyulai találkozott a „női emancipáció” Karl Gutzkow által hangoztatott jelszavával, amely „a test felszabadítását”, a szexuális szabadság igényét hirdette, és amelynek képviselői sokkolták a korabeli német közvéleményt; sőt, elzárkózásra készítették a női jogok kiterjesztéséért küzdők jelentős részét is.⁵⁴² Ezt támasztja alá Jókai Mór *Nőemancipáció* című írása is, amelyben szintén a külső megjelenés, valamint a német kontextus vált hivatkozási ponttá:

„Vagy tán az egész nőemancipáció csak a külsőkben áll? Tán a rövidre vágott s félreválasztott hajék, férfikalap, füstölő szivar, kardforgatás, pálcaviselés, tiltottnak csúfolt könyvek olvasása teszi a nőemancipációt? Hisz Berlinben széltére férfiöltönyben járnak a hölgyek és szivaraik tüzével úton-útfélen jövőket kínálnak! Párbajt vívnak, szemüveget hordanak, sőt – uram bocsáss! – filozófiáról beszélnek! Még megérjük, hogy nők fognak házasodni és férfiak

⁵³⁹ A „megfelelő” és „nem megfelelő” szerelem koncepcióját a korszakban szintén az *Özvegy és leánya* példázza, amelyben a „szerelmi rajongás” – meglehetősen pejoratív felhanggal – a „politikai” és „vallási” rajongással kerül egy szintre, s válik – részben – Tarnóczy Sára tragédiájának okozójává. Így értelmezi a regényt: TÓTH 2019.

⁵⁴⁰ Vö. VADERNA 2013: 124–125.

⁵⁴¹ „[M]ert mi egyéb az írónőség, mint be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott nőemancipatio [...]” GYULAI 1908: 273.

⁵⁴² FÁBRI 2016: 15–16.

mennek férjhez. S nagysádtok e divatmániában (mert nem egyéb) találnak valami szépet?”⁵⁴³

Harmadrészt a társadalmi képzelet számára a hangsúly, legyen szó harcos amazonokról vagy nadrágviselő, szivarozó nőkről, a „radikalitáson”, a szerepcserén, a kizárólagosságon volt. Tompa Mihály „hölgységei számára szóló olvasó- és imakönyvének” alábbi részlete megvilágító erejű lehet a korszak nemiszerep-felfogásának megértéséhez:

„S mily szép jelenség a gondos, családias nő! Neki a ház nem fogház, gondjai nem bilincsek, melyeket csak szomorú kénytelenségből hord. Nem vonakodik ugyan, sőt kellemes reá nézve a művelt körökben a világba lépni, részt venni a társaság mozgalmaiban, örömeiben; keresni pezsgő életet és haladást; de *mint a messze repeső madár el nem felejtí a fészket rejtő bokrot*: mindig jól esik neki haza, a kedves otthonra gondolni, odasietni.”⁵⁴⁴

A 19. századi nők képzési lehetőségeiért küzdők számára az oktatás hiába tehetette lehetővé, hogy a (felsőbb társadalmi státuszú) nők olyan, konkrét és metaforikus értelemben vett új terekbe lépjenek, amelyekbe addig csak férfi társaik tehatték; hiába tették elgondolhatóvá és megvalósíthatóvá, hogy a nők professzionális szinten is íróvá, szerkesztővé, tudóssá, orvosná váljanak, s léphessenek ezáltal addig kizárólag (felsőbb társadalmi státuszú) férfiak használt épületekbe. A 19. századi elgondolás szerint e szerepbővítések nem akadályozták, hogy a nők a „természettől”, avagy az Istentől adódó fő szerepet, a családért munkálkodást betölthessék a fő térben, otthon, mert nem zárták ki, hogy azok művelt körökbe lépve „kedves otthonukra” „visszagondoljanak”, s „hazasiessenek”. A női nadrágviselés ezzel szemben a korabeli elgondolás számára *látványos és kizárólagos módon* határokat sértett, az amazonok pedig az otthontól radikálisan távoli szerepkörükkel könnyű szerrel elfelejtették a „fészket rejtő bokrot”.

Meglepő azonban, hogy noha Kánya Emília 1860-as publicisztikai írásai és századfordulón írt emlékirata között több mint negyven év telt el, a „női emancipáció” fogalmának kettős, de leginkább pejoratív megítélése – mint láttuk – nem változott. Retorikája változatlanságának oka meglátásom szerint ugyanabban keresendő, mint a *Réges-régi időkről* elbeszélésmódjának elliptikussága. A fenti elemzés rámutatott, hogy a *Családi*

⁵⁴³ JÓKAI 1847.

⁵⁴⁴ TOMPA 1867: 79–81, idézi BRANDT 2006: 117.

Kör Kánya Emília által írt cikkei nagyon hasonló nőképpel dolgoztak, mint az önéletírása; mindkét szövegcsoporthoz retorikája eltér attól, mint amit életútja ismeretében feltételeznénk. Más azonban a helyzet, ha a szövegekre (általánosságban) úgy tekintünk, mint amelyek különféle (eszmetörténeti értelemben vett) politikai beszédmódokból épülnek fel. Meglátásom szerint az atipikus életpálya tipikusként ábrázolása, valamint az „emancipált nőtípus” elutasításának változatlanlansága a *Családi Kör* szerkesztőjét körülvevő közeg politikai nyelvéből is adódott; a beszédmód ugyanis valószínűleg lassabban változott, mint a nők egyenjogúságra vonatkozó követeléseinek teljesülése.⁵⁴⁵ A következő alfejezetben ezért Kánya Emília publicisztikai írásainak politikai nyelvét elemzem, kitekintve diszkurzív közegének nyelvhasználatára is.

Kánya Emília írásainak politikai beszédmódja

A Kánya Emília által válogatott és írt cikkek nem csak, sőt elsősorban nem abból a szempontból tanulságosak, hogy rámutatnak, hogyan vélekedett a közíró Kánya Emília a „hazai nőkérdésről”. Ha elfogadjuk azt az eszmetörténeti feltevést, hogy a legtöbb szöveg „szótára,” érvkészlete nem egyéni, hanem közösségi, konvenciók által meghatározott teljesítmény,⁵⁴⁶ akkor az elemzés inkább arra világít rá, hogy a korabeli olvasóközönség milyen politikai nyelven beszélt és milyen elvárásai lehettek.⁵⁴⁷ Ha elfogadjuk, hogy a szövegek politikai beszédmódra koncentráció olvasása segíthet abban, hogy lássuk, a beszélők és a befogadók számára mi lehetett az a „játéktér”, amelyet a „különböző szótárak egymásmellettsége és keveredése” lehetővé tett,⁵⁴⁸ akkor Kánya Emília szövegeinek politikai nyelvre koncentráció értelmezése írójuk diszkurzív lehetőségeit mutatja meg.

A 19. század második felének politikai nyelvei már nehezen szétválaszthatók.⁵⁴⁹ Kánya Emília életművében vagy a *Családi Kör* cikkeiben is találkozunk olyan részletekkel, amelyek például a csinosodás politikai nyelvének szótárából valók;⁵⁵⁰ de VADERNA GÁBOR például a republikánizmus jegyeire mutatott rá az író-vita kontextusában.⁵⁵¹ Ha azonban

⁵⁴⁵ Szokások és kifejezések változásának sokszor aszimmetrikus jellegéről vö. TAKÁTS 2014d: 24.

⁵⁴⁶ TAKÁTS 2014c: 79–80; ill. a politikai *beszédmódok* elemzésére koncentráció módszertani keretről, szemben az eszmék és koherensnek vélt egyéni világképek értelmezésével, lásd: TAKÁTS 2014d: 9–27.

⁵⁴⁷ Lásd erről J. G. A. Pocock *Politics, Language, and Time* című kötetét, amelyben az eszmetörténész a kuhni nyelvparadigma-elméletre építve elemzi különböző politikai nyelvek (tehát különböző világok) beszédmódját. POCOCK 1971.

⁵⁴⁸ TAKÁTS 2014c: 81.

⁵⁴⁹ Vö. TAKÁTS 2014c.

⁵⁵⁰ Vö. például: „A női nem legmagasb feladata, egy részt az emberiség szelidítése s erkölcsök nemesítése [...]” ALMÁSI-BALOGH 1860: 81.

⁵⁵¹ VADERNA 2016: 136–139.

mégis arra szeretnénk választ kapni, hogy Kánya Emília írásai *általánosságban* milyen nyelven és milyen politikai-eszmetörténeti közegben szólaltak meg, akkor működése a *konzervatív liberalizmus* irányzatával írható le a legpontosabban, amelynek emblematisz politikai gondolkodója Kemény Zsigmond, jelképes politikus alakja pedig Deák Ferenc volt.⁵⁵² Takáts József értelmezése szerint Kemény 1840-es évekbeli cikkeinek jellegadó vonása az, hogy a feudális rendszer megszüntetésére, illetve a jogegyenlőségre nézve elfogadja a liberális javaslatokat; az átalakulást azonban „a történeti alaptól kiindulónak, fokozatosnak, s a különféle társadalmi érdekeket figyelembe vevőnek szeretne volna látni”.⁵⁵³ De Kemény „reform és fenntartás egyensúlyán alapuló mérsékelt politikafelfogása” nemcsak Deák Ferenc politikai magatartásában fedezhető fel: Kemény „széchenyiánus” javaslatát a magyar politikai elit többsége az 1851-et követő fél évszázadban, különösen 1867 után, elfogadta.⁵⁵⁴

Ekképpen köszöntötte Deák Ferenc gyámleányát, Vörösmarty Ilonát névnapján:

„Nem szeretem azon prózai lelkületű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán fölül emelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek [...]. De a túláradozó ábrándos érzelgőket sem szeretem, kik holdsugárból, harmatból és virágillatból szövögetik azon ködfátyolt, melyre terveiket s reményeiket festi a képzelődés. Ők teljesen elhanyagolják mindazt, a mi prózai s ábrándjaiknak élve, képtelenné lesznek az élet nehézségeivel megküzdeni [...]. *Járj te, kedves leányom, e két szélsőség között a közép úton.* Prózaiak az élet gondjai, légy azokkal szemben te is prózai.”⁵⁵⁵

A mérsékelt, fontolva haladás képe jelenik meg Veres Pálné egyik levelében is, aki (Deák Ferenc támogatásával) 1869-ben megalapította az első iskolát a magyar nők számára, és aki részt vett Kánya Emíliával azon a „nőkérdésről” szóló bécsi konferencián, amelyről az emlékiratban is olvashattunk:

⁵⁵² Kemény Zsigmond konzervatív liberalizmusáról lásd: TAKÁTS 2007a: 55–61.

⁵⁵³ Uo., 56.

⁵⁵⁴ Uo., 59–60.

⁵⁵⁵ DEÁK 1862: 325.

„*Lassan-lassan kell haladnunk*. Ha a vak látását visszanyeri, előbb sötét szobában kell tartózkodnia. [...] Nálunk a női kérdés még oly kezdetleges állapotban van, hogy a fő dolog annak pártfogókat szerezni; csínyán, *óvatosan kell eljárni*, hogy mindinkább többen és többen átlássák, hogy bizony jó, amit mi akarunk.”⁵⁵⁶

A *Családi Kör* női szerepkánonját tárgyaló részben részletesen is látható volt, hogy Kánya retorikájában a családanyaság, valamint az öfenntartás képességének igénye együttesen szerepelt. Ha – némi képzavarral – a korabeli (középosztálybeli) nőkről szóló diskurzust skálaként képzeljük el, egyik végpontján a családanyai kötelességek maradéktalan teljesítése, másik végpontján a képzésért, önálló keresetért agitálás állna. Kánya bármelyik szemponttól is beszélt, azt nem véletlenül követte mindig pontosítás, szabadkozás, – az ő szóhasználatával – a „szélsőségességtől” való elhatárolódás. Világosan szemlélteti ezt az intenciót már idézett mondata: „Nem szükség mondanom, hogy ebeli állításomat ne tessék összetéveszteni az általános értelemben vett »női emancipatio«-val; ennek én határozott ellensége vagyok [...]»⁵⁵⁷

De a középút metaforájára építő politikai beszédmodot példázza *Hogyan neveljük leányainkat?* című tanácsadószovege⁵⁵⁸ is. Az írás érdekessége, hogy nem csupán kifejezetten a leánynevelés mikéntjére tér ki, hanem olyan publicisztikai szövegről van szó, amely amellet is érvel, hogyan épüljön fel egy kifejezetten leányoknak szóló tanácsadószoveg *retorikája*. A beszélő szerint egy női nevelésről szóló írásban egyfelől a háziasságra nevelésről szükséges szót ejteni, hogy világossá váljon, a cikk írója nem csupán „tudós nőket” kíván hazájának. Az érvelés azzal folytatódik, hogy másfelől a nők művelődésének és önállóságra nevelésének eszméje is meg kell, hogy jelenjen *ugyanabban a cikkben*, mégpedig azért, hogy az írás retorikája tükrözze, a cikkíró egyik pólust sem képviseli elvakultan: „Egyik olyan szélsőség, mint a másik, és azért egyik is olyan téves, és annál fogva káros nézet, mint a másik.”⁵⁵⁹ A szöveg tehát éppen azt a középút metaforájára építő politikai nyelvet szorgalmazza, mint amelyet a Deák Ferenc- vagy a Veres Pálné-idézetben láttunk. Az őt körülvevő, az „irodalmi Deák-párthoz” tartozó, illetve honorácior evangélikus közeg ismeretében Kánya deáki jellegű (politikai) beszédmodja nem meglepő.

⁵⁵⁶ Részlet Veres Pálné Szathmáry K. Pálnéhoz [A Miskolczy Nőközösség elnökéhez] írt leveléből, = M. BAGOSSY 1996: 37.

⁵⁵⁷ EMILIA 1861e: 124.

⁵⁵⁸ EMILIA 1878.

⁵⁵⁹ Uo., 247.

*

Kánya Emília autobiográfiai és közírói munkásságának elemzése több szempontból is tanulságos. Az értelmezés eszmetörténeti vonatkozása, hogy láthatóvá teszi, milyen politikai nyelven beszéltek a 19. század második felében Magyarországon a (felsőbb társadalmi státuszú) nők kérdéséről gondolkodók, valamint világossá teszi, hogy milyen diszkurzív elvárásai lehettek a *Családi Kör* és a *Réges-régi időkről* (vélt vagy valós) olvasóközönségének. Emellett az elemzés a szövegek retorikájának, beszédmódjának funkciójára, a beszéd cselekvésjellegére is rámutat. A doktori értekezés első nagyobb szakaszának fő következtetése az volt, hogy Kánya Emília konvencionálistól eltérő szerepeinek kidolgozását több tényező szerencsés együtállása és tudatos működtetése tette lehetővé: a társadalmi és felekezeti hovatartozás, az alapított lap típusa, a honleányság mint ernyőfogalom használata. Kánya önláttatásának elemzése azzal egészíti ki az eddigieket, hogy az értelmiségi női szereprepertoár bővítéséhez a normaszegő tettek olyan narratívába ágyazása is hozzájárulhatott, amely kifejezetten illeszkedett a korszak beszédmódjához és nemiszerep-elvárásaihoz. A 19. század közepén tevékenykedő magyar versíró nőkről például elmondható, hogy önreflexiójuk kifejezetten befolyásolhatta kulturális pozíciójukat, nyilvános szférában való mozgásukat, mert szakmai öntudatuk kifejezése összekapcsolódott a társadalmi elvárásokra adott reflexiókkal.⁵⁶⁰ Érdekes lenne tehát tudni, hogy hasonló származással, hasonló társadalmi feltételek között, de más beszédmóddal vajon mennyiben módosult volna Kánya szakmai sikere. Ha például folyóiratát nem *Családi Kör*nek hívják, ha nem hirdeti emlékirata és minden cikke a család, illetve a nemzet elsődlegességét vagy a társadalmi határok tiszteletben tartását... Ha úgy bővíti a középosztálybeli női normakészlet elemeit, hogy működését nem, vagy kevésbé védi a honleányi szerepkör támadhatatlan eszméje.

Kérdézhethetnénk: vajon Kánya Emília tudatosan használta ezt a nyelvet? A válaszhoz – intencióinak maradéktalan ismeretén túl – több konkrétabb információra is szükségünk lenne. Egyrészt tudnunk kellene, hogy *pontosan* milyen külföldi folyóiratokat és könyveket olvasott: voltak-e olyan politikai beszédmódok, amelyek példaként vagy éppen ellenpéldaként szolgáltak számára. Annyi bizonyos, hogy a *Családi Kör* „Külföldi hírek” rovata alapján a lapszerkesztő több nyelven is olvasott, számos nemzetközi lappal

⁵⁶⁰ GYIMESI 2019a: 181–182.

érintkezett. Pontos filológiai adatok hiányában azonban félrevezető volna azt gondolni, hogy a szerkesztő bizonyosan részletesen ismerte azokat a nemzetközi sajtókiadványokat, amelyek a hazaiaktól eltérő nőképet formáltak; amelyek elsősorban a nők jogi, politikai, szexuális és munkajogi egyenlőségét hirdették – kevésbé törődve azzal, hogy mindeközben megmaradnak-e a nők „eleve elrendelt” szerepkörei.⁵⁶¹

A válaszhoz másrészt azt is tekintetbe kell vennünk, hogy milyen más beszédmódok uralkodtak még 1850–80 között Magyarországon, amelyeken a nemi szerepekről értekezni lehetett. A 19. század második feléről szóló magyar nő(irodalom)történeti, illetve a „női lapokat” kutató sajtótörténeti elemzésekből kiindulva nem igazán ismerünk olyan diszkurzív nyelvet, amely radikálisan különbözött volna a fentiekben vázoltaktól. Még Szendrey Júlia naplóbejegyzései is olyan nyelvet használtak, amely ötvözte a korszakban a „női emancipációról” szóló szélsőségesebb megnyilvánulásokat a korábbiakban látott mérsékeltebb, „a maga illő korlátaiban tartott” beszédmóddal.

„Szegény nők ti, oly boldogtalanok, oly gyávák! kik ellenállás nélkül nyújtjátok kezeteket, lábatokat a vasbilincsek elé, miknek terhe alatt aztán nyögtök, míg csak minden önérzet, minden öntudat ki nem vészett belőletek. [...] És mégis! egyre van erőtök, van akaratotok; tömegestül kelni fel azon társatok ellen, ki lánczaitokat leoldani akarja, egyetértve kövezni meg azt, ki mellettetek szót emelni bátorodik.”⁵⁶²

A fenti, 1854-es bejegyzésben Szendrey azokat a nőket bírálja, akik a nők (véltetően a boldogtalan házasságok kényszere alóli) felszabadításáért küzdők ellen léptek fel. Az elköteleződés (a szerelemből házasság, az egyenrangú házasság eszméje) lényegében megegyezik a Kánya Emília szövegeiben olvashatókkal, de az „ellenállás”, a „vasbilincs”

⁵⁶¹ Gondolok itt például a francia *Le Droit des femmes* (A Nők Joga, szerk. Léon Richter, 1869–1891), az angol *The Shield* (Pártfogó, szerk. Ladies' National Association, 1870–1886), a *Women and Work* (Nők és Munka, 1874–1876), az olasz *La Donna* (A Nő, szerk. Anna Maria Mozzoni, 1868) című lapokra vagy a genfi *La Solidarité* (Szolidaritás, szerk. Marie-Goegg Pouchoulin, 1866–1870), amely a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újságja volt. (A lista Kéri Katalin tanulmánya alapján született: KÉRI 2018: 105–110.) Ezekben a lapokban a nők politikai jogairól és munkába állásáról, a szabad szerelemről vagy a különféle nőmozgalmi fejleményekről volt szó, a *The Shield*-ben kampányt hirdettek a prostitúció törvényesítése ellen. (Uo., 108.) De gondolhatunk olyan korábbi, 1850-es évekbeli francia újságokra is, mint a *La Voix des Femmes* (Nők Hangja, szerk. Eugénie Niboyet, 1848–1852), a *L'Opinion des Femmes* (Nők Véleménye, szerk. Jeanne Deroin, 1849–1851) a *l'Almanach des Femmes* (A Nők Almanachja, szerk. Jeanne Deroin, 1852–1854), a *La Politique des Femmes* (szerk. Désirée Gay, 1848) vagy a *Le Journal des femmes* (Nők Lapja, szerk. Louise Otto, 1849–1852), amelyek a nők jogainak bátor követelése miatt kifejezetten radikális hangú lapoknak számítottak. A francia lapok gyűjtése innen: LIVOIS 1965.

⁵⁶² SZENDREY 2016: 154–155.

vagy a „lánc” képei harciasabb retorika elemei. Egy másik bejegyzése azonban (ugyaneből az évből) az „írónői” és családanyai szerepekről értekezve pontosan ugyanazon szótár és retorika elemeivel dolgozik, mint Kánya Emília hasonló témájú írásai.

„Ilyenkor néha azt hiszem, hogy mit írnék, talán más szívekben is visszhangoznék, hogy nem csupán szavakat, de eszméket írna le tollam, érzelmeket festene [...]. Nem feledhetem ilyenkor, hogy nem író, hanem anya, feleség, háziasszony vagyok, hogy gyermekeim, férjem s háztartásom van, s hogy kötelességem mindenek fölött ezeknek szentelni időmet s két kezem munkáját.”⁵⁶³

Úgy tűnik, noha Kánya Szendreyt öltözéke, megjelenése, „szemérmetlen nyíltsága” miatt kárhoztatta, az otthoni és nyilvános női szerepekről mégis mindketten hasonló nyelven beszéltek. Tudomásom szerint inkább a 19. század utolsó évtizedében és főként a 20. század elején, tehát a Kánya Emília halála körüli időszakban jelentek meg azok az alakok, illetve politikai nyelvek a nemek társadalmi konstrukciójának, illetve a „női emancipációnak” a kérdéséről, amelyek a fentiekől különböző szótárt használtak.

Jó példa a politikai nyelv különbségére Bedy-Schwimmer Rózsa (1877–1948), a Kánya Emíliával megközelítőleg hasonló társadalmi státuszú (felső-középosztálybeli zsidó családból származó) újságíró, a magyarországi nő történet Kánya Emíliához hasonlóan karakteres figurája, a Feministák Egyesületének alapítója és *A Nő és a Társadalom* című „feminista folyóirat” elindítója.

Bedy-Schwimmer kifejtette:

„A nőmozgalom, ép úgy mint a munkásmozgalom, *a társadalom radikális átalakítására* törekszik. [...] A nőmozgalom a nő gazdasági, szellemi és társadalmi felemelésével a nő egyéniségnek egyenrangú elismertetésével az emberiség nemi viszonyait javítja.”⁵⁶⁴

„Akár gyakorlati, akár tudományos, akár ideális fegyvert használunk, a cél egy: a nő egyéni, társadalmi, jogi felszabadítása. Fel akarjuk szabadítani a nőt a maga

⁵⁶³ Uo., 159–160.

⁵⁶⁴ BÉDY-SCHWIMMER 1907: 115.

egyéni javára, hogy fejlett egyéniségével a társadalom harmoniáját mozdítsa elő.”⁵⁶⁵

Míg Kánya Emília írásai olyan beszédmodot alkalmaztak, amelyek a „női emancipáció” szélsőséges megnyilvánulását a nők „elférfiasodásában” látták, addig Bédy-Schwimmer Rózsa diszkurzív közegében ez a nyelv már az „antifeminista” jelzőt kapta:

„»Elvesztik nőies bájukat, durvák, férfiasak lesznek« ez az úgynevezett jóhiszemű antifeministák legrégebb, legállhatatosabban elsírt, fájdalmasan zokogott ellenvetése a nőmozgalom ellen. Hiába magyarázzuk, hogy a nőiesség és a férfiaság fiziológiai megkülönböztetés, amelyet a nőmozgalomnál is erősebb külső befolyás sem változtathat meg, ők az »elférfiasodás« rémét festik a falra, amelyre a nőmozgalom reflektora a fejlődés világosságát veti.”⁵⁶⁶

De érdemes ugyanebből az időszakból az alsóbb társadalmi státuszú nőkre koncentrálni a cikkekből is idézni, hiszen azok szintén teljesen más politikai nyelvet beszéltek, mint Kánya Emília és kortársai. Egy névtelen cikk szerint a párizsi kommünből ismert Louise Michel

„[i]gazi forradalmár volt. [...] Megmutatta, hogy a nő ugyanolyan harczosa lehet a forradalmi eszmének, mint a férfi; követendő példája a küzdő proletároknak.”⁵⁶⁷

A szociológus Máday Andor (1877–1958) pedig a következőképpen értekezett:

„A régi »polgári« nőmozgalom emlékein csüggő konzervatívok képviselik az egyik szélsőséget; ezek a szellemi munkásnők szűk körének emancipációjában látják még mindig – miként egy félszázad előtt – a feminista mozgalom főcélját s a jogtalanságban sínylődő nők nagy tömegével: a munkásnőkkel nem törődnek. [...] Tévedésük abban áll, hogy nem ismerték fel a feminizmus osztályharcjellegét.”⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ BÉDY-SCHWIMMER 1907a: 2.

⁵⁶⁶ BÉDY-SCHWIMMER 1907b.

⁵⁶⁷ [n. n.] 1905.

⁵⁶⁸ MÁDAY 1907: 18.

A 20. század legelejének „női” vagy „feminista” lapjaiból vett passzusok azért szemléletes kontrollpéldák, mert rámutatnak, hogy milyen variációs lehetőségei lehettek a női szereprepertoár normakészletét és folyamatos bővülését elbeszélő nyelvnek. Ha hihetünk az önéletrajzi emlékezetkutatások tézisének, amely szerint a társadalom az, amely rákényszeríti az önéletírókat, hogy életeseményeit javítsa, törölje, kiegészítse; az emlékek feljegyzésének idejében uralkodó normákat visszavetítse akkori önmagára,⁵⁶⁹ akkor Kánya önéletírásának technikájából inkább a megírás jelenére vonatkozóan vonhatók le következtetések. A *Réges-régi időkről* 1905-ben, tehát a Bedy-Schwimmer- és Máday-idézetekkel megközelítőleg azonos történeti kontextusban keletkezett, ami ékes példája annak, ahogyan különféle politikai beszédmódok időben egymás mellett léteztek, valamint annak, hogy – dacára az idő előrehaladtának –, egy adott életúton belül a dominánsan használt politikai nyelv, legalábbis Kánya Emília esetében, nem változott. A szövegek egyidejű különbözősége azt mutatja, hogy azok eltérő diszkurzív közegben, és lassan, nehezen változó politikai nyelven születtek.

A huszadik század során kialakult fogalomkészlet birtokában kritikusabban szemlélhetjük a nemi szerepekről szóló diskurzus résztvevőinek retorikáját. Szigorúbb történeti hozzáállással azonban, vagyis ha a következő évtizedeket nem vetítjük vissza, akkor nyilvánvalóvá válik: korántsem lehetünk biztosak abban, hogy olyan bőséges szótár vagy szerepminta-készlet állt Kánya és kortársai rendelkezésére a különböző megszólalásmódok közötti válogatáshoz. Arról van-e tehát szó, hogy Kánya Emília bizonyos tetteit elkendőzte, hogy megfeleljen a korabeli középosztálybeli női szerepelvárásoknak? Ha komolyan vesszük a szövegek eszmetörténeti kontextusát, a politikai beszédmódok működését, tehát azt, hogy egyes kijelentések mindig bizonyos nyelvi kontextusok rendjéhez kötődnek, hogy egyetlen írás- vagy életmű mögött mindig közösségi tudást kell feltételeznünk,⁵⁷⁰ akkor láthatjuk, hogy e kérdésnek voltaképpen semmi értelme. A Kánya és diszkurzív közege által dominánsan használt politikai szótár elemzése arra világít rá, hogy *nem is tudta* más nyelven elbeszélni élettörténetét; a képességen értve mind saját megszólalási módjait, mind közege befogadási horizontját. Beszédmódja variációs lehetőségeit elsősorban az őt körülvevő diszkurzív közeg politikai nyelvének variációs lehetőségei határozhatták meg; a szélsőségektől távolságot tartó beszédmód ennek megfelelően még a keretek átlépését is csupán kereteken belüli lépésként volt képes leírni.

⁵⁶⁹ Vö. HALBWACHS 1971.

⁵⁷⁰ Vö. POCKOCK 1997, különösen: 261; ill. TAKÁTS 2014d: 12.

Nem így az utókor, amelynek az eltérő kontextusnak, illetve a történeti távolságnak köszönhetően más nyelvi eszközök álltak rendelkezésére ahhoz, hogy Kánya Emília alakját értelmezzék. A disszertáció utolsó fejezetében ezért azt elemzem, hogy az önreprezentációhoz képest milyen képek sorozatát alkotta meg róla a közeli és távoli utókor.

KÁNYA EMÍLIA A KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN

Az értekezés jelen fejezetében a Kánya Emíliáról formált különböző képeket elemzem, elsősorban a nekrológokra, illetve a későbbi recepcióra koncentrálva. A róla szóló írások négy csoportba oszthatók: (1) az életében megjelent szövegekre, (2) nekrológokra, (3) 20. századi esszékre, rövidebb cikkekre és (4) tudományos írásokra, főként a 21. századból, illetve a 20. század végéről. Kérdésem, hogy milyen viszonyban áll egymással az előzőekben tárgyalt textuális önarckép, valamint a kortársai által és a későbbi kulturális emlékezetben Kánya Emíliáról formált kép. Tézisem szerint az eltérésnek ideológiai okai vannak, amiből következtetések vonhatók le a (magyar) nő történet-írásra vonatkozóan.

„A magyar feminizmus uttörője”?*Az életében megjelent cikkek*

Az életében megjelent cikkek egyik jellegzetessége, hogy Kánya jelentőségét a *Családi Kör* magyar kultúrában betöltött szerepével teszik egyenlővé. Alakját kiemelkedőnek tartják; szükségesnek vélik, hogy neve fennmaradjon, ennek okát pedig a folyóirat sajtóságaiban és funkciójában jelölik meg: abban a pozícióban, amelyet betöltött a magyar divatlapok kontextusában a 19. század közepén.

„Lapja csakhamar elterjedt és rendkívül nagy hatással volt a magyar hölgyekre, kik eddig csakis külföldi divatlapokat járattak. Emilia lapja körül csoportosultak az irodalom legjelesbjei: Jókaitól kezdve minden nevesebb író munkatársa volt.”⁵⁷¹

Kánya Emília és a *Családi Kör* egyenlővé tételének legszemléletesebb példája Kürthy Emil megemlékezése (még Kánya halála előtt):

„A rettegett Prottmann mindent elkövetett, hogy a lelkes honleányt eltérítse szándékától. [...] Rámutatott a magyar nők szellemi elmaradottságára és a

⁵⁷¹ FAYLNÉ-HENTALLER 1889: 84.

vállalkozás meddőségére. Hát, ha nem is lehet az akkori magyar nők műveltségéről oly lenézőleg vélekedni, a hírhedt rendőrfőnöknek annyiban mégis igaza volt, hogy a magyar leányokat a Bach-korszakban német nevelőnők német műveltséggel telítették meg. A legtöbben nem ismerték, vagy nem szerették a magyar irodalmat. Ennek megkedvelését, a magyar hazaszeretet ápolását, a nemzeti öntudat izmosítását tűzte ki célul Szegfy Mórné [...].”⁵⁷²

A Kürthy-cikk apropója 1905-ben az volt, hogy akkor éppen huszonöt éve szűnt meg a lap; Kürthy szerint tehát illő róla megemlékezni. Ebből következően a *Családi Kör* sokkal logikusabb cím lett volna a cikk számára az *Emilia* helyett. Az *Emilia* cím azonban világosan jelzi, hogy abban az időszakban a Kánya Emíliáról formált kép szinte kizárólag folyóirata jellemzőit és funkcióját jelentette.

Nevének és folyóiratának összeolvadása a korabeli köztudatban azért is figyelemre méltó, mert a *Családi Kör* létrejötte előtt Kánya Emíliát szépíróként tartották számon. Gyulai Pállal is női író minőségében szállt vitába. A *Divatcsarnok* 1860/28-as számának melléklete az ő arcképét tartalmazta, amelyhez a szerkesztő a következő kommentárt fűzte:

„E számunk alig hozhatna érdekesebb mellékletet, mint Emilia elismert nevű beszélyírónőnek arcképét. Emilia már eddig is figyelemreméltóvá tette magát irodalmunkban; azért hiszszük, hogy t. olvasónőink szívesen veendik, ha arcképben látják azt, ki beszélyei és regénye által szép nevet vívott ki magának.”⁵⁷³

Minthogy a *Családi Kör* legelső száma 1860 októberében jelent meg, a *Divatcsarnok* 1860-as júliusi számában való szereplését kizárólag írói szerepe indokolhatta (ahogy ezt a szerkesztői kommentár is alátámasztja). A gesztusból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Kánya Emília neve női szépíróként 1860-ban jó reklámfogásnak bizonyult egy folyóiratnál. Annak ellenére, hogy szerkesztői pályája alatt is publikált elbeszéléseket,⁵⁷⁴ – igaz, leginkább saját lapjában –, úgy tűnik, a *Családi Kör* alapítása és sikeres működése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a női író vagy női szerkesztő szerepének kettőséből már életében is az utóbbi kerekedjen felül, s váljon eggyé nevével.

⁵⁷² KÜRTHY 1905.

⁵⁷³ *Divatcsarnok*, 1860/28, 224.

⁵⁷⁴ Utolsó novellája 1870-ben jelent meg: EMILIA 1870c.

Az életében megjelent cikkek másik jellegzetes technikája a túlzás. Visszatérő retorikai elem a lapalapítás körüli nehéz körülmények hangsúlyozása, aminek köszönhetően a szerkesztő heroikus alakként tűnik fel: „[Ő], ki a válságteljes években elől harczolt, buzdítva a magyar nőket minden szépre, jóra, ki tevékenyen részt vett a nyilvános életben”.⁵⁷⁵ A túlzás domináns eszköze a háborús metaforika: „az elnyomatás szomorú éveiben”; „a nemzeti szellem ébresztgetése körül buzgólkodott”; „fáradhatatlanul, s mondhatni hősiességgel szolgálta a nemzeti ügyet”; „sok nehézséggel és veszélylyel járt abban az időben, 1860-ban, egy magyar lap alapítása”; „a rettegett Prottmann”; „lelkes honleány”; „eltérítse szándékától”; „a magyar hazaszeretet ápolását, a nemzeti öntudat izmosítását tűzte ki célul”.⁵⁷⁶

A háborús retorikával mind a magyar nyelvű lap alapítása, mind a magyar nyelv és kultúra terjesztése harci terepen jelenik meg, amelynek ellenfele az idegen kultúra; a kiadvány létrejötte, illetve húszéves működése pedig győzelemként tűnik föl az idegen kultúrával szemben. Kürthy Emil a folyóirat megszűnéséről írva organikus metaforákat használ: „[A]kkorra már a magyar szellem megizmosodott, a magyar irodalom fölvirágozott és új ösvényekre fordult”.⁵⁷⁷ A testi és természeti képek azt láttatják, hogy a magyar kultúra „növekszik”; „edzeni” és „táplálni” kell, amiben a cikk írója kulcsszerepet oszt a *Családi Körnek*.

Nekrológok

A nekrológokat szemügyre véve megállapítható, hogy közös az életében megjelent cikkekkel Kánya Emília, valamint Gottfried Feldinger válasának teljeskörű negligálása. Az előző forráscsoport csupán nem ejt szót a válásról, az egyik nekrológ azonban kifejezetten ferdít az élettörténeti eseménnyel kapcsolatban. A *Budapesti Hírlap*beli, névtelen írás szerint Kánya Emília „[t]izenkilenc éves korában, 1847-ben férjhez ment Földényi Frigyeshez, ennek halála után pedig újra nőül ment 1861-ben Szegfi Mór íróhoz”.⁵⁷⁸ Az állítás egyrészt azért nem igaz, mert azt sugallja, mintha nem történt volna válás, Kánya pusztán Feldinger halála miatt kötött volna második házasságot. Másrészt pedig azért, mert Földényi egyébként jóval később, 1900-ban halt meg.⁵⁷⁹ A társadalomtörténeti kontextusból kiindulva a 19.

⁵⁷⁵ FAYLNÉ-HENTALLER 1889: 84.

⁵⁷⁶ KÜRTHY 1905.

⁵⁷⁷ Uo.

⁵⁷⁸ [n. n.] 1906.

⁵⁷⁹ Vö. BIRÓ 2013: 93.

század közepén még igen, az 1906-os nekrológ idején azonban már kevésbé lehetett indokolt az önként felbontott házasság elhallgatása, pláne elkendőzése. A *Budapesti Hírlap* hasábjain mégis olyan kép jelent meg a szerkesztőről, amely mellőzi ezt a normaszegő lépést.

A válás negligálása mellett hasonló az életében megjelent cikkekhez a nekrológok túlzó retorikája, valamint a háborús metaforika jelenléte. A már címében is beszédes *A magyar feminizmus uttörője* című 1905-ös nekrológ a *Pesti Napló*ban az alábbi formulákkal él:

„[A]kinek hatalmas, agitáló ereje kiváló szerepet juttattak egykor a magyar zurnalisztikában és a hazai feminista mozgalmak történetében [...]. A feminizmus ügyének ő volt a legbuzgóbb harcosa és legszívósabb népszerűsítője [...]. A magyar nők benne látták vezérüket, a női ügyek hivatott harcosát és egy új mozgalom képviselőjét.”⁵⁸⁰

Közös jegy továbbá az életében megjelent cikkek, illetve a nekrológok között, hogy Kánya alakjának jelentőségét a *Családi Kör* szerepével teszik egyenlővé. Különbség azonban, hogy a nekrológok a lap funkcióját nem abban jelölik meg, hogy az magyar nyelvű képzést nyújtott a magyar nőknek. Ehelyett arra fókuszálnak, hogy a kiadvány olyan eszmére buzdította a női olvasókat, amely szerint a művelődés és az önfenntartás nem mulasztása a családanyai teendőknek, hanem a gyermekneveléshez hasonlóan a honleányi szerep betöltésének, a nemzet szolgálatának eszközei.

„*Családi Kör* címen indította meg lapját Szegfi Mórné és célja volt e közlönynyel a magyar nők számára olyan orgánusot teremteni, mely minden igyekezetét a nők ügyének szenteli és lelkes odaadással küzd ama célért, hogy a társadalom munkájában a nők is megtalálják a maguk' föladatát, hogy anyai és honpolgár! kötelességüket a folytonos képzés, tanulás segítségével méltóan tudják betölteni s hogy ezen a révén egyúttal kiemelkedjenek abból a mostoha környezetből, hová egyrészt felületes nevelésük, másrészt az előítélet tartotta őket.”⁵⁸¹

A *Családi Kör* funkciójának eltérő megítélésével függ össze a másik különbség a két típusú szövegtörzs között: a nekrológok előszeretettel alkalmazzák a „feminizmus” kifejezést.

⁵⁸⁰ B. E. 1905.

⁵⁸¹ [n. n.] 1906.

Figyelemre méltó, hogy e szövegekben a „feminista” jelzöt nem Kánya Emília alakja vagy munkássága kapja: nem normaszegő életpályája és nem is annak jelentősége, hogy tevékenységével bővítette a korabeli értelmiségi női szereprepertoárt. Ehelyett a jelzöt az általa létrehozott médium jellemzője, tematikája, funkciója – egyáltalán a létezése kapja.

„A mostanában életre kelt feminista mozgalomnak intézői tudhatják, hogy ami eredmény ezen a téren van és ami jöideig ezután még lenni fog, mindannak előidézője Magyarországon ez az elfeledett uriasszony volt, kinek munkásságával a magyar kulturhistóriának 1860 óta egy új fejezete indult meg. [...] A hatvanas évek kezdetén az abszolutisztikus éra fénykorában alapította meg 1860-ban »Családi Kör« címen szépirodalmi hetilapját s ezzel a lappal kezdődik Magyarországon a feminizmus szóhoz jutása. [...] Férje után Szegfi Mórné, leánynevén Kánya Emília, így vált a magyar feminizmus uttörőjévé életének harminckettedik évében programmszerű működésével.”⁵⁸²

„Vele új alak tűnik föl a magyar feminizmus történetében, de új alak vonul be a magyar szépirodalmi zsurnalisztikába is. [...] A hatvanas évek kezdetén, 1860-ban tűnik föl Emília néven a szépirodalmi zsurnalisztikában Szegfi Mórné alakja és innen datálódik a magyar feminizmusnak az a nagy jelentőségű mozgalma, hogy ma már önálló programmá, fontos társadalmi kérdéssé nőtt. [...] Huszonegy év óta a fővárostól távol élt, lapja szerkesztésétől visszalépett és átadta a teret az újabb női nemzedéknek, melynek útját a zsurnalisztikában és a feminizmus terén ő készítette elő.”⁵⁸³

Narratívájuk szerint „Szegfi Mórné” (aki a *Családi Kör* alapításakor még Kánya Emília volt) „feminista”, mert olyan folyóiratot indított és működtetett húsz évig, amely „feminista eszméket” közvetített: hiszen teret nyitott, példaként szolgált más hasonló tematikájú lapoknak, valamint olyan cikkeket tartalmazott, amelyek a nőket az önfenntartásra nevelésre buzdították.⁵⁸⁴ A különbségtétel azért fontos, mert – mint a továbbiakban látni fogjuk – összefügg a harmadik típusú szövegcsoporthatározó Kánya Emília-képével.

⁵⁸² B. E. 1905.

⁵⁸³ [n. n.] 1906.

⁵⁸⁴ A dicsérő szavak természetesen a nekrológ műfaji konvencióiból is adódnak.

20. századi rövidebb publicisztikai írások

A Kánya Emíliát középpontba állító 20. századi rövidebb publicisztikákban a „feminista” jelző kulcsfogalomnak tekinthető. Különbség a nekrológokhoz képest, hogy a fogalmat elsősorban a szerkesztő szakmai és életpályájához, alakja társadalomban betöltött szerepéhez, a női szereplehetőségek árnyalásához, gazdagításához kötik.

„Ő maga is sokat írt, de *írásainál* sokkal *maradandóbb* az a hatás, amit korára, környezetére gyakorolt.”⁵⁸⁵

„A feltűnést nemcsak a lap friss, tiszta szelleme, sokféle rovata (irodalom, színház, gazdasági, háztartási tanácsok, kézimunkamellékletek, divatrajzok) keltette, hanem az is, hogy a folyóirat alapítója és szerkesztője nő volt, aki Emilia néven jegyezte lapját. [...] *Olyan munkát vállalt, amilyent eddig csak férfiak végeztek*, kiállt bátran a porondra, hogy képviselje a magyar nők érdekeit. S az a nap, amikor az ő neve magyar ujság homlokán megjelent, a feminizmus kezdetét jelenti Magyarországon.”⁵⁸⁶

„[A *Családi Kör*] alapítója az első magyar nőszerkesztő, kitűnő asszony, a *női munkakör kiszélesítésének* buzgó apostola.”⁵⁸⁷

A Kánya Emíliáról szóló írások azon különbsége, hogy a „feminizmust” a *Családi Kör* profiljához vagy pedig a szerkesztő életpályájának társadalomtörténeti vetületeihez kapcsolják, azért jelentős, mert láthatóvá válik, hogy a 20. századi publicisztikai írások azok, amelyek először hangsúlyozzák ténylegesen „a Monarchia első női lapszerkesztője” szerepet. E cikkek azok, amelyek először emelik ki nyomatékosan azt a szempontot, amelyet a későbbi tudományos írások előszeretettel állítanak középpontba: a szerkesztői szakma, illetve a társadalmi nem kapcsolatát.

Mindezt egytől egyig a túlzás retorikai eszközével, annak különféle változatával érik el. Gyarmathy Irén írásának módszere például a történeti csúsztatás: a lapindítás

⁵⁸⁵ BARSY 1941.

⁵⁸⁶ GYARMATHY 1938.

⁵⁸⁷ NAGYDIÓSI 1958: 204.

nagyszerűségének kiemeléséhez az 1860-as évet úgy interpretálja, mint amikor – az egyébként már véget ért Bach-korszak – még javában tartott:

„A »Családi Kör« megindítása több nehézségbe ütközött. Abban a korban kulminált a Bach korszak. Prottmann rendőrkapitány minden magyar megmozdulást, akár politikai, akár kulturális téren csirájában elfojtott.”⁵⁸⁸

A többi szövegcsoporthoz hasonlóan a 20. századi publicisztikákban is hangsúlyos a háborús metaforika. A „harcolt a nők érdekeiért”⁵⁸⁹, „[a] fáradhatatlan úttörő”⁵⁹⁰ vagy a már korábban, a nekrológokból idézett „[a] magyar nők benne látták vezérüket, a női ügyek hivatott harcosát”⁵⁹¹ kifejezések azért jelentősek, mert Kánya önképével éppen ellentétes narratíváról árulkodnak. Világosan szemléltetik, hogy az utókor számára Kánya Emília nemcsak a magyar feminista törekvések lehetőségét teremtette meg a kulturális szinten, hanem ő maga *kezdte el* azokat. A szerkesztőt középpontba állító és őt tudatos politikai cselekvőként felmutató retorika része a küzdelem-metafora, valamint a szakrális nyelv használata:

„Emilia nem lankadt, s *diadalra vitte* az eszmét. *Szent hivatásától áthatva* látott munkájához. A hazaszeretet ápolását, a nemzeti öntudat erősítését tűzte ki célul. [...] Olyan munkát vállalt, amilyent eddig csak férfiak végeztek, *kiállt bátran a porondra*, hogy képviselje a magyar nők érdekeit. [...] Szerény nevű kis újságja *vigasztaló erő* volt korában, *reménysugár a már-már csüggedőknek*. [...] A szabadságharc leverése után az elnyomatás szomorú éveiben minden tevékenység, ami a nemzeti eszmét ébresztgette [...] szinte *apostoli munka* volt.”⁵⁹²

20–21. századi tudományos írások

A 20. század végi és főként 21. századi értelmezések markánsan különböznek az őket megelőző recepciótól. Az eltérés részben az időbeli távolságból, nagyrészt pedig a szövegek

⁵⁸⁸ GYARMATHY 1938.

⁵⁸⁹ Uo.

⁵⁹⁰ BARSY 1941.

⁵⁹¹ B.E. 1905.

⁵⁹² GYARMATHY 1938.

műfaji különbségéből következhet. A tudományos írások már műfajukból adódóan is reflektáltabb nyelvet használnak, emellett a kézikönyvek általánosabb ismertetései kivételével⁵⁹³ nem átfogó képet kívánnak nyújtani Kánya alakjáról és munkásságáról, hanem speciálisabb szempontok szerint elemeznek. Szaffner Emília a *Családi Kör* divatlapok között betöltött szerepét ismerteti, Csonki Árpád a kiadvány nőképét, Margócsy István Kánya egyik kisregényét elemzi.⁵⁹⁴ Többen kizárólag emlékiratával foglalkoznak, általában történeti vagy olvasásszociológiai forrásként tekintve a szövegre.⁵⁹⁵ Török Zsuzsa, Varga Zsuzsanna, Gyáni Gábor és Fábri Anna inkább Kánya Emília *alakjára* fókuszálnak: szakmai és életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásait értelmezik.⁵⁹⁶

E tanulmányok már nagy hangsúlyt fektetnek a váláskezdeményezésre, valamint arra, hogy egyszerre emeljék ki szerepei rendkívüliségét, az irodalmi pályán betöltött munkakör és a társadalmi nem kapcsolatát,⁵⁹⁷ ugyanakkor kerüljék is Kánya eszményítését.

„A csaknem példátlan döntés: négy kisgyermekkel válópert indítani egy jómódú férj ellen, elviselni a megszólást, a rágalmakat, azután pedig családfenntartó, kenyérkereső munkába fogni és végül lapengedélyért folyamodni, azaz férfiszerepeket felvállalni – bátorságra vall, de támogatottságra is.”⁵⁹⁸

A *Családi Kör* ötletét sem a semmiből előtörő géniuszi tettként értelmezik, hanem elemzik kapcsolatát a Vajda János-féle *Nővilággal* vagy a német *Gartenlaube* című lappal.⁵⁹⁹

⁵⁹³ FÁBRI 1996: 113–121; BICSKEI 2006; ZIMMERMANN 2006: 1363–1364.

⁵⁹⁴ SZAFFNER 1998; CSONKI 2015; MARGÓCSY 2016a.

⁵⁹⁵ Gyimesi Emese kérdése, hogy az emlékirat tanúsága szerint mi a kapcsolat Kánya szociális kapcsolathálója, illetve mentális térképe között, emellett az, hogy milyen szerepet tölthetett be a szerkesztő a városi társadalomban, és milyen reflexiói voltak a városkép változására. (GYIMESI 2016a) Kiss Gy. Csaba elemzésének középpontjában az áll, hogy az emlékiratból milyen korabeli Fiume-kép rekonstruálható. (KISS GY. 2005) Pogány György vizsgálatának kiindulópontja, hogy az emlékirat alapján hogyan vázolható egy 19. század második felében tevékenykedő professzionális olvasó „szellemi portréja”. (POGÁNY 2014)

⁵⁹⁶ TÖRÖK 2011a; VARGA 2016; GYÁNI 2010; FÁBRI 1996: 113–121.

⁵⁹⁷ „Kánya Emília azzal, hogy a *Családi Kör* szerkesztőnője lett, tagjává vált a munkát vállaló nők kisebbségi csoportjának.” (BORSODY 2011: 31.) „Mint hivatásos író és szerkesztő (egyszersmind más írók munkáltatója) a nők munkavállalási jogainak védelmezésével önnön érdekeit védelmezte: »kenyérbiztosító« tevékenységét, s saját jogon elfoglalt irodalmi és közéleti szerepkörének értékét is igazolni kívánta.” (FÁBRI 1996: 109.) „az egyik első értelmiségi pályán munkálkodó magyar nő” FÁBRI 1998: 311.

⁵⁹⁸ Uo., 317.

⁵⁹⁹ VARGA 2016: 86.

Nőtörténetinarratíva-képzés

Egybevetve az elemzést az előző fejezetek tanulságaival, három fajtáját láthatjuk a 19. század és az utókor Kánya Emília-képeinek. (1) A nők önfenntartásra nevelésének és művelésének szükségességét hirdető, de a „női emancipációtól” és a „feminizmustól” való elhatárolódást felmutató honleány képe ellentétben áll a (2) heroikus, „buzgó agitátor”, a *Családi Kör* profiljának köszönhetően „az első magyar nyelvű feminista folyóirat elindítójának” imázsával és főként azzal a narratívával, amely (3) a „női emancipáció” elhivatott „harcosaként” és „vezéréként”, a „magyar feminizmus elindítójaként” mutatja fel őt, méghozzá elsősorban nem lapjának, hanem a női szereprepertoárt bővítő társadalmi gyakorlatának köszönhetően. Míg a lapalapítást, a szerkesztői pályát, illetve a válást Kánya kivételes, de esetleges történésként és „fontolva haladásként” reprezentálta, addig a kortársak és főként az utókor narratívájában ugyanezen lépések már tudatos feminista tetté váltak.

A róla szóló szövegek kiválóan példázzák, hogy egyes diszkurzív közegek hogyan vetítik vissza saját fogalmaikat korábbi korszakok, kontextusok jelenségeire. Ahogyan az előző fejezet Bedy-Schwimmer-idézeteinél láttuk a „női emancipáció” fogalmával kapcsolatban, a 20. század eleji nekrológok nyilvánvalóan más értelemben használták a „feminista” jelzőt is, mint ahogyan Kánya használta (vagy épphogy nem használta) magára. A női egyenjogúsági törekvések szempontjából (is) rendkívül változatos időszakról van szó; társadalmi és kulturális átalakulásoknak köszönhetően változott a fogalmak megítélése is.

A jelenség, noha megszokott a bölcsészettudományok történetében, meglepő is: miért kaphatja Kánya Emília és Bedy-Schwimmer Rózsa ugyanazt a „feminista” jelzőt végig a 20. század folyamán? A 20. század eleji magyar feminista mozgalmak elhatárolódtak a „nőmozgalmaktól”: míg az önmagukat is feministának nevező mozgalmak fő célkitűzése az egész patriarchális társadalmi rend megváltoztatása volt, addig a 19. századi (és bizonyos 20. századi) nőmozgalmaknak nem volt ilyen határozott és főleg nem ilyen átfogó változásokra irányuló politikai törekvése.⁶⁰⁰ Ennek ismeretében inkább az lenne kézenfekvő,

⁶⁰⁰ACSÁDY 1999. Az elhatárolódás jó példája, hogy Sztérynyi Sándor már 1900-as cikkében a „feminista” kifejezés helyett a „feminisztikus” megnevezés mellett érvelt azon törekvések esetében, amelyek elősegítették vagy megelőlegezték a női emancipáció bármely lépését, de a feminizmus alapvető politikai szempontjait még nem vallották magukénak. (SZTERÉNYI 1900.) A fogalmi megkülönböztetés szükségessége a feminizmustörténeti kutatásokban is vita tárgya: van, aki a 19. századi nőügyekkel kapcsolatos megmozdulásokat határozottan „protofeministának” nevezi; lásd pl.: FERGUSON 2004; BOTTING-HOUSER 2006. Mások korábbi korok esetében is a „feminista” jelző használatát választják; vö. pl.: OFFEN 1998: 85–86; OFFEN 2000.

ha Kánya retorikája utólag a „konzervatív” jelzőt kapná. Hogy lehetséges, hogy éppen ellenkezőleg: tevékenységét politikaibbá és radikálisabbá írják át? Meglátásom szerint azért, mert a recepció célja a narratívaalkotás: Kánya Emíliát egy feminista elbeszélés kezdőpontjára helyezték, hogy alakjából elődöt, munkásságából folytatható hagyományt teremtsenek.

A magyar feminizmus uttörője című cikkből származó idézet azért is figyelemre méltó, mert Kánya nyelvét, retorikáját tudatos választásként tünteti fel:

„A magyar közönség az ő lapja révén kezdett ezzel a kérdéssel megismerkedni, évek multán pedig megbarátkozni. Uj, meglepő dolgok voltak ezek negyvenöt év előtt Magyarországon s *ha ezek az új dolgok nem maradnak mindvégig az izlés keretében és nem hántják le róluk mindama vonatkozásait, melyek az akkori viszonyok között képtelen tulzások, eszelős utopizálások gyanánt hatottak, – könnyen nevetségbe fult volna az egész mozgalom, mely eme forradalmi pontok hangoztatása nélkül lassankint terjedni kezdett s fokozatosan tért hódított. [...]* *Finom izlése, erős sovinizmusa népszerűvé tették lapját a férfi közönség előtt is.*”⁶⁰¹

A cikk úgy reprezentálja Kánya Emília működését, mint aki társadalmi kontextusához képest új elveket vallott, de azokat szándékosan mutatta fel úgy, hogy elhatárolódjon bármiféle radikalizmustól. Ha ugyanis a szerkesztő tudatos cselekvőként és minden egyes szóhasználatában tudatos rétoriként tűnik fel, akkor minden bizonnyal könnyebb a haladáselvű narratívába rendezés: akkor élete és munkái könnyebben illeszthetők valamilyen elbeszélés kitüntetett pontjára.

A jelenség részben eseti okokkal magyarázható. Kürthy Emil már idézett eszményítő cikke a *Vasárnapi Ujság* hasábjain például elsősorban nem azt közvetítette, hogy mit gondolt Kürthy Kánya Emíliáról. Ahogyan arról a sajtótörténeti fejezetben már részletesebben volt szó, a *Vasárnapi Ujság* és a *Családi Kör* szorosabb kapcsolatban állt. Kürthy írásában ezért sokkal inkább piaci, illetve politikai funkció tulajdonítható a *Családi Kör* reklámozásának. De beszédes az is, hogy amikor 1905-ben a *Pesti Naplóban* *A magyar feminizmus uttörője* címmel jelent meg méltatás Kánya Emíliáról, akkor a lap főszerkesztője Vészi József volt, az egyik legtekintélyesebb zsidó származású pesti polgár. A cikk címe ebben a kontextusban

⁶⁰¹ B. E. 1905.

azt is jelenthette, hogy a „feminizmus” Magyarországon magyar történet, hiszen magyar, nem pedig idegen előd mutatható fel hozzá. Hasonlóképpen szemléletes, hogy éppen Gyarmathy Irén, számos evangélikus hittankönyv és evangélikus szépróza szerzője⁶⁰² nevezte őt az „első feministának”. Így a magyar feminizmus történetét az evangélikus felekezet történetével fonta össze, amivel feltételezhető célja, hogy a „magyar feminizmus” evangélikus ügyként váljon felmutathatóvá. Később – például Fabiny Tibor evangélikus püspök megemlékezésének köszönhetően⁶⁰³ – folytatódott a tendencia: Kánya Emília fontos helyet kapott a híres evangélikusok arcképcsarnokában azzal a nyilvánvaló céllal, hogy hozzájáruljon az evangélikus értelmiségiek századokon átívelő hagyományának megalkotásához.

A jelenség azért is figyelemre méltó, mert – mint Margócsy István rámutatott – a magyar irodalom történetében a 19. század legelején olyan elköteleződés jelent meg, amely szembe ment azzal a korábbi elgondolással, hogy az irodalomtörténetet felekezetek történeteként kellene elbeszélni.⁶⁰⁴ Úgy tűnik, a vallásra való reflexió, az egyes narratívák felekezetihez kapcsolása egy másik területen, a nőtörténetinarratíva-képzésben visszaköszönt a 20. században. A másik oldalról közelítve: a Kánya Emíliáról szóló cikkek közvetlen kontextusának figyelembevétele arra mutat rá, hogy a magyar feminizmus a 20. század elején rivalizáló társadalmi csoportok harcában jelent meg, amelyek azt eltérő módon és eltérő célokra használták. Az eseti okokon túl azonban általánosabb diszkurzív logikákra és tudományos módszertani jelenségekre vonatkozó megfigyeléseket is tehetünk az értelmező és önértelmező képek feszültségéről.

Egyrészt az elemzés a szinkrón kontextus és a diakrón sor eleve adott összeütközésének problémáját illusztrálja. Hasonló esettel van itt dolgunk, mint amikor bármely más alak vagy szerző önértelmezéseit összevetjük diakrón sorban való elhelyezésével: míg a szerző a saját szinkrón kontextusával foglalkozik, addig a recepció gyakran diakrón sorba rendezi, narratíva részévé teszi őt.

Másrészt a Kánya-recepció elemzése remek példája annak a módszertani jelenségnek, amelyet Reinhart Koselleck a történeti emlékezet, a történetírás és az időtapasztalat fogalmainak összekapcsolásával ragadott meg. A Kánya Emíliáról szóló cikkek, valamint tágabban, a nőtörténet-írás vagy a nőirodalomtörténet-írás módszerének alapja ugyanis (kimondatlanul) az a „modern időtapasztalat”, amelyről Koselleck beszél. Elmélete szerint

⁶⁰² Lásd például: GYARMATHY 1980.

⁶⁰³ FABINY 2005.

⁶⁰⁴ MARGÓCSY 1984: 304–305.

a múlt anyaga a jelen „tapasztalati terére” vonatkoztatva válik megismerhetővé; a jelen az a „tér”, amely a múlt anyagát folyton újra rendezi, tagolja, szelektálja, illetve újabb és újabb hangsúlyokkal látja el.⁶⁰⁵ A nőtörténet-írás többnyire erre a történetírói módszerre támaszkodik, hiszen a történeti időt a „nők idejeként” (vagy a női irodalom-történet esetében „a női irodalom történetének idejeként”) kezeli: a 18. század vége előtti időszakot egységesnek tünteti fel, majd – ismét Koselleck szótárát követve – „felgyorsítja az időt”, és a 19., illetve 20. századot olyan korszaknak láttatja, amely halmozta azokat az eseményeket, fordulópontokat, amelyek a nemek viszonyának hatalmi átrendeződését segítették. A múltat tehát a női egyenjogúság felé haladás szerint strukturálja, a korszakhatárokat a női emancipáció állomásai alapján jelöli ki. Ebben jelenti az egyik, méghozzá igen kitüntetett állomást Kánya Emília alakja.

A harmadik következtetés szintén a nőtörténet-írás logikájára vonatkozik. Horváth Györgyi az időtapasztalat, a történeti tudás, a történeti elbeszélés és a női identitás összefüggését vizsgáló munkájában több feminista irodalomtörténeti narratívát elemez.⁶⁰⁶ Dale Spender stratégiájáról⁶⁰⁷ megállapítja, hogy ebben a saját identitás történeti visszadatálásának igénye, a történeti világban való folyamatos jelenlét felmutatása hangsúlyos (azaz a nők kulturális örökségének feltárása kitüntetett). E narratívaalkotási folyamat célja szerinte a saját identitás kultúraformáló törekvéseinek és társadalmi jelentőségének jelenbeli elismerése (adott esetben például a nőírói teljesítményekkel szemben támasztott kételyek elűzése). Horváth értelmezésében e módszer a történeti folytonosságot értékeli fel, az időt tartós értelemként örökíti meg, szemben például a Catherine Belsey–Jane Moore-féle feminista kritikai narratívával,⁶⁰⁸ amely a múlt és a jelen különbségét épphogy a diszkontinuitás, a mulandóság és a történeti esetlegesség felől közelíti meg.⁶⁰⁹

Meglátásom szerint e különbségtétel nem csupán a feminista irodalomtörténet-írásra, hanem a tágan értett nőtörténet-írásra is alkalmazható; nem csupán mint aldiszciplinára, hanem az olyan diszkurzív gyakorlatokra is, mint amilyenek például a Kánya Emíliáról szóló 20. századi írások. E szövegek, ha explicit célkitűzésükben nem is, eszközeikben nagyon hasonló logikát működtetnek (és hasonló eredményt is érnek el), mint a diszciplináris nőtörténet-írás egyik törekvése: a nőkkel kapcsolatos további történeti felejtés

⁶⁰⁵ KOSELLECK 2003: 201–237.

⁶⁰⁶ HORVÁTH 2007.

⁶⁰⁷ Horváth hivatkozása: SPENDER 1993: 32–33.

⁶⁰⁸ Horváth hivatkozása: BELSEY–MOORE 1993a: 3.

⁶⁰⁹ HORVÁTH 2007: 32–33.

megakadályozása, azok láthatóvá tétele. A Kánya-recepció is olyan, a történeti időt folytatólagosként felfogó narratívát működtet, amely a későbbi nőtörténet-írás és feminista irodalomkritika bizonyos változataiban is észlelhető.

*

A Kánya-eset más szempontokból is érinti a nőtörténetinarratíva-képzés gyakorlatát és történetét. A magyar kulturális emlékezet nemcsak konkurens Kánya Emília-képeket, hanem konkurens nőtörténeti narratívákat is látat: a fent vázolt elbeszélés csupán egyetlen ezek sokaságából. Ha csak az irodalomtörténet területére gondolunk, számos versengő elbeszélést látunk a tekintetben, hogy milyen női író vagy költőt tüntettek ki fokozott figyelemmel. Zilahy Károly a magyar női írók reprezentatív bemutatására vállalkozó, 1865-ös antológiájának előszavában hiába beszélt büszkén a középkortól kezdődő, évszázadokon átívelő magyar nőírói hagyományról, a válogatást tudatos kritikai rostával csak a 18. századtól, a *Fanni hagyományaival*, ráadásul Fannival mint szerzővel kezdte, mellőzve például Petrőczy Kata Szidóniát vagy a Molnár Borbálával és Ujfalvy Krisztinával egy időben alkotó Vályi Klárát.⁶¹⁰ Berzsenyi Dániel episztolaköltészete Dukai Takách Judit „költőnői” pozícióját erősítette; Weöres Sándor 1983-as *Három veréb hat szemmel* című antológiája alternatív női irodalomtörténetet is felmutatott Londoni Sára, Árva Bethlen Kata, Molnár Borbála, Ujfalvi Krisztina, Fábrián Juliánna, Ferenczy Teréz, Karay Ilona és Czóbel Minka szereplésével; Babitsné Török Sophie Majthényi Flórát tüntette ki esszéivel, valamint (befejezetlenül maradt) regényével – és a sor tovább folytatható.

Ezen elbeszéléseknek azonban nemcsak a hősnői különböznek, hanem működésük is nagyon eltérő. A mindig minden fórumon nagy tiszteletnek örvendő Kánya Emília például az „első” megnevezéssel része a magyar nőtörténeti kánonképzésnek, a kultuszképzéshez szükséges gyakorlatok azonban elkerülték. Nem neveztek el róla közteret vagy intézményt, mint például Teleki Blankáról vagy Leőwey Kláráról; nem vált Hugonnai Vilmához, Jósika Júliához vagy Veres Pálnéhoz hasonlóan ifjúsági regény főszereplőjévé;⁶¹¹ nem írtak róla színműveket, mint a korában és utána is ambivalens megítélésű Szendrey Júlia alakjáról;⁶¹² nem alakult emlékére társaság, mint Kaffka Margitéra, és nem ünnepelték meg születése

⁶¹⁰ Vö. SZILÁGYI 1998: 64–65; ZILAHY 1865: 11–12.

⁶¹¹ Lásd: Kertész Erzsébet: *Vilma doktorasszony* (1965); *Csipkebolt Brüsszelben: Jósika Júlia életregénye* (1974); *Zöldfa utca 38.* (1987).

⁶¹² Lásd: Lavotta Rezső: *Szendrey Júlia: Színmű három felvonásban* (1930); Herczeg Ferenc: *Szendrey Júlia: Színmű három felvonásban* (1933).

vagy halála évfordulóját, mint Szendreyét⁶¹³ vagy Kaffkát.⁶¹⁴ Fontos további kutatás témája lenne e magyar nőtörténeti narratívák azonosítása, ütköztetése, módszerük és történetük elemzése.

A kérdést pedig tovább árnyalja, hogy a *Családi Kör* hétről hétre női példaképeket felsorakoztató rovatot indított; Kánya 1861-től 1863-ig szerkesztette a *Magyar Nők Évkönyvét*, majd 84 kötetben kiadta a *Magyar Hölgyek Könyvtárát*. Egy mai szerkesztő, újságíró vagy kutató ehhez hasonló tevékenységét úgy íránk le, hogy a történetírásban halványan látszó nőket láthatóvá teszi; felhívja a figyelmet a női szerzőkre, hogy megakadályozza az irodalomtörténeti hagyományból való további szisztematikus kifejejtésüket. Ha tehát tekintetbe vesszük Kánya Emília szerkesztői tevékenységének, valamint publicisztikai munkásságának részleteit is, akkor láthatóvá válik, hogy ő maga nem csupán tárgya valamilyen nőtörténeti narratívának, de működtetője is.

⁶¹³ Szendrey születésének 150. évfordulójára jubileumi emlékünnepelet rendeztek Keszthelyen 1978. április 17–18-án; születésének 190., halálának 150. évfordulója alkalmából pedig 2018. november 20-tól 2019. március 9-ig róla szóló életmű-kiállítást tekinthettünk meg az Országos Széchényi Könyvtárban.

⁶¹⁴ Kaffka halálának 100. évfordulója alkalmából 2018. november 24-én emlékkonferenciát szerveztek Nagykárolyban, 2019. március 28-án pedig a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

ÖSSZEGZÉS

Részmegállapítások

Miért érdemes tehát Kánya Emília alakját, munkásságát láthatóvá tenni, s önreprezentációját, kulturális emlékezetét vizsgálni? A dolgozat első fejezete Kánya társadalomtörténeti jelentőségével válaszolt. Fő állítása szerint életpályájával, valamint szépirodalmi és publicisztikai írásaival olyan honleányi szerepváltozat vált elképzelhetővé, amilyenre addig nem volt példa. A vallásos családjában, illetve az önálló keresettel bíró női szerkesztő és író addigi szerepkonfliktusa feloldódott a honleányi (meta)szerepben, ami a honleányság kereteinek kitolásával, a már adott szerep elemeinek bővítésével, alakításával valósult meg. *A kit a világ nevet* és *Ki mondja meg miért?* című beszélyében, illetve *Egy sírkő története* című kisregényében olyan boldogtalan női hősöket formál, akiknek a története a felkínált nemi szerepek szűkösségét mutatják fel. Ily módon szépirodalmi írásai a korszakban elvárt házasságra predesztinált női sors kritikáját adják; nemcsak tükrözik, de formálják is a korabeli női szerepeket: igyekeznek társadalmi nemi szempontból kitolni az elgondolhatóság határait.

A második fejezet Kánya Emília sajtótörténeti jelentősége mellett érvelt. Tézise, hogy a *Családi Kör* című hetilap különlegességét a női szépírók, illetve szerkesztők hangsúlya, valamint a honleányi szerep középpontba állítása jelentette. Ebből következően a kiadvány sikere azt mutatja, hogy a 19. századi Magyarországon a (középosztálybeli) női szerepekről szóló diskurzusra nem csupán a nőemancipációs eszme, a nemek egyenlőségére való törekvés megnyilvánulásaként, de komoly piaci tényezőként is érdemes tekintenünk.

A harmadik, Kánya Emília saját feleség- és anyaszerepének megformálását értelmező fejezet a feleségszerep kidolgozatlanására, valamint a saját anyaszerep hangsúlyosságára, és annak közösségi jellegének reprezentációjára mutatott rá. Következtetése szerint az önéletírás egyfelől a saját női szerepváltozatok kidolgozásakor is azt a logikát követi, mint amit önmagában a honleányság eszméje hordoz: minden egyéni(nek tűnő) lépést, szerepet magasabb rendű, a nemzet javára szolgáló tevékenységként és szerepként mutat fel. Másfelől az emlékiratban, hasonlóan Kánya publicisztikai munkásságához, a közösségi aspektus retorikai eszközzé válik az egyén önreprezentációjához. E megállapítás alátámasztásához a dolgozat a *Réges-régi időről* műfaji mintáira koncentrált, mely elemzés eredménye, hogy a szöveg részben az emlékirat műfajának többgenerációs családiemlékezet-megőrzést célzó, kortársai és Európa-szerte alkalmazott 18–19. századi hagyományára támaszkodik, részben pedig a – korabeli irodalomtörténeti kontextusban sem ismeretlen – krisztológiai hagyomány kódjait alkalmazza.

A negyedik, Kánya Emília szakmai önreprezentációjáról szóló fejezet tanulsága, hogy saját lépéseire, szerepeire adott reflexiói a normakövetésre törekvő nő képét formálják meg. Retorikájának megértéséhez járul hozzá az ötödik rész, amely Kánya politikai beszédmódját elemezve arra a megállapításra jut, hogy – saját diszkurzív közegéhez hasonlóan – olyan, a konzervatív liberalizmus szótárát használó, deáki jellegű politikai nyelvet beszélt, amely nem is tette volna lehetővé a normaszegő életpálya más típusú elbeszélését.

Az értekezés utolsó fejezetének tézise szerint az önreprezentációhoz képest „radikálisabb” képek sorozatát alkotta meg Kánya Emíliáról az utókor. A kultuszképzés számos eleme elkerülte, bizonyos tekintetben azonban kitüntetett helyet szántak neki a kulturális emlékezetben. A recepció olyan nőemancipációs történeti elbeszélésben jelölte meg őt, amelynek előfeltevéseit saját szövegei nem osztották. Ezzel a – bizonyos értelemben véve – önkényes, többé-kevésbé tudatos narratívaképzéssel az idő kontinuitására építő módszert alkalmaztak, amelynek célja a folytonosság fenntartása; ez esetben egy nőtörténeti, feminista narratíva folytonosságának biztosítása.

Az értekezés fő következtetése, kitekintés

Kánya Emília tanulmányozásával önmagában is érdekes, összetett női figura alakja tárul elénk. Ennél azonban még fontosabb az a szempont, hogy ha arra vagyunk kíváncsiak, miként alakult a nemek viszonyáról, azok egyenlőtlenségének felszámolási kísérleteiről szóló diskurzus kultúránkban, akkor Kánya jelentős szereplője e tablónak. Úgy is mondhatnánk, hogy Kánya Emília egy, a „nők felszabadítását” célzó diszkurzív törekvésekről szóló politikai-esztétörténeti kutatás megkerülhetetlen alakja; munkásságában (életpályáján, szépirodalmi műveiben, folyóirat- és könyvkiadási stratégiáiban, publicisztikai írásaiban) ugyanis a fogalom sajátos kidolgozását láthatjuk. Azáltal, hogy retorikailag bővítette a korszak központi középosztálybeli női metaszerepének, a honleányságnak a kereteit, nemcsak saját szereplehetőségeit tette kényelmesebbé. Olyan tevékenységek és szerepek váltak elfogadottabbá, amelyek (modern értelemben vett) nőemancipációs szempontból fontos fejleménynek tekinthetők. Hogy ezt a honleányság ernyője alatt tette, az azt eredményezte, hogy a 19. század második felének Magyarországon diszkurzív szinten *a honleányság szerepén keresztül valósult meg a női emancipáció, maga a honleányi szerep tette azt lehetővé.*

A saját néven publikáló, az irodalmi pályán önfenntartó, a családi státuszt tekintve is egyedülálló középosztálybeli nő szerepe kezdett elfogadottá válni, de csupán a

honleányságnak mint retorikai megoldásnak köszönhetően. Mindemellett azonban, mint láttuk, a honleányság nem csupán homogén ernyő-fogalom volt: követendő minta, védelem, formálni kívánt szerep, piaci tényező, eladható szerepmódel; más-más retorikai funkciókkal bírt, akár egyetlen életművön belül is. További fontos kutatás témája lenne, hogy milyen más retorikai funkciói, illetve módozatai léteztek a 19. századi magyar honleányi szerepnek.

Honleányság és női emancipáció összefonódása a mindkét fogalomról alkotott eddigi ismereteinket más megvilágításba helyezi. A 20. századi európai feminista törekvések főként a választó és választható, a nyilvános és szakmai tereket önállóan, a férfiak csoportjával egyenlően használó, családi státuszáról, testéről, szexuális szokásairól önállóan döntő, egzisztenciálisan független középosztálybeli nő képét helyezték a középpontba. Ha e célkitűzések tudatában tekintünk a honleányságra, könnyű szerrel azt mondhatjuk, hogy az otthon tereit, az anyaságot, a nemzet közösségét középpontba állító honleányi szerep inkább a női emancipáció gátja lehetett. Ideiglenesen elvágva azonban a vizsgált korszakot jövőjétől, Kánya Emília példája azt mutatja, hogy éppen ellenkezőleg: a nemzet közösségére hivatkozás retorikája az, ami lehetővé tette az értelmiségi női szereprepertoár bővülését. Ezzel ellentétben és ezzel egyidejűleg, a kontinuum időfelfogás segít abban, hogy a honleányság láncszemmé váljon egy történetben: hogy nem és nemzet retorikai összefonódása megkerülhetetlen eleme legyen a magyar „női emancipációról” szóló eszmetörténeti diskurzusnak. A honleányság alapjául szolgáló eszme legfőbb tézise, hogy a „hagyományos” női szerepeknek legyen súlya, e munkák váljanak a „hagyományosan” a férfiak csoportjához kötött tevékenységekkel egyenrangúvá, legyen látható közösségi funkciójuk; vagyis: az otthon falai közötti élet váljon politikai tényezővé. A feminizmusok történetének talán legmeghatározóbb jelszava („a személyes, az politikai”), amelynek célja a „női” „láthatatlan munkának”, illetve a női test és szexualitás kérdésének közös ügyé tétele (volt), szintén a jelentéktelennek hitt, dominánsan a nők csoportjához kapcsolt életterek és témák politikai kérdéssé formálását célozta. Ha tehát elvonatkoztatunk a honleányság történeti változataitól, és annak csupán eszmei tartalmára koncentrálnunk, akkor kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a honleányság nemcsak lehetővé tette a nőemancipációs törekvéseket, de az önmagában vett eszmei mondanivalója sem áll messze a 20. századi feminista mozgalmi törekvések fő jelszavától.

További fontos kutatás témája lehetne a „honleányság” és „női emancipáció” történeti módozatainak értelmezése, valamint a két fogalom összefonódásának nemzetközi kontextusba ágyazott vizsgálata, ami – többek között – arra adna választ, hogy a jelenség mennyiben tekinthető magyar specifikumnak. E távlati kutatás, és – reményeim szerint –

ennek egyik lépéseként jelen dolgozat is lehetővé tenné, hogy nem és nemzet diszkurzív kapcsolata ne súlytalan vagy pusztán érdekes, leírásra érdemes jelenségként, hanem politikai, vagyis mindannyiunk közös ügyét érintő kérdésként váljon láthatóvá.

IRODALOMJEGYZÉK

Forrásszövegek

Levéltári dokumentumok

- Jancsó Ödönné Zsakó Sarolta naplója: Erdélyi Múzeum Egyesület, Kézirattár
[Kánya Emília]: *A magyar közönséghez!*; Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Az Országos Nőiparegylettel kapcsolatos dokumentumok
- [Kánya Emília]: *Réges-régi időről*, kézirat; 1–3. rész: Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Kánya Emília emlékiratai; 4. rész: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
- Kánya Emília levele id. Szinnyi Józsefnének, Pest, 1861. aug. 17., MTAK Kézirattár, Ms 779/181-182; id. Szinnyi
- Kánya Emília levele Arany Jánosnak, Pest, 1863. aug. 2., MTAK Kézirattár, K 513/1308, MTAK 1/1900.
- [Szegfi Emília kérelme beszélygyűjtemény megírására és publikálására], Budapest, 1874. január 27., kézirat, Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: a *Családi Körrel* kapcsolatban
- Takács Éva: *Karacs Ferenczné élete*, MTAK Kézirattár, Ms 5076/137.
- Székács József lelkesi jegyzőkönyve: Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház

Idézett (korabeli) publicisztikák, értekező-, önéletrajzi és tanácsadószövegek, szépirodalom

- A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyletének Évkönyve (1876–7)*, Bp., Rudnyánszky A. könyvnyomdája, 1877.
- AUSTEN 2006: Jane AUSTEN, *A Klastrom titka* [1817], ford. BORBÁS Mária, Bp., Palatinus, 2006.
- AJÖM XVII.: *Arany János Összes Művei XVII.: Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004.
- AJÖM XVIII.: *Arany János Összes Művei XVIII.: Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. ÚJ Imre Attila, Bp., Universitas, 2014.
- ALMÁSI-BALOGH 1860: ALMÁSI-BALOGH Pál, *A nők, mint a társadalmi élet tényezői*, Családi Kör, 1860/1–6, 1–3, 20–23, 33–35, 49–51, 65–67, 81–83.
- ARANY 1863: ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1863/11.8, 189–190.
- ATALA 1861: [Kisfaludy] ATALA, *Költeményei*, Pest, Emich Gusztáv, 1861.
- B. E. 1905: B. E., *A magyar feminizmus uttörője*, Pesti Napló, 1905. dec. 31., 11.
- BALLAGI 1860: BALLAGI Mór, *Gróf Széchenyi István*, Pest, Engel és Mandello, 1860.
- BARSY 1941: BARSY Irma, *Emlékezés az első magyar szerkesztőnőre*, Magyar Nemzet, 1941. december 28., 10.
- BARTOS 1983: VAJDA JÁNOSNÉ BARTOS Rozália, *Emlékirataim: Egy sokat emlegetett házasság meztelen igazsága!*, Bp., Szépirodalmi, 1983.
- BENICZKY 1870: BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, Pest, Heckenast, 1870.
- BÉDY-SCHWIMMER 1907: BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, *A nő része a társadalom átalakításában*, A Nő és a Társadalom, 1907/7, 115–116.

- BÉDY-SCHWIMMER 1907a: BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, *A Nő és a Társadalom*, A Nő és a Társadalom, 1907/1, 1–2.
- BÉDY-SCHWIMMER 1907b: BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, *Mire férfiak leszünk*, A Nő és a Társadalom, 1907/1, 9.
- BOROSS 1935: BOROSS István, *Regényirodalmunk nőirői*, Bp., Gyóni Géza Irodalmi Társaság, 1935.
- BOSSNYÁK S-LY 1859: BOSSNYÁK S-LY Riza, *A nő iránytűje*, Nővilág, 1859/34, 614–615.
- DEÁK 1862: *Deák Ferenc levele gyámleányához* (1862. aug. 14.), Budapesti Szemle, 1896/87, 321–328.
- DE GERANDO 1880: DE GERANDO Antonina, *A munka történetének rövid vázlatja*, Bp., Légrády Testvérek, 1880.
- EMILIA 1859: EMILIA, *Szív és élet: Beszélyek*, Pest, Emich Gusztáv, 1859.
- EMILIA 1860: EMILIA, *Társaséleti teendők*, Családi Kör, 1860/5, 73–74.
- EMILIA 1860a: EMILIA, *A magyar hölgyekhez*, Családi Kör, 1860/30–37, 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581.
- EMILIA 1861: EMILIA, *Hazám hölgyeihez*, Családi Kör, 1861/13, 193–194.
- EMILIA 1861a: EMILIA, *Beszélyek*, I, Pest, Engel és Mandello, 1861.
- EMILIA 1861c: EMILIA, *Olvasóinkhoz*, Családi Kör, 1861/11, 173.
- EMILIA 1861d: EMILIA, *Levél az olvasókhoz*, Családi Kör, 1861/12, 192.
- EMILIA 1861e: EMILIA, *Társaséleti teendők III.*, Családi Kör, 1861/8, 123–124.
- EMILIA 1862: EMILIA, *A női műveltségről*, Családi Kör, 1862/41–42, 637–638, 649–650.
- EMILIA 1863: EMILIA, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi Kör, 1863/8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123.
- EMILIA 1863a: [KÁNYA] Emília, [c. n.], Koszorú, 1863/11.6, 141. (*Nyilatkozatok* című rovatban)
- EMILIA 1863b: Szerkesztő [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükör előtt*, Családi Kör, 1863/33, 625.
- EMILIA 1864: EMILIA, *A nőről*, Családi Kör, 1864/35–47, 818–820, 850–852, 866–869, 890–894, 914–917, 944–948, 892–894, 986–989, 1010–1013, 1034–1038, 1067–1069, 1082–1084, 1106–1109.
- EMILIA 1864a: EMILIA, *Szeretet könyve*, Pest, Khór és Wein, 1864.
- EMILIA 1870: EMILIA, *A háziasságról*, Családi Kör, 1870/16, 359–360.
- EMILIA 1870a: EMILIA, *Szapáry Sarolta*, Családi Kör, 1870/9, 192–193.
- EMILIA 1870b: EMILIA, *Mária Valéria főhercegnő*, Családi Kör, 1870/5, 96–97.
- EMILIA 1870c: EMILIA, *A mezei virág*, Családi Kör, 1870/21–26, 482–486, 505–510, 527–534, 551–558, 575–584, 602–611.
- EMILIA 1875: EMILIA, *Tisztelt előfizetőinknek!*, Családi Kör, 1875/13, 306.
- EMILIA 1875a: EMILIA, *Bischitz Dávidné*, Családi Kör, 1875/43, 1008–1011.
- EMILIA 1878: EMILIA, *Hogyan neveljük leányainkat?*, Családi Kör, 1878/11–14, 246–247, 270–272, 299–302, 317–320.
- EMILIA 1878a: EMILIA, *Wöber Györgyné*, Családi Kör, 1878/8, 170–172.
- EMILIA 1878b: EMILIA, *Báró Vay Miklósné*, Családi Kör, 1878/22, 506–507.
- EMILIA 1878c: EMILIA, *Csáky Albinné Bolza Anna*, Családi Kör, 1878/26, 602–604.
- EMILIA–VAHOT 1861: EMILIA, VAHOT [sic!] Sándorné, *Beszélyek*, Pest, Engel és Mandello, 1861.
- EÖTVÖS 1976: EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976.
- FABÓ 1953: FABÓ Irma, *Szegfi Emilia – az első magyar szerkesztőnő*, Nők Lapja, 1953. december 3.

- FABÓ 1974: FABÓ Irma, *Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi*, Magyar Könyvszemle, 1974/1–2, 149–155.
- FALK 1860: FALK Miksa, *Nők Emancipációja*, Családi Kör, 1860/7–8, 97–98, 113–114.
- FAYLNÉ-HENTALLER 1889: FAYLNÉ-HENTALLER Mariska, *A magyar írónőkről*, Bp., a szerző sajátja, 1889.
- FERENCZY 1854: FERENCZY Teréz, *Téli csillagok*, hagyományaiból összeszedte BÚLCSÚ Károly, Pest, Müller Gyula, 1854.
- FLÓRA 1858: [Majthényi] FLÓRA, *50 költeménye*, Pest, Emich Gusztáv, 1858.
- FLÓRA 1860: [Majthényi] FLÓRA, *Dalai*, Pest, Emich Gusztáv, 1860.
- GYARMATHY 1938: GYARMATHY Irén, *Kanya Emilia, az első magyar szerkesztőnő*, Ünnepek, 1938/4, 29.
- GYARMATHY 1980: GYARMATHY Irén, *Tedd rám a kezed!*, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1980.
- GYULAI 1863: GYULAI Pál, *Nők a tükör előtt*, Koszorú, 1863/1–7, 7–12, 32–38, 55–60, 78–83, 102–107, 126–131, 149–154.
- GYULAI 1863a: GY. P. [GYULAI Pál], *Színházi dolgokról III.*, Koszorú, 1863/11.5, 118.
- GYULAI 1863b: GY. P. [GYULAI Pál], *Válasz e nyilatkozatokra*, Koszorú, 1863/11.6, 142–143.
- GYULAI 1908: GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Akadémiai, 1908.
- HAJNALKA 1864: [Bálintffy Etelka] HAJNALKA, *Dalai*, Pest, Herz János, 1864.
- HARMATH 1890: *Magyar írónők albuma*, szerk. HARMATH Lujza, Bp., Légrády Testvérek, 1890.
- HECKENAST-BAJZA 1860: HECKENAST-BAJZA Lenke, *Eredeti divatjelentés*, Pest, 1860. márc. 27., *Nővilág* 1860/14, ápr. 1., 218–219.
- HELM 1875: Klementina HELM, *Futri Kata*, ford. EMILIA, Bp., Franklin-Társulat, 1875.
- ID. SZINNYEI 1894: ID. SZINNYEI József, *A magyar hirlapirodalom 1894-ben*, Vasárnapi Ujság, 1894/6, 91–97.
- IDUNA 1853: [Szász Károlyné] IDUNA, *Hagyományai*, Pest, Müller Gyula, 1853.
- IZIDORA 1864: [Petrichevich Horváth] IZIDORA, *Dalaiból*, Kolozsvár, Stein János, 1864.
- JANKOVICH REMÉNYI 1870: JANKOVICH REMÉNYI Katalin, *A nőkről: Lewald Fanny hasonczimü műve nyomán*, Családi Kör, 1870/12–13–14–15, 263–266, 299–300, 311–313, 335–338.
- JÓKAI 1847: JÓKAI Mór, *Nőemancipáció* [1847] = FÁBRI 1999: 193.
- JÓSIKA 1863: JÓSIKA Júlia, *Pályavezető: jó tanácsok világba lépő fiatal leányok számára*, Pest, Heckenast, 1863.
- JULIA 1861: JULIA, *Nyílt levél Emiliához*, Családi Kör, 1861/16–17, 250–252, 267–268.
- K. BENICZKY 1867: K. BENICZKY Irma, *Mit tanuljanak a nők?*, *Divatvilág*, 1867/19, 434–437.
- K. BENICZKY 1867a: K. BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, *Divatvilág*, 1867/3–12, 59–60, 82–83, 104–106, 130–132, 153–156, 175–177, 199–202, 223–224, 246–248, 274–276.
- K. BENICZKY 1868: K. BENICZKY Irma, *Mit tanuljanak a nők? = Aurora: Album-Naptár Magyar Hölgyek Számára*, II. évf., szerk. TÓVÖLGYI Titus, Pest, Heckenast Gusztáv, 88–93.
- K. BENICZKY 1880: K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve, Mme d’Alq és Ebhardt Ferencz munkái után*, Bp., Franklin, 1880.
- K. BENICZKY 1883: K. BENICZKY Irma, *A leány érzelmevilága*, Bp., Franklin Társulat, 1883.
- K. BENICZKY 1927: K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A leányérzelem világa*, Bp., Franklin Társulat, 1927.
- KALOCSA 1884: KALOCSA Róza, *Az illem könyve: a művelt ízlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban*, Bp., Révai, 1884.

- KÁNYA 1998: KÁNYA Emília, *Réges-régi időkről*, kiad. FÁBRI Anna, KISS Bori, ut. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1998.
- KÁRMÁN 1998: KÁRMÁN József, *Fanni hagyományai* [1794], Szeged, Lazi, 1998.
- KEMPELEN 1857: KEMPELEN Riza, *A nők világa*, *Nővilág*, 1857/1, 9–10.
- KOSÁRYNÉ 2010: KOSÁRYNÉ RÉZ Lola, *Asszonybeszéd* (1942), *Perceg a szű* (1943), *Vaskalitka* (1946), *Por és hamu* (1947), Bp., Kráter, 2010.
- KÜRTHY 1905: KÜRTHY Emil, *Emília*, Vasárnapi Ujság, 1905. november 12., 735.
- LENGYEL 1869: LENGYEL Dánielné, *Hölgyeinkhez a nőnevelés ügyében*, *Családi Kör*, 1869/27, 626–627.
- MALVINA 1861: [Tarnóczy] MALVINA, *Költeményei*, Pest, Ráth Mór, 1861.
- MARLITT 1874: Eugenie MARLITT, *Aranyos Erzsike I–III.*, ford. EMILIA, Buda-Pest, Kocsi Sándor, 1874.
- MARLITT 1876: Eugenie MARLITT, *A kék szakáll (Beszély)*, ford. EMILIA = Eugenie MARLITT, *A tizenkét apostol, A kék szakáll*, Pest, Kocsi Sándor, 1876, 1–112.
- MÁDAY 1907: MÁDAY Andor, *A feminizmus mint osztályharc*, *A Nő és a Társadalom*, 1907/2, 18–19.
- NAGY 1905: NAGY Miklós, *Az olvasókhöz*, Vasárnapi Ujság, 1905/32, 505–506.
- [n. n.] 1872: [n. n.], *A nő helyzete a társadalomban*, *Magyar Bazár*, 1872/3, 46–47.
- [n. n.] 1877: [n. n.], *Gerster Etelka*, *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 1877/9, 65.
- [n. n.] 1905: [n. n.], *Nekrológ Louise Michelről (1836–1905), a párizsi kommün egyik „hősnőjéről”*, *Nőmunkás*, 1905/3, 4.
- [n. n.] 1905a: [n. n.], *A nők mozgalma és az osztályharc*, *Nőmunkás*, 1905. március 1., 4–5.
- [n. n.] 1906: [n. n.], *Az első magyar szerkesztőnő*, *Budapesti Hírlap*, 1906. jan. 4., 21.
- OLIPHANT 1897: Mrs. OLIPHANT, Mrs. Lynn LINTON, Mrs. ALEXANDER, Mrs. MACQUOID, Mrs. PARR, Mrs. MARSHALL, Charlotte M. YONGE, Adeline SERGEANT, Edna LYALL, *Women Novelists of Queen Victoria's Reign: A Book of Appreciations*, London, Hurst Blackett, 1897.
- PERETSENYI 1817: PERETSENYI Nagy László, *Heroineis: Az az a' nevezetes fejér népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek élet-tárjok*, Pest, Trattner János Tamás, 1817.
- PETŐFI 1847: PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* (1847. dec. 14.) = P. S., *Művei*, szerk. KISS József, Bp., Szépirodalmi, 1976, 508–509.
- PIZAN 1986: Christine de PIZAN, *La Cité des Dames* [1405], Stock–Moyen Age, 1986.
- RUDNAY 1922: RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim: 1847–1917*, Bp., Légrády testvérek, 1922.
- SALAMON 1861: SALAMON Ferenc, *Beszélyek*, Szépirodalmi Figyelő, 1861/26, 403–408.
- SALAMON 2018: SALAMON Ferenc, *Salamon Ferenc irodalmi írásai, 1858–1888, II.*, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018.
- SCHWIMMER 1902: Rosika SCHWIMMER, *Der Stand der Frauenbildung in Ungarn = Handbuch der Frauenbewegung III.*, szerk. Helene LANGE, Gertrud BÄUMER, Berlin, W. Moeser Buchhandlung, 1902, 191–199.
- SZÁSZ 1855: SZÁSZ Károly, *Buzgóság könyve: Elmélkedések és imák protestáns nők számára*, Pest, Heckenast, 1908.
- SZENDREY 2016: „Naponként árvább”: *Szendrey Júlia naplója*, s. a. r. AJKAY Alinka, SZENTES Éva, Bp., Edition Priceps, 2016.
- SZÉCHENYI 1830: SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1830.
- SZÉKÁCS 2008: *Székács József püspök visszaemlékezései*, szerk. KERTÉSZ Botond. Bp., Akadémiai, 2008.

- SZINNYEI 1909: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII.*, Bp., Hornyánszky, 1909.
- SZÖTS 1892: SZÖTS Farkas, *Leánygimnázium Budapesten*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. augusztus 4., 516.
- SZTERÉNYI 1900: SZTERÉNYI Sándor, *A feminizmus*, Huszadik Század, 1900/1, 362–368.
- TÁBORI 1912: TÁBORI Kornél, *Női írók és zsurnaliszták = Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja 1912*, szerk. CZIKLAY Lajos, SZATMÁRI Mór, Bp., Budapesti Ujságírók Egyesülete, 1912, 33–72.
- TELEKI 1845: Egy főrendű hazafi [TELEKI BLANKA], *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében*, Pesti Hírlap, 1845. december 9., 377.
- TOMPA 1864: *Tompa Mihály levelezése I. 1839–1862*, s. a. r., jegyz. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1864.
- TOMPA 1867: TOMPA Mihály, *Olajág: Elmélkedések, fohászok és imák: Hölgyek számára olvasó- és imakönyvül*, Pest, Heckenast, 1867.
- VACHOTT 1861: VACHOTT Sándorné, *A nőkhez*, Anyák Hetilapja, 1861/1, 1–2.
- VACHOTT 1887: VACHOTT Sándorné Csapó Mária, *Rajzok a múltból: Emlékiratok 1–2.*, Bp., Aigner, 1887–1889.
- VAHOT 1846: VAHOT Imre, *Nemzeti nőnevelő intézet*, Pesti Divatlap, 1846. június 4. = FÁBRI 1999: 143–145.
- VERES-BENICZKY 1867: VERES-BENICZKY Hermin, *Egy nemes terv a nők érdekében*, Divatvilág, 1867/9, 208–209.
- VEZÉRCSILLAGOK 1865: *Vezércsillagok, vagyis velős mondatok és költői gondolatok honi és külföldi remekírók műveiből*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865.
- WOHL 1861: WOHL Janka, *Költeményei*, Pest, Engel és Mandello, 1861.
- WOOLF 2017: Virginia WOOLF, *Saját szoba [1929]*, ford. BÉCSY Ágnes, Bp., Európa, 2017.
- ZILAHY 1865: ZILAHY Károly, *Magyar írónők = Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865, 11–56.

Szakirodalom

- ACSÁDY 1999: ACSÁDY Judit, *A magyarországi feminizmus a századelőn = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I.*, szerk. PÜSKI Levente, TIMÁR Lajos, VALUCH Tibor, Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, 1999, 295–311.
- ACSÁDY 2017: ACSÁDY Judit, *Ipari munkásnők Magyarországon*, Múltunk 2017/2, 25–52.
- ACSÁDY–MÉSZÁROS 2018: ACSÁDY Judit, MÉSZÁROS Zsolt, *A Balmazújvárosi Szabad Nőszervezet és a Feministák Egyesülete közötti kapcsolat (1908–1929): A női szolidaritás megnyilvánulásai a hazai feminista mozgalomban*, TNTeF, 2018/2, 80–96.
- AJKAY–SZENTES 2016: AJKAY Alinka, SZENTES Éva, *Előszó* = SZENDREY 2016: 7–48.
- ANDERSON 1999: Olive ANDERSON, *State, Civil Society and Separation in Victorian Marriage*, Past and Present, 1999/1, 161–201.
- ANDERSON 2006: Benedict ANDERSON, *Elképzeltek közösségei: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006.
- BABBIE 2008: Earl BABBIE, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, ford. KENDE Gábor, SZAITZ Mariann, Bp., Balassi, 2008.
- BALLASTER–BEETHAM–FRAZER–HEBRON 1991: Ros BALLASTER, Margaret BEETHAM, Elizabeth FRAZER, Sandra HEBRON, *Women's Worlds: Ideology, Femininity and the Woman's Magazine*, London, Macmillan, 1991.

- BANNERJI 1998: Himani BANNERJI, *Politics and the Writing of History = Nation, Empire, Colony: Historicizing Gender and Race*, eds. Ruth Roach PIERSON, Nupur CHAUDHURI, Beth MCAULEY, Bloomington, Indiana University Press, 1998, 287–298.
- BATCHELOR–POWELL 2018: Jennie BATCHELOR, Nush POWELL, *Introduction: Women and the Birth of Periodical Culture = Women's Periodicals and Print Culture in Britain, 1690–1820s: The Long Eighteenth Century*, eds. Jennie BATCHELOR, Manushag N. POWELL, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2018, 1–22.
- BEAUVOIR, Simone de, *A második nem* [1949], ford. GÖRÖG Livia, Bp., Gondolat, 1971.
- BEER 1993: Gillian BEER, *Representing Women: Re-presenting the Past* = BELSEY–MOORE 1993: 63–80.
- BEETHAM 1986: Margaret BEETHAM, *The Rise and Rise of the Domestic Magazine: Femininity at Home in Popular Periodicals* = EASLEY–GILL–RODGERS 2019: 18–31.
- BEETHAM 1996: Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800–1914*, New York, Routledge, 1996.
- BEETHAM 2015: Margaret BEETHAM, *Periodical writing* = PETERSON 2015: 221–235.
- BEHRENDT 2009: Stephen C. BEHRENDT, *British Women Poets and the Romantic Writing Community*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2009.
- BELSEY–MOORE 1993: *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of History* [1989], eds. Catherine BELSEY, Jane MOORE, USA–Oxford–UK–Cambridge, Blackwell, 1993.
- BELSEY–MOORE 1993a: Catherine BELSEY, Jane MOORE, *Introduction: The Story so Far* [1989] = BELSEY–MOORE 1993: 1–20.
- BENDER – WELLBERY 2000: John BENDER, David E. WELLBERY, *Retorikusság: a retorika modernkori visszatérése*, ford. BODA Zsolt = *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs, BODA Zsolt, Bp., Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 357–384.
- BERGMANN 1990: Werner BERGMANN, *Az idő a szociológiában: Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről* = *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*, szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Akadémiai, 1990, 117–174.
- BICSKEI 2003: BICSKEI Éva, *Műkedvelés és professzionalizáció között: Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig*, Korall, 2003/szeptember, 5–29.
- BICSKEI 2006: Éva BICSKEI, *Emilia Kanya, Mrs Mór Szegfi* = *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, eds. Francisca DE HAAN, Krassmira DASKALOVA, Anna LOUTFI, Bp.–New York, Central European University Press, 2006, 213–216.
- BIHARY 2018: BIHARY Gábor, *A pozitivisták antropológia Gozdsu Elek novelláiban = „Keresek világot”: A „Nem mind Arany, ami fénylik”: Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete*, szerk. BÉNYEI Péter, FARKAS Evelin, BIHARY Gábor, BÉRES Norbert, Bp., Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018, 205–220.
- BIRÓ 2013: BIRÓ Annamária, *Identitáselemek egy 19. századi életpályában: Gottfried Feldinger/Földényi Frigyes = Certamen I.*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, 90–100.
- BIRÓ 1911: BIRÓ Lajos, *A sajtó: Szociológia, politika*, Bp., Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1911.
- BLAIR 1980: Karen J. BLAIR, *The Clubwoman as Feminist: True Womanhood Redefined, 1868–1914*, New York, Holmes & Meier Publisher, 1980.
- BOCK 1990: Gisela BOCK, *A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban és nemzetközi összefüggésben*, ford. BERÉNYI Gábor = *A német társadalomtörténet új útjai*, szerk.

- VÁRI András, Bp., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, 1990, 25–37.
- BOCK 2006: Gisela BOCK, *Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate* = MORGAN 2006: 104–115.
- BONVOISIN–MAIGNIEN 1986: Samra-Martine BONVOISIN, Michèle MAIGNIEN, *La presse féminine*, Paris, Presses Universitaires de France, 1986.
- BORBÍRÓ 2007: BORBÍRÓ Fanni, *Budapesti nőegyletek 1862–1904* = FÁBRI–VÁRKONYI 2007: 185–207.
- BORBÍRÓ 2011: BORBÍRÓ Fanni, „A nő szüli ugyan a férfiút, de a férfi alkotja a törvényt”: *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon*, Árkádia http://arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO004_TAN_borbiro.pdf (hozzáférés: 2020. 02. 10.)
- BORGOS 2002: BORGOS Anna, „Testkép-képek”: *Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről = Test-beszédek: Köznapi és tudományos diskurzus a testről*, szerk. CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 2002, 46–60.
- BORGOS 2007: BORGOS Anna, *Portrét a Másikról: Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Bp., Noran, 2007.
- BORGOS 2013: BORGOS Anna, *Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón* = B. A., *Nemek között: Nőtörténet, szexualitástörténet*, Bp., Noran, 2013, 161–187.
- BORGOS–SZILÁGYI 2011: BORGOS Anna, SZILÁGYI Judit, *Nőírók és író nők: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Bp., Noran, 2011.
- BOURDIEU 1999: Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, ford. BOGDÁN Éva = *A társadalmi rétegződés komponensei: Válogatott tanulmányok*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Bp., Új Mandátum, 1999, 156–177.
- BOURDIEU 2000: Pierre BOURDIEU, *Férfiuralom*, ford. N. KISS Zsuzsa, Bp., Napvilág, 2000.
- BOURDIEU 2013: Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.
- BOZSOKI 2020: Petra BOZSOKI, *Editorial Strategies of Women Journal Editors in the Second Half of the 19th-Century in Hungary*, *Journal of European Periodical Studies*, 2020/6, megjelenés alatt.
- BÓDY-Ö. KOVÁCS 2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006.
- BORSODY Emese, *Kánya Emília: „Réges-régi időkről”: Egy 19. századi írónő emlékiratának elemzése és értelmezése*, szakdolgozat, Miskolc, 2011, <http://midra.uni-miskolc.hu/document/11347/3515.pdf>, (hozzáférés: 2018.12.27.)
- BOTTING–HOUSER 2006: Eileen Hunt BOTTING, Sarah L. HOUSER, „Drawing the Line of Equality”: *Hannah Mather Crockeron Women's Rights*, *The American Political Science Review*, American Political Science Association, 2006/2, 265–278.
- BRANDT 2002: Juliane BRANDT, *A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig = Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*, szerk. ABLONCZY Balázs, ifj. BERTÉNYI Iván, HATOS Pál, KISS Réka, Bp., BIP, 2002, 150–159.
- BRANDT 2003: Juliane BRANDT, *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak*, *Századvég*, 2003/29, 3–36.
- BRANDT 2006: Juliane BRANDT, „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve”: *A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe* = GYÁNI–NAGY 2006: 96–127.

- BRIDENTHAL–KOONZ 1976: *Becoming Visible: Women in European History*, eds. Renate BRIDENTHAL, Claudia KOONZ, Boston, Houghton Mifflin, 1976.
- BURUCS 1993: BURUCS Kornélia, *Nők az egyesületekben*, *Historia*, 1993/2, 15–18.
- BUZINKAY 1993: BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- BUZINKAY 2003: BUZINKAY Géza, *Újságok és újságolvasók Ferenc Józsefkorában*, *Magyar Könyvszemle* 2003/3, 383–387.
- BUZINKAY 2008: BUZINKAY Géza, *Magyar hírlaptörténet: 1848–1918*, Bp., Corvina, 2008.
- BÜRGER 1994: Christa BÜRGER, „A nők dilettantizmusa”, ford. SZ. ZEHERY Éva, *Helikon*, 1994/4, 510–518.
- CASEY 1996: Ellen Miller CASEY, *Edging Women Out? Reviews of Women Novelists in the 'Athenaeum' (1860–1900)*, *Victorian Studies*, 1996/2, 151–171.
- CLARK 2019: Jessica P. CLARK, 'Will You Give Me Your Opinion?': *Mundane Beauty in the Englishwoman's Domestic Magazine, 1860–75*, *Victorian Periodicals Review*, 2019/3, 540–565.
- COTT 1987: Nancy F. COTT, *The Grounding of Modern Feminism*, New Haven–London, Yale University Press, 1987.
- CROSBY 1991: Christina CROSBY, *The Ends of History: Victorians and 'The Woman Question'*, London–New York, Routledge, 1991.
- CZEFERNER 2015: CZEFERNER Dóra, *Nemzetköziség a századforduló hazai feminista mozgalmában*, 2015. 03. 01. <http://ujkor.hu/content/nemzetkoziseg-a-szazadfordulo-hazai-feminista-mozgalmaban> (hozzáférés: 2019. május 15.)
- CZEFERNER 2016: CZEFERNER Dóra, *A polgári feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén = Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*, szerk. PAP József, TÓTH Árpád, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016, 549–560.
- CZEFERNER 2018: CZEFERNER Dóra, „Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai? *Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914–1918 között = Minden egész eltörött...: A Nagy Háború emlékei*, szerk. KATONA Csaba, Tempevölgy könyvek 28., Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018, 40–64.
- CZEFERNER 2020: CZEFERNER Dóra, *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918): Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*, doktori értekezés, 2020. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23615/czeferner-dora-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (hozzáférés: 2020. 10. 10.)
- CSABAI 2003: CSABAI Márta, *Szexuálpolitikai testtörténet*, *BUKSz* 2003/3, 234–239.
- CSABAI–ERŐS 2002: CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei*, Bp., Új Mandátum, 2002.
- CSÁSZTVAY 2003: CSÁSZTVAY Tünde, *A hím veréb és a pillangó: Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája a 19. század utolsó harmadában = klasszikus–magyar–irodalom–történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003, 399–426.
- CSOMA 2006: CSOMA Zsigmond, *Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon: A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás* = GYÁNI–NAGY 2006: 181–205.
- CSONKI 2012: CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, *Első Század*, 2012/2, 355–380.
- CSONKI 2015: CSONKI Árpád, *Kánya Emilia Családi Körének nőképe az írónő-vita idején*, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 2015/1, 69–91.

- DÁVIDHÁZI 1998: DÁVIDHÁZI Péter, *Őseinket felhozád = D. P., Per passivam resistantiam*, Bp., Argumentum, 1998, 123–144.
- DÁVIDHÁZI 2004: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004.
- DÁVIDHÁZI 2017: DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jőni fog”: *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Bp., Ráció, 2017.
- DEÁK 2018: DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon (1861–1867)*, Bp., Osiris, 2018.
- DEÁKY 1996: DEÁKY Zita, *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*, Bp., Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 4., 1996.
- DEÁKY 2013: DEÁKY Zita, *Speciális női szerepek a vidéki társadalomban: A bábaktól a napszámosokig = Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom: Borkultúra és társadalom – visszatekintve a 21. századi Magyarországról*, szerk. MUSKOVICS Andrea Anna, Bp., Agroinform, 2013, 492–500.
- DICENZO–DELAP–RYAN 2011: MARIA DICENZO, Lucy DELAP, Leila RYAN, *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011.
- DOBSZAY–FÓNAGY–SZÍVÓS 2006: DOBSZAY Tamás, FÓNAGY Zoltán, SZÍVÓS Erika, *Művelődéstörténet, kultúrtörténet = BÓDY–Ö. KOVÁCS 2006: 389–415.*
- EASLEY 2015: Alexis EASLEY, *Making a debut = PETERSON 2015: 15–28.*
- EASLEY–GILL–RODGERS 2019: *Women, Periodicals and Print Culture in Britain, 1830s–1900s: The Victorian Period*, eds. Alexis EASLEY, Clare GILL, Beth RODGERS, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2019.
- EASLEY–GILL–RODGERS 2019a: Alexis EASLEY, Clare GILL, Beth RODGERS, *Introduction: Women, Periodicals, and Print Culture in the Victorian Period = EASLEY–GILL–RODGERS 2019: 1–14.*
- ELAM 1994: Diane ELAM, *Feminism and Deconstruction: Ms en abyme*, London–New York, Routledge, 1994.
- ELLEN 1999: Jordan ELLEN, *The Women’s Movement and Women’s Employment in Nineteenth Century Britain*, London, Routledge, 1999.
- EZELL 1993: Margaret J. M. EZELL, *Writing Women’s Literary History*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1993.
- EZELL 1999: Margaret J. M. EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1999.
- FABINY 2005: FABINY Tibor, *Az első magyar szerkesztőnő: Kánya Emília*, *Evangelikus Élet*, 2005/52, <https://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2005/52/121> (hozzáférés: 2019. 06. 14.)
- FABÓ 2007: FABÓ Edit, *Egy apostol kirekesztése: Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái = FÁBRI–VÁRKONYI 2007: 313–337.*
- FABÓ 2007a: FABÓ Edit, *A magyar dualizmus kori karikatúrák és paródiák: A nőkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében*, Bp., doktori disszertáció, 2007.
- FABÓ 2011: Edit FABÓ, *La place de la femme dans la presse hongroise du 19e siècle: Changement des stéréotypes traditionnels*, *Cahiers Daumier*, 2011/5, 40–54.
- FAZEKAS 2018: FAZEKAS Júlia, *Hogyan alakította folyóiratait Arany János? Szerkesztői tevékenysége a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú című lapok kontextusában = „Ősszel”: Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 2018, 71–93.
- FÁBRI 1996: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996.

- FÁBRI 1997: FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépíró? Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 61–73.
- FÁBRI 1998: FÁBRI Anna, *Utószó* = KÁNYA 1998: 310–322.
- FÁBRI 1998a: FÁBRI Anna, *Függelék* = KÁNYA 1998: 280–322.
- FÁBRI 1999: *A nő és hivatása, Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999.
- FÁBRI 2001: FÁBRI Anna, *Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban*, Rubicon, 2001/6, 25–29.
- FÁBRI 2013: FÁBRI Anna, „Határozz, és kimondtad sorsodat.”: *A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban* = LÁ CZAY 2013: 141–146.
- FÁBRI 2016: FÁBRI Anna, „Tompá karddal akarunk mi küzdeni...”: *Az Írónőink előzményei Gyulai Pál kritikus munkásságában* = TÖRÖK 2016: 7–18.
- FÁBRI–BORBÍRÓ–SZARKA 2006: *A nő és hivatása II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006.
- FÁBRI–VÁRKONYI 2007: *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.
- FEKETE 2019: FEKETE Norbert, *Női néven nőként bíráltni: A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikus fellépésekor* = TÖRÖK 2019a: 31–46.
- FELSKI 1995: Rita FELSKI, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1995. (Magyarul részletek: *A modernség mítoszai*, ford. HORVÁTH Györgyi, Kalligram, 2002/9, 9–18; *A maszkulinitás álcázása: a femininné tett írás*, ford. HARKA Éva, HORVÁTH Györgyi, Kalligram, 2002/9, 30–51; *A modernitás és a feminizmus*, ford. SÉLLEI Nóra = *A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel*, szerk. SÉLLEI Nóra, Debrecen, Csokonai, 2006, 21–55.)
- FERGUSON 2004: Margaret FERGUSON, *Feminism in Time*, Modern Language Quarterly, 2004/1, 7–27.
- FÓRIZS 2019: FÓRIZS Gergely, *A széptan és a szépnem: Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)* = TÖRÖK 2019a: 47–76.
- FRAUHAMMER 2014: FRAUHAMMER Krisztina, *Imakönyvek a katolikus lány- és nőnevelés szolgálatában a 19. és 20. század fordulóján* = *A család egykor és ma*, szerk. BARNA Gábor, KISS Endre, Bp., Szeged, OR-ZSE, Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2014, 157–166.
- FRAUHAMMER 2014a: FRAUHAMMER Krisztina, *Mirjamok és Debórák: Imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában* = *Hagyományláncolat és modernitás*, szerk. GLÁSSER Norbert, ZIMA András, Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, 275–295.
- FRENCH–POSKA 2007: Katherine L. FRENCH, Allyson M. POSKA, *Women and Gender in the Western Past: 1500 to Present, Vol. II.*, Boston, New York, Houghton Mifflin Company, 2007.
- FRIEDMAN 1995: Susan Stanford FRIEDMAN, *Making History: Reflections on Feminism, Narrative, and Desire = Feminism Beside Itself*, ed. Diane ELAM, Robyn WIEGMAN, New York–London, Routledge, 1995.
- FURMAN 1985: Nelly FURMAN, *The Politics of Language: Beyond the Gender Principle? = Making a Difference: Feminist Literary Criticism* [1985], eds. Gayle GREENE, Coppélia KAHN, London, New York, Routledge, 1994, 59–79.

- GÁCS 2002: GÁCS Anna, *Beteljesületlen várakozások: A nőírók egy kis irodalomban* = G. A., *Miért nem elég nekünk a könyv: A szerző az értelmezésben, szerzőség-konceptiók a kortárs magyar irodalomban*, Bp., Kijárat, 2002, 195–220.
- GINZBURG 2011: CARLO GINZBURG, *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe*, ford. GALAMB György János, Bp., Európa, 2011.
- GILBERT–GUBAR 1979: Sandra GILBERT, Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic: The Woman and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven, Yale University Press, 1979. (Magyarul részlet: Sandra M. GILBERT, *Irodalmi apaság*, ford. HÓDOSY Annamária, Pompeji, 1997/4, 114–135.)
- GULYÁS 2019: GULYÁS Judit, *Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók* = TÖRÖK 2019a: 293–335.
- GURKA 2014: *Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014.
- GYÁNI 1983: GYÁNI Gábor, *Család, háztartás és a városi cselédség*, Bp., Magvető, 1983.
- GYÁNI 1995: GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest: Nagyvárosi élet a századfordulón*, Bp., Városháza, 1995.
- GYÁNI 1997: GYÁNI Gábor, *A napló mint társadalomtörténeti forrás: A közhivatalnok identitása = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 12.*, szerk. NAGY Ferenc, Nyíregyháza, 25–33.
- GYÁNI 2010: Gábor GYÁNI, *Gender, Nationalism and Individualisation = Gender, Nation, Narration: Critical Reading of Cultural Phenomena*, ed. Tuuli LÄHDESMÄKI, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2010, 9–23.
- GYÁNI 2019: GYÁNI Gábor, *Mesélő naplók és levelek: Az ego-dokumentumok történetirői haszna*, Bárka, 2019/2, 69–74.
- GYÁNI–NAGY 2006: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI Gábor, NAGY Beáta, Debrecen, Csokonai, 2006.
- GYIMESI 2013: GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőírók körül*, Századvég, 2013/68, 101–120.
- GYIMESI 2014: GYIMESI Emese, *„Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül: Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai = Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.
- GYIMESI 2015: GYIMESI Emese, *„...egy nő több, mint csak asszony...”: Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága = A test a társadalomban (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.)*, szerk. GYIMESI Emese, LÉNÁRT Tamás, TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 228–241.
- GYIMESI 2016: GYIMESI Emese, *„A kilencvenkilencedik múzsa”: Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája kapcsán* = TÖRÖK 2016: 41–64.
- GYIMESI 2016a: Emese GYIMESI, *The Social Spaces of Female Intellectual Careers in the Mid-Nineteenth Century Pest-Buda*, Master’s Thesis, Bp.–Catania–Prague, ELTE, University of Catania, 2016, 45–62, kézirat, [file:///C:/Users/User/Downloads/DPTX_2014_2_11210_0_449989_0_164982%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/DPTX_2014_2_11210_0_449989_0_164982%20(1).pdf) (hozzáférés: 2018. 12. 26.)
- GYIMESI 2018: GYIMESI Emese, *Előszó* = SZENDREY Júlia *Összes verse*, szerk. GYIMESI Emese, Bp., Kortárs, 2018, 218–227.
- GYIMESI 2019: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia pályafutásának társadalomtörténeti kontextusai*, doktori disszertáció, kézirat, Bp., 2019.

- GYIMESI 2019a: GYIMESI Emese, *Versíró nők a 19. század közepén: Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia és Bulyovszky Lilla pályája* = TÖRÖK 2019a: 155–183.
- GYURGYÁK–KISANTAL 2006: *Történetelmélet II.*, szerk. GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Bp., Osiris, 2006.
- HELLY–REVERBY 1992: *Gendered Domains: Rethinking Public and Private in Women's History*, eds., Dorothy O. HELLY, Susan M. REVERBY, Ithaca, London, Cornell University Press, 1992.
- HITES 2004: HITES Sándor, *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., Ulpius-ház–JAK, 2004.
- HITES 2011: HITES Sándor, *A történelmi regény*, Árkádia, 2011, http://www.arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO003_TAN_hites.pdf (hozzáférés: 2020. 04. 20.)
- HITES 2014: HITES Sándor, *Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában = Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Bp., reciti, 2014, 95–131.
- HOLBWACHS 1971: Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. LAKATOS Mária = *Francia szociológia*, vál., előszó FERGE Zsuzsa, Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1971, 124–132.
- HORKAY HÖRCHER 1997: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997.
- HORSTMAN 1985: Allen HORSTMAN, *Victorian Divorce*, London, Croom Helm, 1985.
- HORVÁTH 1999: HORVÁTH Györgyi, *Női irodalom a magyar századelőn: A női irodalom szerepe Kaffka Margit Színek és évek című regényének kritikai megközelítésében*, Sárkányfű, 1999/4, 54–66.
- HORVÁTH 2002: HORVÁTH Györgyi, *A modernség neme: Az esztétikai modernség a 90-es évek feminista irodalomtudományában*, Kalligram, 2002/9, 3–8.
- HORVÁTH 2004: HORVÁTH Györgyi, *Miért elég, és miért nem? Feminista irodalomtudomány Magyarországon*, BUKSZ, 2004/4, 345–358.
- HORVÁTH 2004a: HORVÁTH Györgyi, *A női irodalom fogalma Magyarországon: A történelmi megértés szerepe a magyar nőirodalmi kutatásokban = Hatalom és kultúra II., Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004, 22–30.
- HORVÁTH 2007: HORVÁTH Györgyi, *Nőidő: A történelmi narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Bp., Kijárat, 2007.
- HORVÁTH 2009: HORVÁTH Györgyi, *Kószálónők a régi Budapesten: Társadalmi térhasználat és női művészlét (Kaffka Margit: Állomások)* = VARGA–ZSÁVOLYA 2009: 162–190.
- HORVÁTH 2014: HORVÁTH Györgyi, *Utazó elméletek: Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*, Bp., Balassi, 2014.
- HUGHES 2007: Linda HUGHES, *A Club of their Own: The "Literary Ladies", New Women Writers, and Fin-de-siècle Authorship*, *Victorian Literature and Culture*, 2007/1, 233–260.
- HUMPHERYS 2007: Anne HUMPHERYS, *The Scene of 'Divorce' in Nineteenth-Century English Fiction* = LEYDECKER–WHITE 2007: 113–134.
- HUYSSSEN 1986: Andreas HUYSSSEN, *Mass Culture as Woman: After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*, Bloomington, Indiana University Press, 1986, 44–62. (Magyarul rövidítve: *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*, ford. BENE Adrián, LÖRINCZ Noémi, Kalligram, 2002/9, 19–29.)

- IGGERS 2005: Georg G. IGGERS, *A történetírás elmélete és története*, ford. KARÁDI Éva, Magyar Lettre Internationale, 2005/ősz, 55–58.
- JOBST 2000: JOBST Ágnes, *Az emancipáció eszméjének érvényesülése: Hugonnai Vilma élete = Asszonysorsok a 20. században*, szerk. BALOGH Margit, S. NAGY Katalin, Bp., Budapesti Műszaki Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék–Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 2000, 35–51.
- KACZIÁNY 1917: KACZIÁNY Géza, *A magyar mémoires-irodalom 1848-tól 1914-ig*, Bp., Uránia kny., 1917.
- KÁDÁR 1994: KÁDÁR Judit, *Feminista nézőpont az irodalomtudományban*, Helikon 1994/4, 407–416.
- KÁDÁR 2003: KÁDÁR Judit, *Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon*, Beszélő, 2003/11, 100–107.
- KERESZTY 2010: KERESZTY Orsolya, *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon, 1867–1918*, Sopron, Novum Eco, 2010.
- KERESZTY 2011: KERESZTY Orsolya, *Nők művelődési lehetőségei a dualizmus kori Magyarországon = K. O., „A nő és a társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011, 35–63.
- KÉRI 1996: KÉRI Katalin, *A modern nevelés útjain: De Gerando Antonina*, Embernevelés 1996/2, 11–18.
- KÉRI 2008: KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia, 2008.
- KÉRI 2015: KÉRI Katalin, *„Okos asszony nem marad gyermek nélkül”: Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon = K. K., Női élet, leánynevelés az újkorban: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015, 195–239.
- KÉRI 2018: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Pécs, Kronosz, 2018.
- KISS 2007: KISS Csilla, *„Királynő vagy te a művészet országában.”: A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon = FÁBRI-VÁRKONYI 2007: 89–108.*
- KISS 2015: *„Jól esik kötetek lenni...”: Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében*, szerk. KISS Gábor, Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015.
- KISS 2018: KISS Andrea Kriszta, *Jókai nőábrázolása Milyenek a nők? című novelláskötetében = Annona Nova IX., A Kerényi Károly Szakkollégium Évkönyve*, szerk. FENYŐ Dániel, RÉTFALVI P. Zsófia, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Kerényi Károly Szakkollégium, 2018, 203–214.
- KISS GY. 2005: KISS Gy. Csaba, *Fiumei képek Kánya Emilia életéből = Évek és színek: Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Kortárs, 2005, 177–181.
- KOSÁRY-NÉMETH G. 1985: *A magyar sajtó története II., 1867–1892*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985.
- KOSELLECK 2003: Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003.
- KOSELLECK 2006: Reinhart KOSELLECK, *Ábrázolás, esemény és struktúra [1972]*, ford. SEBES Anna = GYURGYÁK-KISANTAL 2006: 854–862.
- KOVÁCS 2006: KOVÁCS Ábrahám, *Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon*, Századok, 2006/6, 1531–1550.
- KOVÁCS 2007: KOVÁCS Ábrahám, *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? – Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete*, Confessio, 2007/3, 109–125.
- KÓKAY 1997: KÓKAY György, *A könyvkereskedelelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997.

- KÓSA 1993: KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában* = KÓSA László, *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica Kiadó, 1993, 125–134.
- KÓSA 1996: KÓSA László, *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon = Magyarok Kelet és Nyugat között: A nemzettudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Balassi, 1996, 135–142.
- KRÁSZ 2003: KRÁSZ Lilla, *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*, Bp., Osiris, 2003.
- KUCSERKA 2014: KUCSERKA Zsófia, *A nemek között, az igen felé: Borgos Anna: Nemek között: Nőtörténet, szexualitástörténet*, Jelenkor, 2014/3, 371–375.
- KUCSERKA 2017: KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017.
- KUCSERKA 2019: KUCSERKA Zsófia, *Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban = Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4., szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019, 264–290.
- KUCSERKA 2019a: KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban* = TÖRÖK 2019a: 79–90.
- LACZHÁZI 2009: LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009.
- LAFFERTON 1997: LAFFERTON Emese, *Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében*, Replika, 1997/12, 39–57.
- LAKATOS 2004: LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón: Sajtótörténeti megközelítések*, Bp., Balassi, 2004.
- LAQUEUR 2002: Thomas LAQUEUR, *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig* [1990], ford. BARÁT Erzsébet, SÁNDOR Bea, SZABÓ Valéria, TÓTH László, Bp., Új Mandátum, 2002.
- LAWRANCE 2011: Hannah LAWRANCE, *The history of Woman in England, and her Influence on Society and Literature, from the Earliest Period* [1843], London, British Library, Historical Print Editions, 2011.
- LÁCZAY 2013: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁCZAY Magdolna, Rendi társadalom–polgári társadalom 16., A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2013.
- LÁSZLÓ 2004: LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 2004/4, 165–185.
- LECKIE 2007: Barbara LECKIE, *'One of the Greatest Social Revolutions of Our Time': The Matrimonial Causes Act, Divorce Court Journalism, and the Victorian Novel* = LEYDECKER–WHITE 2007: 31–56.
- LEYDECKER–WHITE 2007: *After Intimacy: The Culture of Divorce in the West since 1789*, eds. Karl LEYDECKER, Nicholas WHITE, Bern, Peter Lang, 2007.
- LERNER 1993: Gerda LERNER, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, Oxford–New York, Oxford University Press, 1993.
- LERNER 1998: Gerda LERNER, *The Grimké Sisters from South Carolina: Pioneers for Women's Rights and Abolition* [1967], Chapel Hill–London, The University of North Carolina Press, 1998.
- L'HOMME Ilona, *A „női írás” befogadása a 20. század első felében* = VARGA–ZSÁVOLYA 2009: 59–67.

- LIPTÁK 2002: LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs–Budapest–Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002.
- LIVOIS 1965: René de LIVOIS, *Histoire de la presse française I.: Des origines á 1881*, Lausanne, Spes, 1965.
- LYONS 2000: Martyn LYONS, *A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLI, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 348–380.
- LYONS 2001: Martin LYONS, *Readers and Society in Nineteenth-Century France: Workers, Women, Peasants*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2001.
- M. BAGOSSY 1996: M. BAGOSSY Éva, *Veres Pálné*, Bp., Veres Pálné Gimnázium, 1996.
- MACKAY 2015: Carol Hanbery MACKAY, *Life-writing* = PETERSON 2015: 159–174.
- MALEČKOVÁ 1996: Jitka MALEČKOVÁ, *Gender, Nation and Scholarship: Reflections on Gender/Women's Studies in the Czech Republic = New Frontiers in Women's Studies*, ed. Mary MAYNARD, June PURVIS, London, Taylor & Francis, 1996, 96–112.
- MARGÓCSY 1984: MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984/3, 291–308.
- MARGÓCSY 2011: MARGÓCSY István, *Petőfi szerepdilemmái = M. I., Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 80–130.
- MARGÓCSY 2016: MARGÓCSY István, *Nőiség, női szerepek és romantika* = TÖRÖK 2016: 19–40.
- MARGÓCSY 2016a: MARGÓCSY István, *A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2016/27, 13.
- MARGÓCSY 2019: MARGÓCSY István, *Passió és üdvtörténet*, 2000, 2019/3, 45–60.
- MÁTAY 2000: MÁTAY Mónika, *Barta Gergely contra Zefer Mária: Egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái = A mesterség iskolája: Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, MÁTAY Mónika, TÓTH Árpád, Bp., Osiris, 2000, 244–274.
- MÁTAY 2006: MÁTAY Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben (1793–1848)*, Debrecen, Csokonai, 2006.
- MÁTAY 2009: MÁTAY Mónika, *Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből*, Médiakutató, 2009/4,
https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia
 (hozzáférés: 2019. március 14.)
- MAYER 2000: Tamar MAYER, *Gender ironies of nationalism: setting the stage = Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar MAYER, London, Routledge, 2000, 1–22.
- MCCLINTOCK 1995: Ann MCCLINTOCK, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York, Routledge, 1995.
- MEKIS 2015: MEKIS D. János, *Auctor ante portas: Személyes irodalom, epikai hagyomány, Veszprém, Iskolakultúra-Gondolat*, 2015.
- MÉSZÁROS 2012: MÉSZÁROS Zsolt, *A bús kritikus, a prókátor és a tanárnő: A magyar nőirodalom 19. századi történetei*, TNTeF, 2012/3, 3–12.
- MÉSZÁROS 2012a: MÉSZÁROS Zsolt, *A modernitás és az emancipáció határvidékén: a Magyar Bazár irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt (1873–1901)*, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium, 2012/39, 27–35.
- MÉSZÁROS 2016: MÉSZÁROS Zsolt, *Wohl-nővérek munkássága: Irodalom, sajtó, szalon*, doktori disszertáció, Bp., kézirat, 2016.
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34204/Wohl_Disszertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y (hozzáférés: 2019. 11. 10.)

- MÉSZÁROS 2017: MÉSZÁROS Zsolt, *Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A Magyar Bazár és olvasóközönsége*, Magyar Könyvszemle, 2017/3, 297–313.
- MILBACHER 2015: MILBACHER Róbert, *Dózsa György unokája: A Nemzeti dal közösségpszéleléteről* = M. R., *Bábel agoráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia, 2015.
- MOI 1995: Toril MOI, *Feminista irodalomkritika = Bevezetés a modern irodalomelméletbe: Összehasonlító áttekintés* [1987], szerk. Ann JEFFERSON, David ROBEY, ford. BABARCZY Eszter, BECK András, Bp., Osiris, 1995, 233–253.
- MOI 2002: Toril MOI, *Sexual/Textual Politics* [1985], London–New York, Routledge, 2002.
- MOLNÁR 2005: *Szellem és etika: A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai*, szerk. MOLNÁR Attila Károly, Bp., Századvég, 2005.
- MORGAN 2006: *The Feminist History Reader*, ed. Sue MORGAN, London–New York, Routledge, 2006.
- MORGAN 2006a: *Introduction: Writing feminist history: theoretical debates and critical practices* = MORGAN 2006: 1–48.
- MÜLLER 2006: MÜLLER Ildikó, *Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában* = GYÁNI–NAGY 2006: 223–239.
- NAGY 2001: NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék-képe”: Nőkérdés a XVIII.–XIX. századi halotti beszédekben*, Irodalomtörténet, 2001/1, 23–41.
- NAGY 2006: NAGY Mariann, *Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában* = GYÁNI–NAGY 2006: 205–223.
- NAGY 2018: NAGY Sándor, *„Engesztelhetetlen gyűlölet”: Válás Budapesten (1850–1914)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, Bp., 2018.
- NAGYDIÓSI 1958: NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., k. n., 1958, 193–227.
- NEMES 1954: NEMES György, *A kapitalista sajtó kibontakozás = A magyar sajtó 250 éve, I.*, szerk. NEMES György, DEZSÉNYI Béla, Bp., Művelt Nép, 1954.
- OFFEN 1998: Karen OFFEN, *Reclaiming the European Enlightenment for Feminism: or Prologomena to any Future History of Eighteenth-Century Europe = Perspectives on Feminist Political Thought in European History from the Middle Ages to the Present*, eds. Tjitske AKKERMAN, Siep STUURMAN, New York, Routledge, 1998, 85–103.
- OFFEN 2000: Karen OFFEN, *European Feminisms: 1700–1950: A Political History*, Stanford, California, Stanford University Press, 2000.
- ONSLow 2000: Barbara ONSLOW, *Women of the Press in Nineteenth-Century Britain*, New York, Palgrave Macmillan, 2000.
- OROSZ 1962: OROSZ Lajos, *A magyar nőnevelés úttörői*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962.
- ORTNER 1974: Sherry B. ORTNER, *Is Female to Male as Nature Is to Culture?* = *Woman, Culture, and Society*, eds. Michelle Zimbalist ROSALDO, Louise LAMPHERE, Stanford, California, Stanford University Press, 1974, 68–87.
- PALETSCHEK–PIETROW-ENNKER 2004: *Women’s Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROW-ENNKER, Stanford, California, Stanford University Press, 2004.
- PALMER 2011: Beth PALMER, *Women’s Authorship and Editorship in Victorian Culture: Sensational Strategies*, Oxford, Oxford University Press, 2011.
- PALMER 2015: Beth PALMER, *Assuming the role of editor* = PETERSON 2015: 59–72.
- PAPP 2014: PAPP Júlia, *Bevezetés = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 9–41.

- PÁLFY 2019: PÁLFY Eszter, *Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Verso, 2019/1, 52–64.
- PETERSON 1999: Linda H. PETERSON, *Traditions of Victorian Women's Autobiography: The Poetics and Politics of Life Writing*, London–Charlottesville, University Press of Virginia, 1999.
- PETERSON 2009: Linda H. PETERSON, *Becoming a Woman of Letters: Myths of Authorship and Facts of the Victorian Market*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2009.
- PETERSON 2015: *The Cambridge Companion to Victorian Women's Writing*, eds. Linda H. PETERSON, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- PETŐ 2001: PETŐ Andrea, *A nőtörténet-írás története*, Rubicon, 2001/6, 42–43.
- PETŐ 2003: *Női esélyegyenlőség Európában: Nőtudományi tanulmányok és a munkaerőpiac kapcsolata Magyarországon*, szerk. PETŐ Andrea, Bp., Balassi, 2003.
- PETŐ 2006: PETŐ Andrea, *A társadalmi nemek és a nők története* = BÓDY-Ö. KOVÁCS 2006: 333–344.
- PETŐ–WAALDIJK 2002: Andrea PETŐ, Berteke WAALDIJK, *Writing Women's Lives of Foremothers: The History and Future of a Feminist Teaching Tool = The Making of the European Women's Studies*, ed. Rosi BRAIDOTTI, Janny NIEBERT, Sanne HIRS, Utrecht, Utrecht University Press, 2002, 149–162.
- PETŐ–WAALDIJK 2006: Andrea PETŐ, Berteke WAALDIJK, *Introduction: Memories, Histories and Narratives: Teaching with Memories in Europe = Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms*, ed. Andrea PETŐ, Berteke WAALDIJK, Galway, Women's Studies Centre, University of Galway Press, 2006, 17–27.
- PINTÉR 1993: PINTÉR Jenő, *Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete, VI. kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában [1941]*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1993.
- POCOCK 1971: J. G. A. POCOCK, *Politics, Language, and Time: Essays on Political Thought and History*, New York, Atheneum, 1971.
- POCOCK 1997: J. G. A. POCOCK, *Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében*, ford. HORKAY HÖRCHER Ferenc = HORKAY HÖRCHER 1997: 243–262.
- POGÁNY 2014: POGÁNY György, *Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról*, Könyv és Nevelés, 2014/1, 42–58.
- POMATA 1993: Gianna POMATA, *History, Particular and Universal: Some Recent Women's History Textbooks*, Feminist Studies, 1993/1, 7–50.
- PORTER 1991: Roy PORTER, *History of the Body = New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter BURKE, Cambridge, Polity, 1991, 206–232.
- PURVIS–WEATHERHILL 2006: June PURVIS, Amanda WEATHERHILL, *Playing the gender history game: a reply to Penelope J. Corfield* = MORGAN 2006: 124–127.
- RÁKAI 2014: RÁKAI Orsolya, *Amit (ott)hagytak: Menyhért Anna: Női irodalmi hagyomány*, BUKSZ, 2014/nyár, 102–106.
- RÁKAI 2016: RÁKAI Orsolya, *Test, idegenség, modernitás: Kaffka Margit és a modernség női arca*, Irodalmi Szemle 2016/9, <https://irodalmiszemle.sk/2016/09/rakai-orsolya-test-idegenség-modernitás-kaffka-margit-es-modernség-noi-arca-tanulmány/> (hozzáférés: 2020. 08. 14.)
- RÁKAI 2018: RÁKAI Orsolya, *Szövevényes és ellenséges történelem: a „haladó hagyomány” fogalma mint a modernség paradox legitimálásának eszköze*, Híd, 2018/6–7, 135–144.
- RÉVÉSZ 2015: RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem*, Bp., OSZK–Argumentum, 2015.
- RILEY 2001: Denise RILEY, *Van-e egy nemnek történelme?* [1987] = WALLACH SCOTT 2001.

- RODERICK 2014: Phillips RODERICK, *Amit Isten összekötött...: A válás rövid története*, ford. NAGY Mónika Zsuzsanna, Bp., Osiris, 2004.
- ROWBOTHAM 1974: Sheila ROWBOTHAM, *Hidden from History: Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present*, New York, Pantheon Books, 1974.
- RÜSEN 2006: Jörn RÜSEN, *A történelem retorikája*, ford. V. HORVÁTH Károly = GYURGYÁK–KISANTAL 2006: 986–998.
- S. LACZKÓ 2020: S. LACZKÓ András, *Pénz, fukarság, alku és honszeretet: Vörösmarty Mihály Honszeretet című versének értelmezési kontextusáról*, Verso, 2020/1, 9–50.
- SÁRAI SZABÓ 2010: SÁRAI SZABÓ Katalin, *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig: A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, doktori disszertáció, Bp., 2010. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf> (hozzáférés 2019. 04. 02.)
- SÁRAI SZABÓ 2014: SÁRAI SZABÓ Katalin, *Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején*, Replika, 2014/1–2, 85–106.
- SÁRAI SZABÓ 2016: SÁRAI SZABÓ Katalin, „Van határa a két nemnek”: *Férfi és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben* = TÖRÖK 2016: 97–116.
- SÁRAI SZABÓ 2017: SÁRAI SZABÓ Katalin, „Az igény a tudásra, magam kiművelésére, s általuk egyfajta karrier elérésére nagyon erős volt bennem” *Az önművelés szerepe a 19. század első felében* = *Iskola, művelődés, társadalom: Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei* (Rendi társadalom – polgári társadalom 29.), Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017, 490–504.
- SCHELLENBERG 2005: Betty A. SCHELLENBERG, *The Professionalization of Women Writers in Eighteenth-Century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- SENECA 2009: Tracy SENECA, *The History of Women’s Magazines: Magazines as Virtual Communities*, http://besser.tsoa.nyu.edu/impact/s94/students/tracy/tracy_hist.html (hozzáférés: 2020. 02. 06.)
- SÉLLEI 2001: SÉLLEI Nóra, *Tükröm, tükröm...: Írónők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- SÉLLEI 2007: SÉLLEI Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- SÉLLEI 2015: SÉLLEI Nóra, *Lánnyá válik, s írni kezd*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- SHATTOCK 2015: Joanne SHATTOCK, *Becoming a professional writer* = PETERSON 2015: 29–42.
- SHOWALTER 1994: Elaine SHOWALTER, *A feminista irodalomtudomány a vadonban: A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány* [1981], ford. KÁDÁR Judit, Helikon, 1994/4, 417–442.
- SHOWALTER 1977: Elaine SHOWALTER, *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- SINHA 2004: Mrinalini SINHA, *Nations in an Imperial Crucible = Gender and Empire*, ed. Philippa LEVINE, Oxford–New York, Oxford University Press, 2004, 181–202.
- SIPOS Balázs: *A felszabadult sikoly: Régi idők újdonsznői*, *Mozgó Világ*, 2002/12, 91–98.
- SIPOS 2013: SIPOS Balázs, „Időben élni”: *Hivatásos újságíróknők szerepei Magyarországon a XX. század első felében* = LÁCZAY 2013: 347–356.
- SKINNER 1997: Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, ford. JÓNÁS Csaba = HORKAY HÖRCHER 1997: 7–53.

- SMITH 1998: Bonnie G. SMITH, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice in the West, 1800–1940*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1998.
- SMITH 2013: Bonnie G. SMITH, *Women's Studies: The Basics*, London–New York, Routledge, 2013.
- SPENDER 1993: Dale SPENDER, *Women and Literary History* = BELSEY–MOORE 1993: 21–34.
- STONE 1992: Lawrence STONE, *Road to Divorce: England (1530–1987)*, Oxford, Oxford University Press, 1992.
- SZAFFNER 1998: SZAFFNER Emília, *Az első magyar szerkesztő és lapja, a Családi Kör*, Magyar Könyvszemle, 1998/4, 353–371.
- SZAJBÉLY 2000: SZAJBÉLY Mihály, *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegészés utáni évek magyar irodalmában = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 177–210.
- SZAJBÉLY 2005: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005.
- SZAPOR 2004: Judith SZAPOR, *Sisters or Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1914 = Women's Emancipation Movements in the 19th Century: A European Perspective*, eds. Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROW-ENNKER, Stanford-California, Stanford University Press, 2004, 189–205.
- SZEGEDY-MASZÁK 1995: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Szerepjátszás és költészet = Sz.-M. M., „Minta a szőnyegen”: A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 67–75.
- SZÉCSI 2019: SZÉCSI Noémi, *Lányok és asszonyok aranykönyve: Szépség, egészség, termékenység és szexualitás a 19-20. század fordulóján*, Bp., Park, 2019.
- SZÉCSI-GÉRA 2015: SZÉCSI Noémi, GÉRA Eleonóra, *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*, Bp., Európa, 2015.
- SZILÁGYI 1998: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- SZILÁGYI 2001: SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001.
- SZILÁGYI 2007: SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 7–27.
- SZILÁGYI 2014: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014.
- SZILÁGYI 2017: SZILÁGYI Márton, *„Mi vagyok én?” Arany János költészete*, Bp., Kalligram, 2017.
- SZILÁGYI 2019: SZILÁGYI Zita Mária, *Egy tudósítónő Brüsszelből: Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége* = TÖRÖK 2019a: 185–204.
- SZÍVÓS 2013: SZÍVÓS Erika, *Műkedvelők vagy hivatásos művészek? Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón* = LÁCZAY 2013: 329–346.
- SZOLLÁTH 2011: SZOLLÁTH Dávid, *Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái = Sz. D., A kommunista aszketizmus esztétikája*, Bp., Balassi, 2011, 160–190.
- SZOLLÁTH 2018: SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly és társa: A Pontos történetek, útközben és a Mészöly–Polcz munkakapcsolat*, Jelenkor, 2018/1, 66–76.
- T. SZABÓ 2003: T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek paradigmája az 1850-es években = Nyelvek, szövegek, identitások*, szerk. T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 175–190.
- T. SZABÓ 2008: T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2008.

- T. SZABÓ 2008a: T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete: Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = T. SZABÓ 2008: 197–227.
- T. SZABÓ 2008b: T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: A Magyar Írói Segélyegylet alapítása* = T. SZABÓ 2008: 285–338.
- TAKÁTS 2007: TAKÁTS József, *Saját hitek* = TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 7–26.
- TAKÁTS 2007a: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007.
- TAKÁTS 2014: TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014.
- TAKÁTS 2014a: TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = TAKÁTS 2014: 83–109.
- TAKÁTS 2014b: TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben* = TAKÁTS 2014: 111–134.
- TAKÁTS 2014c: TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején* = TAKÁTS 2014: 53–81.
- TAKÁTS 2014d: TAKÁTS József, *Eszmék, beszédmódok vagy szövegek?* = TAKÁTS 2014: 9–27.
- TÓTH 1991: TÓTH Zoltán, *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”*, Századvég, 1991/2–3, 75–130.
- TÓTH 1996: TÓTH Zoltán, *A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás = Magyarország agrártörténete: Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. OROSZ István, FÜR Lajos, ROMÁNY Pál, Bp., Mezőgazda Kiadó, 1996, 141–172.
- TÓTH 2005: TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, Bp., L’Harmattan, 2005.
- TÓTH 2006: TÓTH Árpád, *Asszonyok a városi szegénység ellen: A Pesti Jótékony Nőegylet korai története (1817–1833)* = GYÁNI-NAGY 2006: 147–162.
- TÓTH 2017: TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017.
- TÓTH 2019: TÓTH Orsolya, *Özvegyek leánya: Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, Verso, 2019/1, 65–87.
- TÖRÖK 2011: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Bp., Ráció, 2011.
- TÖRÖK 2011a: TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 2011/4, 475–489.
- TÖRÖK 2011b: TÖRÖK Zsuzsa, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében (A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján)*, Alföld, 2011/3, 44–51.
- TÖRÖK 2013: TÖRÖK Zsuzsa, *A Wohl nővérek keresztvíz alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*, Századvég, 2013/2, 41–58.
- TÖRÖK 2014: TÖRÖK Zsuzsa, *A férfiruhás írónő: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete*, Irodalomtörténet, 2014/4, 466–484.
- TÖRÖK 2015: TÖRÖK Zsuzsa, *A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben*, Aetas, 2015/1, 87–115.
- TÖRÖK 2015a: TÖRÖK Zsuzsa, *„Korona és lant”: Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*, Médiakutató, 2015/1, 31–45.
- TÖRÖK 2015b: TÖRÖK Zsuzsa, *„Legtermékenyebb összes női írónk között”: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvipar a 19. század második felében*, Irodalomtörténet, 2015/4, 375–398.
- TÖRÖK 2016: *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2016.

- TÖRÖK 2016a: TÖRÖK Zsuzsa, „Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás”: *A nőírók körüli pánik a 19. század közepén* = TÖRÖK 2016: 65–96.
- TÖRÖK 2016b: TÖRÖK Zsuzsa, *A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpálya a 19. századi nemzetépítés kontextusában*, Irodalomtörténet, 2016/4: 451–454.
- TÖRÖK 2019: TÖRÖK Zsuzsa, *A nemzet özvegye: Vachott Sándorné írói pályája*, Irodalomismeret, 2019/1, 93–114.
- TÖRÖK 2019a: *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2019.
- TÖRÖK 2020: *Női szerepek és lapszerkesztés: Vachott Sándorné dilemmái* = TÖRÖK 2020a, 191–208.
- TÖRÖK 2020a: *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2020.
- TÖRÖK 2020b: *Manuscript Culture and Nineteenth-Century Women’s Life Writing: The Diaries of Baroness Jozefa Wesselényi*, *teksty drugie*, 2020/1, 79–89.
- TURNER 2002: Cheryl TURNER, *Living by the Pen: Women writers in the eighteenth century*, London–New York, Routledge, 2002.
- UJVÁRI 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. UJVÁRI Péter, Bp., Magyar Zsidó Lexikon, 1929.
- V. BUSA 1996: *Magyar sajtóbibliográfia (1850–1867)*, összeáll. V. BUSA Margit, Bp., OSZK, 1996.
- V. LÁSZLÓ 2020: V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Ráció, 2020.
- VADERNA 2013: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013.
- VADERNA 2016: VADERNA Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon* = TÖRÖK 2016: 117–154.
- VARGA 2016: Zsuzsanna VARGA, *Translation, Modernization, and the Female Pen: Hungarian Women as Literary Mediators in the Nineteenth Century* = *Worlds of Hungarian Writing*, ed. András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY, Zsuzsanna VARGA, Madison–New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press, 2016, 75–92.
- VARGA–ZSÁVOLYA 2009: *Nő, tükör, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., Ráció, 2009.
- VASVÁRI 2010: Louise O. VASVÁRI, *A töredezett test (kulturális) írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében*, ford. HORVÁTH Györgyi, *AHEA: E-Journal of the American Hungarian Educators Association*, 2010/4, 35–51.
- VÁRI 2010: VÁRI András, *Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában*, *Korall*, 2010/4, 151–178.
- VÖLGYESI 2007: VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007.
- VÖLGYESI 2009: VÖLGYESI Orsolya, *Kuthy Lajos válópere* = *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FŐRIZS Gergely, Bp., reciti, 2009, 71–80.
- WALLACH SCOTT 2001: *Van-e a nőknek történelmük?*, ford. GRESKOVITS Endre, szerk. Joan WALLACH SCOTT [1996], Bp., Balassi, 2001.
- WALLACH SCOTT 2001a: Joan WALLACH SCOTT, *Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája* [1986] = WALLACH SCOTT 2001: 126–160.
- WALLACH SCOTT 2001b: Joan WALLACH SCOTT, *Bevezetés* [1996] = WALLACH SCOTT 2001: 11–26.

- WALLACH SCOTT 2008: *Women's Studies on the Edge*, ed. Joan WALLACH SCOTT, Durham–London, Duke University Press, 2008.
- WALLACH SCOTT 2018: Joan WALLACH SCOTT, *Gender and the Politics of History* [1988], New York, Columbia, University Press, 2018. (Magyarul részlet: WALLACH SCOTT 2001a.)
- WALLACH SCOTT 2018a: Joan WALLACH SCOTT, *Introduction* [1988] = WALLACH SCOTT 2018: 1–11.
- WALLACH SCOTT 2018b: Joan WALLACH SCOTT, *Women's History* [1983] = WALLACH SCOTT 2018: 15–27.
- WEBER 1982: Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* [1905], ford. GELLÉRI András, JÓZSA Péter, SOMLAI Péter, TATÁR György, Bp., Gondolat, 1982.
- WEST 1997: LOIS A. WEST, *Feminism Constructs Nationalism = Feminist Nationalism*, ed. Lois A. WEST, New York, Routledge, 1997, 11–36.
- WHITE 1997: Hayden WHITE, *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, Bp., Osiris, 1997.
- WHITE 2007: Nicholas WHITE, *Parallel Lives and Novel Series: French Women's Writing on Divorce from the Second Empire to the First World War* = LEYDECKER–WHITE 2007: 57–92.
- WILENSKY 2010: Harold L. WILENSKY, *Minden szakma hivatás?*, ford. SZÍVÓS Erika, Korall, 2010/42, 19–53.
- WOOLF 2011: Virginia WOOLF, *Women and Fiction* [1929] = *Virginia Woolf on Fiction*, London, Hesperus, 2011, 81–94.
- YUVAL-DAVIS 2005: Nira YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, ford. SZABÓ Valéria, SZENTMIKLÓSI Tamás, Bp., Új Mandátum, 2005.
- ZEMON DAVIS 1980: Natalie ZEMON DAVIS, *Gender and Genre: Women as Historical Writers, 1400–1820 = Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past*, ed. Patricia H. LABALME, New York, New York University Press, 1980, 153–182.
- ZEMON DAVIS 1995: Natalie ZEMON DAVIS, *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*, Cambridge, Harvard University Press, 1995.
- ZEMON DAVIS 2001: Natalie ZEMON DAVIS, „Nőtörténelem” átalakulóban = *Van-e a nőknek történelmük?*, ford. GRESKOVITS Endre, szerk. Joan W. SCOTT, Bp., Balassi, 2001, 62–95.
- ZIMMERMANN 1999: Susan ZIMMERMANN, *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgmonarchie 1848 bis 1918*, Wien, Pomedica Verlag, 1999.
- ZIMMERMANN 2006: Susan ZIMMERMANN, *Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Königreich Ungarn = Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, 1. Teilband, Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*, hg. Helmut RUMPLER, Peter URBANITSCH, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, 1359–1491.

MELLÉKLET

A női szépírók százalékos eloszlása a korabeli lapokban 1860 és 1880 között

A vizsgált folyóirat	A vizsgált évfolyam	Az összes szerző száma	A női szerzők száma	A női szerzők százalékos eloszlása
<i>Családi Kör</i>	1860	93	30	32%
	1863	75	12	16%
	1866	86	18	21%
	1869	79	14	18%
	1872	81	12	15%
<i>Nővilág</i>	1859	52	4	8%
	1860	31	4	13%
	1862	16	3	18%
<i>Nefelejts</i>	1859	65	14	22%
	1860	27	2	7%
	1864	60	8	13%
<i>Pesti Hölgy-Divatlap</i>	1866	51	9	18%
	1870	52	6	12%
	1871	46	6	13%
<i>Hölgyek Lapja</i>	1877	22	2	9%
	1878	48	5	10%
	1879	47	5	11%
<i>A Divat</i>	1868	35	4	11%
<i>Virágcsokor</i>	1862	18	3	17%